

ESAM
EKONOMİK VE SOSYAL
ARAŞTIRMALAR
DERGİSİ

CİLT: 5 SAYI: 1 BAHAR 2024
ISSN: 2717-7637

ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

Cilt/Volume: 5 • Sayı/Number: 1 • Bahar/Spring 2024

ISSN: 2717-7637

Dergi Kuruluş Yılı/Journal Establishment Year: 2020

Dergi İmtiyaz Sahibi/Journal Concession Holder:

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM)

Dergi Yayın Süreçleri/Journal Publication Processes: DergiPark

Dergi Türü/Journal Type:

Hakemli Akademik Dergi/Peer-reviewed Journal

ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM) yayını olup çeşitli indekslerde taranan ve hakemli bir dergidir.

Yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

ESAM Journal of Economic and Social Studies is a publication of the Center for Economic and Social Research (ESAM) and is a peer-reviewed journal indexed in various indexes.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

İletişim / Contact: dergi@esam.org.tr

dergipark.org.tr/esamdergisi

Bu dergide yer alan makaleler, Creative Commons lisanslama sistemini kullanmaktadır.

The articles in this journal use the Creative Commons licensing system.

DİZİNLER / INDEXES

ASOS
indeks

ESAM EKONOMİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Cilt/Volume: 5 Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024

EDİTÖR KURULU / JOURNAL BOARDS

Editörler / Editors

Dr. Batuhan Ustabulut	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Halim Baş	İstanbul Medipol Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Kirişçi	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa
Prof. Dr. Hüsnü Koyunoğlu	İstanbul Üniversitesi
Prof. Mohamed Arafa	Cornell University

Alan Editörleri / Field Editors

Sosyal Hizmetler / Social Services

Prof. Dr. Bedrettin Kesgin	Yalova Üniversitesi
----------------------------	---------------------

Ekonomi / Economy

Doç. Dr. Gökhan Övenç	İstanbul Üniversitesi
-----------------------	-----------------------

İlahiyat / Theology

Doç. Dr. Turgut Akyüz	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------------

Hukuk / Law

Dr. Muhammed Göçgün	Ankara Medipol Üniversitesi
---------------------	-----------------------------

İşletme / Business

Doç. Dr. Muhammed Maruf	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

İletişim / Communication

Doç. Dr. A. Tarık Türkmenoğlu	Necmettin Erbakan Üniversitesi
-------------------------------	--------------------------------

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Bayram Ali Ersoy	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Necip Şimşek	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Hüsnu Koyunoğlu	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah Demir	Marmara Üniversitesi
Dr. Nida Kırömeroğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selman Duran	İstanbul Medipol Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Akgül	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. İshak Kızılaslan	Marmara Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Hidayet Ayan	Marmara Üniversitesi
Arş. Gör. Hüseyin Arslan	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İrfan Ersin	İstanbul Medipol Üniversitesi
Dr. Sevilay Karaman	TBMM

Dil Editörleri / Language Editors

Dr. Nesibe Erkalın Çakır	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Rachel Wilson	Open Doors English Language School, Ithaca, NY

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Bayram Ali Ersoy	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Vatan Karakaya	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Necip Şimşek	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Hüsnü Koyunoğlu	İstanbul Üniversitesi
Prof. Ekrem Karakoç	Binghamton University, USA
Prof. Mohamed Arafa	Cornell University, USA
Prof. Dr. Bedrettin Kesgin	Yalova Üniversitesi
Prof. Dr. Ben Diane Djamel	The University Center Morsli Abdellah of Tipaza, Algeria
Prof. Dr. Refik Korkusuz	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncay Zorlu	İstanbul Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ait Aissa Hocine	The University Center Morsli Abdellah of Tipaza, Algeria
Prof. Dr. Ömer Çınar	İbn Haldun Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan (E.)	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Metin Gümüş	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Bedri Gencer	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Halil Sugözü	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Cihad Demirli	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Emre Bağce	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Akkaya	Adıyaman Üniversitesi
Prof. Dr. Ata Atun	Kıbrıs İlim Üniversitesi
Doç. Dr. Turgut Akyüz	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Akgül	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulkadir Yıldız	Necmettin Erbakan Üniversitesi

Doç. Dr. Murat Tümay	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan Övenç	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed Maruf	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir Gündoğmuş	Bandırma Onyediy Eylöl Üniversitesi
Doç. Dr. Harun Kılıçaslan	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Nurullah Altıntaş	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Osman Karaoğlu	Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Aykanat	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah Aydın	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Tarık Türkmenoğlu	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Tırabzon	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Kaya	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Göçgün	Ankara Medipol Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sinan Kılıçoğlu	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat Öğölmüş	Kırıkkale Üniversitesi

EDİTÖRDEN

5. yayın yılına giren **ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi** her sayıda olduğu gibi bu sayıda da özgün konu ve makalelerle yayınlanmaya devam etmektedir. Dergimizde yayınlanan makalelerin kalitesi ve okur kitlemizin her geçen gün artıyor olması dergimize gönderilen makalelerin sayıca fazlalaşmasını sağlamakla birlikte yayınlanacak makalelerin seşilmesinde Editör Kurulu olarak büyük bir özen göstermemize yol açmaktadır.

Türkiye'nin ve İslâm Dünyasının ilk düşünce kuruluşlarından birisi olan Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM), elinizde tuttuğunuz bilimsel hakemli dergisiyle Türkiye'nin, İslâm dünyasının ve dünyanın meselelerini tartışmaya ve ihtiyaç duyulan çözümleri aramaya çalışma faaliyetini sürdürmekte kararlıdır. Bu çerçevede dergimize gönderilen makaleleri çift taraflı kör hakemlik politikasına uygun olarak değerlendirmeden geçirdikten sonra yayınlamaktayız. Dergimizin hedeflerinden birisi bilim çevrelerinde önemli yere sahip indekslerde taranır hâle gelmek ve yukarıda yer verilen meselelerle ilgili çözüm önerileri getirebilmeye katkı sağlamaktır.

Dergimizin bu sayısında yer verilen çalışmaların akademi dünyasına, uzmanlara ve araştırmacılara katkılar sağlayacağına inanıyoruz. Bu çerçevede dergimize katkı sağlayan kurullarımızda yer alan tüm akademisyenlere ve uzmanlara, yazarlarımıza, hakemlerimize ve okurlarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

ESAM Dergisi Editör Kurulu

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ /RESEARCH ARTICLES

İRFAN ÖZET

Fazilet Partisi Ekseninde

Milli Görüş Geleneğinde Kopuş ve Süreklilikler

Breaks and Continuities

in the Milli Görüş Tradition on the Axis of the Fazilet Party

1-25

OSMAN ŞEVİK

Buhara Emirliği'nin İşgali ve

Bolşevik İhtilali'nin Etkisi

Occupation of the Emirate of Bukhara and

the Effect of the Bolshevik Revolution

26-70

GÖKHAN ADIGÜZEL

İran'dan Türkiye'ye Yönelik Göçlerin İtme ve Çekme

Kuramı Çerçevesinde Değerlendirilmesi: 1979-2019

Migration from Iran to Turkey Between 1979 and 2019:

An Analysis of Push and Pull Factors

71-89

EMİNE CANER - SEMA YAŞAR

***Yenilenebilir Enerji Üretiminin Ekonomik Büyüme
Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği***

90-110

*The Impact of Renewable Energy Production of Economic
Growth: The Case of Türkiye*

IRAIMA DORBONOVA - İBRAHİM HALİL SUGÖZÜ

***Analyzing the Relationship Between
Health Expenditure, Renewable Energy and Life
Expectancy: Evidence from Asian Countries***

111-134

*Sağlık Harcamaları, Yenilenebilir Energy ve
Yaşam Beklentisi Arasındaki İlişkilerin Analizi:
Asya Ülkelerinden Örnekler*

FAZİLET PARTİSİ EKSENİNDE MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİNDE KOPUŞ VE SÜREKLİLİKLER

İrfan ÖZET*

ORCID: 0000-0003-4612-2305

Öz: Bu çalışma, 20. yüzyılın sonlarına doğru kurulan Fazilet Partisi’ni Milli Görüş geleneğinde ortaya koyduğu kopuş ve süreklilikler bağlamında analize çalışır. 1970’lerden itibaren Milli Görüşçü oluşumlarda öncelikli vurgu, “manevi kalkınma” ve “ağır sanayi” üzerinedir. Milli Görüş bağlıları, nüfustan aileye, maarıftan ekonomiye bir dizi alanla ilgili kaynağını dinsel norm ve değerlerden alan yaklaşımlarıyla öne çıktılar. Onlara göre, söz konusu alanlarda yaşanan tıkanmaların başlıca kaynağı, Tanzimat’tan itibaren izlenen köklü Batılılaşma programlarıydı. Yöntem olarak betimsel doküman analizine dayanan çalışmada, özellikle 28 Şubat sürecinden hareketle Milli Görüş geleneğindeki dönüşümler açığa çıkarılmaya çalışıldı. Devlet seçkinlerinin bu dönemler İslami hareketin özellikle siyasal kanadında gelişen protest damarı “tehdit menzili”nde işaret etmesiyle, muhafazakâr çevrelerde “uyum” arayışları da hız kazanıyordu. Bu çerçevede RP’nin iktisadi alanda sosyal dayanışmacı “adil düzen”le kapitalist sistemi nispeten dikkate alan eklektik söylemi, FP döneminde, Yenilikçi Kanat’ın da etkileriyle, liberal kapitalizmle daha barışık çerçeve çizer. Buna ilaveten Milli Görüş’ün kitleselleşme sürecinde İslami sermaye ile kurduğu organik ilişki hatları, FP döneminde anlamlı ölçüde esnetiliyordu. Politik kültürde ise, laiklik ve seküler kamusal alana ilişkin özenli bir söylem öne çıktı. Benzer olarak 28 Şubat süreci öncesine değin AB’yi

* Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, irfanozet@aksaray.edu.tr

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1363682>

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi: 20/09/2023
Kabul Tarihi: 25/04/2024

Atıf / Cite as: Özet, İ. (2024). Fazilet Partisi Ekseninde Milli Görüş Geleneğinde Kopuş ve Süreklilikler, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 1-25.

bir “Hristiyan Birliği” olarak tasavvur eden yaklaşım peyderpey geriliyordu. Nitekim FP yöneticileri, Avrupa Birliği üyelik sürecinin nihayete ermesini amaçladıklarını kamuoyuna deklare ediyordu. Partinin Milli Görüş geleneğiyle ilgili istikrarlı tutum ve söylemleri ise, özellikle kadın, aile kurumu gibi geleneksel dünya kodlarının tanzim ettiği bir dizi sosyal alanda etkisini gösteriyordu. Aynı zamanda Milli Görüş partilerinin mahalle ve sokaklara kadar nüfuz edebilen hiyerarşik, akışkan örgütlenme modeli FP döneminde de varlığını korumaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Milli Görüş Hareketi, Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi.

BREAKS AND CONTINUITIES IN THE MİLLİ GÖRÜŞ TRADITION ON THE AXIS OF THE FAZİLET PARTY

Abstract: This study tries to analyze the Virtue Party, which was founded towards the end of the 20th century, in the context of the ruptures and continuities it revealed in the National Vision tradition. Since the 1970s, the primary emphasis in Milli Görüş formations has been on "spiritual development" and "heavy industry". Adherents of Milli Görüş stood out with their approach, which draws its source from religious norms and values, on a number of areas from population to family, from education to economy. According to them, the main source of the blockages experienced in these areas was the well-established Westernization programs that have been followed since the Tanzimat. In the study, which is based on descriptive document analysis as a method, the transformations in the Milli Görüş tradition were tried to be revealed, especially considering the 28 February period. The search for "harmony" in conservative circles was also gaining momentum as the state elites pointed out the protest vein that was developing especially in the political wing of the Islamic movement during these periods as "threat range". In this context, the eclectic discourse of the RP, which takes into account the capitalist system relatively with the social solidarity “just order” in the economic field, draws a more peaceful framework with liberal capitalism with the effects of the Innovative Wing during the FP period. In addition, the organic relationship lines that Milli Görüş established with Islamic capital during the massification process were significantly stretched during the FP period. In political culture, an attentive discourse regarding secularism and the secular public sphere came to the fore. Similarly, the approach that envisioned the EU as a "Christian Union" until the February 28 process was gradually declining. As a matter of fact, FP executives were publicly declaring that they aimed to finalize the European Union membership process. The

party's stable attitudes and discourses regarding the Milli Görüş tradition were effective in a number of social areas regulated by traditional world codes, especially women and family institutions. At the same time, the hierarchical, fluid organizational model of the Milli Görüş parties, which could penetrate into neighborhoods and streets, still existed during the FP period.

Keywords: Milli Görüş Movement, Milli Nizam Party, Milli Selamet Party, Refah Party, Fazilet Party.

GİRİŞ

Merkez-sağın radikal muhtevadan arınmış pragmatik ve esnek siyaseti, 1950 sonrası Türkiye siyasetine damga vurmuştur. Ancak özellikle Soğuk Savaş'ın küresel ölçekte ivme kazandırdığı anti-komünist siyaset ve Türkiye sathında 27 Mayıs darbesi sonrası konjonktür, sağ kanat siyasette daha rafine ve keskin kimlik hareketlerinin doğuşuna zemin hazırlıyordu. 1970'lere gelindiğinde din, kültür, modernlik, gelenek, anti-komünizm etrafında gelişen bir dizi kamusal gündem ve tartışmalar, İslami havzada gelişen muhalif dinamik hareketlere esin kaynağı halindeydi. Söz konusu alandaki bir dizi oluşumun temerküz adresi olarak ise, Milli Görüş Hareketi (MGH) öne çıkıyordu.

1970'lere doğru Erbakan'ın öncülük ettiği "Bağımsızlar Hareketi" ve Milli Nizam Partisi ile somutluk kazanan Milli Görüş, özellikle "manevi kalkınma" ve "ağır sanayi" vurgusuyla temayüz eder. Harekete nominal (isimlendirme) düzeyde esin kaynağı olan "millilik", modern ulus-devlet pratiğinde inşa edilen ulus (nation) kavramının ötesinde bir anlam taşır. Buradaki "milli" ifadesi, Kur'an-ı Kerim'deki anlamıyla, yani toplulukları inanç-değer sistemlerinden hareketle tanımlayan geleneğe vurgu yapar. Öyle ki MGH bünyesindeki parti ve örgütlenmeler, kendilerini söz konusu geleneğin mirasını sürdüren "milli" hat boyunca konumlandırırken; diğer parti ve cereyanları bunun karşısında "gayri milli" olarak tasnif eder. Dahası Milli Görüşçüler'e göre, ülkenin yapısal düzeydeki bir dizi problem alanının başlıca kaynağını, Tanzimat'tan itibaren izlenen köklü Batılılaşma programları oluşturur. Bu açıdan "yerli ve milli" konsept çerçevesinde hareket eden MGH, nüfustan aileye, maarıftan ekonomiye bir dizi alanda uzun yıllar "sistem karşıtı" yörüngede misyon ve eleştirilerini ortaya koyar.

Çalışmamız ise, 20. yüzyılın sonlarına gelinirken Türkiye siyasetinde temayüz eden Fazilet Partisi'nin (FP) politik, kültürel ve toplumsal politikalarının bünyesinden çıktığı Milli Görüşçü doktrin çerçevesindeki etkilerini anlamaya çalışır. Bu çerçevede ilk olarak kavramsal düzeyde "Milli Görüş" incelenecektir. Ardından söz konusu

cerayan, siyasal ve toplumsal hareket bağlamında ele alınacaktır. Takip eden başlıkta ise Milli Görüş, çalışmanın da öncelikli odağı olarak, ideolojik ve kültürel boyutlarıyla analiz edilecektir. En son safhada ise, FP'nin ortaya koyduğu program, politika ve söylemlerin Milli Görüş geleneği ekseninde taşıdığı istikrar ve kopuş boyutlarına odaklanılacak.

1. KAVRAMSAL OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ

Milli Görüş'ün kavramsal düzeyde ilk olarak nerede kullanıldığı, literatürde müphemliğini korumaktadır. Ancak kavramın Erbakan'ın “Bağımsızlar Hareketi” ve akabinde Milli Nizam Partisi etrafında politik hayata atılması sürecinde kullanıldığı ekseninde bir mutabakat öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Erbakan'ın kavramı ideolojik, politik, kültürel vb. birçok cepheden tanımlayageldiği Milli Görüş başlıklı eseri 1970'lerin ortalarında Dergâh Yayınları tarafından yayınlanır (Arslan, 2021: 9). Erbakan bu eserinde Milli Görüş'ü ana hatlarıyla şu şekilde betimler:

“Milli Görüş'ün ana gayesi milletimizin manevi ve maddi sahada kalkınarak saadet ve selamete erişmesidir.

Milli Görüş, manevi kalkınmamızın sağlanması ve milletimizin muasır medeniyetinin her bakımdan üstüne çıkabilmesi ve örnek bir medeniyet kurabilmesi için:

Büyük ve şanlı tarihimizle iftihar eden,

Mazisine bağlı, an'ane ve örflerini hürmet ve saygıyla muhafaza eden

Her türlü taklitçilikten uzak,

Milli şahsiyetini müdrik,

Her gün bir öncekinden daha ileri olma iman ve azmiyle şahlanan bir şuurla hareket edilmesi zaruretine inanır.” (Erbakan, 1975: 26).

Milli Görüşçüler, 1950 sonrası Demokrat Parti ve Adalet Partisi'nin hegemonyasındaki sağ-kanat siyaseti, ideolojik tonları baskın ve daha “rafine” bir siyasal-kültürel içerikle dönüştürme tasavvurundadır. Hareket, 1970'lerden 2000'lere Demirel başta olmak üzere sağ politik aktörlerin kamuoyundaki karizmatik ve efsanevi statülerini sarsıcı bir etkiye kavuşur. Nitekim bu dönemler, Erbakan'ın “Milli Görüş” ile birlikte “Milli Şuur-Milli Hamle” gibi mottolar etrafında yeni bir nizam ve nesil yetiştirme arayışlarına sahne olur (Çalmuk, 2001: 209). Bununla birlikte Erbakan'ın siyaset sahnesine çıktığı ilk dönemler, Milli Görüş'ü kavramsal düzeyde “sağcı” parti olarak tanımladığı bilinmektedir (Arslan, 2021: 8). Özellikle Milli Selamet Partisi'nin

(MSP) 1973 seçimlerinde kamuoyuna sunduğu beyannamede, hareketin “sağ” kanat ideolojik çerçevesi daha net bir görünüm kazanır: “*Bugün memleketimizde: Sol görüş vardır, partisi C.H.P.'dir. Milli Görüş veya sağ görüş vardır. Partisi, Millî Selâmet Partisi'dir. Liberal (renksiz) görüş vardır, partisi A.P.'dir*” (MSP, 1973: 15-16). Ancak ilerleyen süreçler, hareketin ideolojik-siyasal referanslarıyla ilgili “sağ” kavramsallaştırmasının dışına yönelmesine sahne olur (Arslan, 2021: 8). Tekrar vurgulamak gerekirse bu dönüşümde sağ-kanat siyasal, ideolojik havzada temsiliyet kodlarının büyük ölçüde Demirel öncülüğündeki AP kadroları tarafından yürütülmesi önemli rol oynar.

Milli Görüş'ün kavramsal içeriğiyle ilgili tanımlama girişimleri, hareket bünyesindeki diğer elitlerin söylem ve eserlerinde de sıklıkla görülmektedir. Sözelimi hareketin ilk siyasi teşekkülü Milli Nizam Partisi kurucularından eski Adalet Bakanı İsmail Müftüoğlu'nun Milli Görüş tanımı, sıradan bir hareketin çok ötesinde anlam ve ethoslarla yüklüdür. Müftüoğlu, Türk muhafazakârlığının kolektif hafızasında merkezileşen İslam ve Osmanlı geçmişiyle bütünleştirerek Milli Görüş'ü anlamlandırır:

“Milli Görüş hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü men etme hareketidir. İnsanlarımızın yıllarca özleyip beklediği siyasi ortamı oluşturmak, millet olarak ruhi derinliklerimizde mevcut olan güzel hasletleri yaşatmak hareketidir. Bir başka ifadeyle, milletimizin fitratında mevcut olan ahlak ve fazileti kuvveden fiile çıkarma hareketidir.

Cemiyetimize ve milletimize huzuru, nizamı, içtimai adaleti hakim kılama hareketidir. Amacı milletimize nizam, selamet, refah, fazilet ve saadet getirmekten ibarettir. Hakkın tesisi, yeniden dünyaya örnek olma ve yeni medeniyetleri kurma çalışmasıdır.

Haçlı ordularını mağlup eden, gemileri karadan yürüten Viyana kapılarını zorlayan, Çanakkale ve İstiklal harbinde şahlanan ruhu yeniden ülkemize hakim kılmaktır” (Müftüoğlu, 2010: 207).

Kuşkusuz bu tanımlamada, dinsel-manevi değerler ve tarihsel geçmişe damga vurmuş sembolik askeri başarılar, Milli Görüş çerçevesindeki muhayyileye taşınarak bütünleştirilir. Özellikle tarihsel geçmişteki askeri başarılarla yönelik hafızayı diri tutma, Milli Görüş'ün kiteselleşmesinde en etkili enstrümanlardan biridir. Siyasal alanda varlık kazandığı andan itibaren Milli Görüş, geniş kitlelere açılımında özellikle Türk sağının hemen her katmanında etkili bir motivasyon kaynağı halindeki fetih-gaza

terminolojisini anlamlı ölçüde dolaşıma sokar. Nitekim hareketin lideri Erbakan da, Milli Görüş'ü tanımlarken söz konusu hafızayı ve terminolojiyi öne çıkarır:

“Milli Görüş, milletimizin şanlı tarihi boyunca İstanbul'u fetheden, böylece çağ kapayıp çağ açan, Viyana'yı kuşatan, Çanakkale zaferini kazanan, İstiklal harbimizi yapan ve en son Kıbrıs'ta yeniden büyük harikalar ortaya koyan ruh ve manasıdır” (Erbakan, 1975: 27).

Öte yandan Milli Görüş'ün kavramsal boyutlarıyla ilgili öne çıkan bir diğer boyutu da, “milli” kelimesine yüklenen anlamlar oluşturur. Bu kapsamda hareket elitlerinin ve lider kadrolarının tasavvur ettiği “millilik”, modern ulus-devlet pratiğinde inşa edilen ulus (nation) kavramının ötesinde bir anlama sahiptir. Özellikle Kur'an'ı Kerim'de geliştirilen ve toplulukları inanç-değer sistemlerinden hareketle tanımlayan bir kavram olarak İslami gelenekte öne çıkan bir kavramdır. Dahası “millilik” kavramı, Milli Görüş bağlularının özellikle 1950 sonrası siyasal alanda belirginleşen “sağ” ve “sol” cereyanlardan ayrışma girişimlerine çerçeve oluşturur (Yorgancılar, 2012: 11-12). Dinsel ve tarihi geçmişle bütünleşme iddiası, Milli Görüşçüleri, modern zamanlara özgü gündem ve bilinçle donanmış “sağ” ve “sol” kanat oluşumlardan farklı kılmaktaydı.

2. SİYASAL VE TOPLUMSAL HAREKET OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ: 1980 ÖNCESİ DÖNEM

Türkiye'de 20. yüzyılın ikinci yarısı siyasetin “*CHP versus Merkez-Sağ*” eksenli rutin fay hattı, 60'lı yıllarla beraber kırılarak yepyeni cereyanlarla çeşitlilik kazanıyordu. Kuşkusuz bu hareketlilik, özellikle 1961 Anayasası'nın sendikal düzey başta olmak üzere, açtığı örgütlenme kanallarının sol, İslami ve milliyetçi gruplar tarafından doldurulmasıyla geliyordu (Özet, 2022, 64-65). Soğuk Savaş'ın küresel ölçekte hakim anti-komünist siyaseti de, özellikle sağ-kanat siyasette milliyetçi ve İslamcı motivasyonlarla hareket eden pür, rafine kimlik gruplarındaki mobilizasyona çarpan etkisi oluşturuyordu.

Bu çerçevede İslami grupların, söz konusu konjonktür boyunca iktidar tekeline kavuşan merkez-sağ partilerinin din, kültür, modernlik, gelenek etrafında gelişen bir dizi kamusal tartışma alanlarında yöneldiği “esnek” ve “pragmatik” tutumlara yönelik muhalefeti öne çıkar. Kimlik siyaseti çerçevesindeki bu arayışların somut bir adresi olarak Milli Görüş temayüz ediyordu. Milli Görüş, bir taraftan modernleşmenin atomize bireyciliği ve yabancılaştırıcı etkileri karşısındaki geniş kesimlere, kaynağını dinden alan bir kolektif aidiyet bilinci aşıyordu. Öte yandan ise, taşradan dalga dalga yayılan örgütlü mikro İslami sermaye grupları vasıtasıyla, toplumsal dünyadaki kaynak ve fırsat alanlarına erişimlerin kapsamını genişletiyordu. Bağlı halkaları etrafında geliştirdiği

dinamik dayanışma kozalarıyla, peyderpey kamusal alandaki etki düzeyini arttırmaktaydı.

Söz konusu dinamizmin politik alandaki izdüşümlerini görmede, Erbakan'ın bürokratik mecralardan siyasete doğru gelişen kişisel yaşamına odaklanmak önemli gözükmektedir. Adalet Partisi (AP) bünyesindeki bir dizi senatör ve milletvekili, 1960'ların ikinci yarısından itibaren İslami motifleri ağır basan yeni bir siyasal hareket arayışı içine girmişlerdi. İlerleyen dönemlerde Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanı Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın dahil olmasıyla söz konusu girişimin siyasal ve ekonomik çevrelerdeki etkisi daha da genişledi. Nitekim İzmir ve İstanbul metropollerindeki gibi seküler-modernist burjuvazinin egemen olduğu ticaret odaları, Erbakan'ın oda başkanlığına itiraz eder. AP iktidarının Ticaret Bakanı da, bu itirazlarla birlikte Erbakan'ı polis zoruyla görevden alır. Erbakan ve AP kadroları arasındaki çekişmeli ilişki bununla sınırlı kalmaz. 1969 yılında Erbakan, laik-Batıcı sistem eleştirisinde bütünleşen muhalif İslami çevrelerin temsiline soyunarak, Konya'dan AP aday adayı olarak başvurur. Ancak AP lideri Demirel tarafından veto edilince, bu kez aynı kentten bağımsız aday olarak milletvekilliğini kazanır (akır, 2005: 545).

AP bünyesinde siyaset üretme imkânı bulamayan İslamcılar, zamanla laik-Kemalist sistem ve rejime karşı “Bağımsızlar Hareket”ni başlatarak, bir ölçüde Milli Görüş siyasetinin de startını vermiş oldu. Bu erevede Necip Fazıl Kısakürek'in “Mukaddesatı Türk'e Beyanname” başlığıyla Büyük Doğu dergisinde yayımlanan yazı, Milli Görüş' n ilk manifestosu sayılabilir (Çalmuk, 2001: 208). 1970'lerin başına gelindiğinde hareket, Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurar. Ancak parti, 16 ay gibi kısa bir süre zarfında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılır.

Partinin kapatılmasının ardından siyasi yasaklı konumuna düşen Erbakan, bir süre İsviçre'de yaşar. İlerleyen yıllarda ülkeye döndüğünde bu kez Milli Görüş bünyesinde kurulan Milli Selamet Partisi'nin (MSP) başına geçer. 1970'lerin kutuplaşmış Türkiye'sinde etkin bir siyasal taban yakalayan MSP, kapatıldığı 12 Eylül Darbesi'ne kadar hem Ecevit CHP'si, hem de Milliyetçi Cephe h k metlerinde iktidar ortağı olarak yer almıştır (Yorgancılar, 2012: 10).

Milli Görüş partilerinin toplumsal tabanı geleneksel muhafazakâr zümreler, metropol kentlerde yaşayıp milli gelirden yeterince pay almayan geniş yoksul tabakalar ve taşradan, köy yaşamından koparak küçük kentlere gelen dağınık bireylerdi. Milli Görüş' n toplumsal ve siyasal iktidarın merkezine taşımaya çalıştığı bu kesimler, kültürel düzeyde dindar, muhafazakâr sosyal tabakalardan oluşur (Bulaç, 2009: 549-550). Söz konusu tabakaların toplumsal, siyasal ve ekonomik ifade alanı olarak Milli Görüş'le bütünleşmesinde Adalet Partisi'ne (AP) yönelik eğilimleri de belirleyicidir. AP'nin giderek büyük kentlerdeki komprador burjuvazi çevreleriyle

bütünleşmesinden hoşnutsuz, kültür merkezli reflekslerden hareket eden Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli tüccar ve sanayicileri, Erbakan öncülüğündeki partilerde bulunmuştur. Milli Görüş, söz konusu çevrelerin siyaset kanallarıyla “merkez”e taşınmasının aracı olmuş ve aynı zamanda “maneviyatçı” yapısıyla bu tabakalar nezdinde bir “sığınak”a dönüşmüştür (Güngör, 2002: 27-29).

Bir başka açıdan Milli Görüş Hareketi (MGH), toplumsal dünyanın marjında yaşayan kitleleri İslami kimlik etrafında merkeze taşıyarak, devlet dışında toplumsal kesimlerin seferber olduğu bir modernleşme-kalkınma partisi işlevi görmüştür. Bu yönüyle Milli Görüş, bir taraftan endüstrileşme sürecinin beraberinde taşıdığı sorunları dinsel dayanışma ve kimlik kanallarıyla törpülemiştir. Öte yandan ise, taşra Anadolu’sundan kentlere yönelen kitlelere yeni bir üst kimlik sunmuştur (Yavuz, 2004: 593-594). Nitekim başlangıç dönemlerinden itibaren Milli Görüş partileri, taşradan metropollere doğru yönelen bu göç hareketliliğinin taşıdığı kitlelerin aidiyet merkezi ve siyasal yörüngesi işlevi görmüştür.

Göç ettikleri kentlerde dikey hareketlilik arayışındaki söz konusu kitlelerin odağına, peyderpey kültür merkezli motivasyonlar da yerleşir. Bu gerçeklik, özellikle resmi ideolojinin İslam'ın kamusal görünümüyle ilgili olarak ortaya koyduğu çerçevenin (merkez) sağ partiler aracılığıyla ve kültürel boyutla sınırlı olmasıyla ilişkilidir (Arslan, 2021: 3-4). Söz konusu dönemler boyunca MGH bünyesindeki partiler ve ağlar, dinin kamusal alanın tüm yüzlerinde görünür olmasını amaçlamıştır. Bu açıdan Milli Görüş, son tahlilde toplumsal bir hareket kimliğiyle temayüz eder. Zira Türk muhafazakârlığının temel problemlerini ve tasavvurlarını ele alan yazı ve eserler, Erbakan merkezli Milli Görüş’ten çok daha öncesine uzanan bir tarihsel geçmişe sahiptir. Daha da ötesi söz konusu muhalif dinsel literatür, Milli Görüş’ün etkili olduğu yıllarda farklı mecralarda varlık kazanmıştır (Yılmaz, 2016: 1171). Ancak Erbakan, İslami havzada büyük ölçüde teorik sınırlarda kalan bu muhalif potansiyeli, Milli Görüş’ün politik mecrasına dahil ederek peyderpey dinamikleştirdi.

Öte yandan İslam’ın siyasal bir çerçeve kazandığı bu yeni kolektif kimliğin sınır ve açmazlarının başında, hareket bünyesindeki partilerin “Müslüman oylar”ın adresi olduğu iddiası geliyordu (Yıldız, 2004: 6). Öyle ki Erbakan nezdinde MGH’nin din merkezli misyonları, teritoryal sınırların ötesinde bir bağlama sahipti. Çekirdeğinde Osmanlı-İslam mirasını sahiplenme nostalgisinin yer aldığı bu “İslam Birliği/İttihadı İslam” söylemi, Erbakan’ın siyaset sahnesinde yer aldığı ilk dönemlerden itibaren hakim bir ideal olarak yer almıştır. Erbakan, özellikle G-7 gibi küresel kapitalizmin öncüsü ülkeler etrafında gelişen organizasyonlara alternatif olarak, komşu ülkelerden başlayarak halka halka genişleyen bir “İslam Birliği” idealine yönelir. Söz konusu birliğin gerçekleşmesi için ise, beş adım belirler: Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletler

Teşkilatı'nın kurulması, Müslüman Ülkeler Savunma İşbirliği Teşkilatı'nın kurulması, Müslüman Ülkeler Ortak Pazarı Teşkilatı ve Birliği'nin kurulması, Müslüman Ülkeler Ortak Para Birimi'ne geçilmesi ve Müslüman Ülkeler Kültür İşbirliği Teşkilatı'nın kurulması (Tuğrul, 2020: 31-32). Erbakan'ın ortak bir tasavvur ya da politika etrafında İslâm ülkelerinin bütünleşme zorunluluğuyla ilgili yaklaşımları, kapitalist birikim süreçlerinin dışında kalınmasına ilaveten, küresel siyasetin diplomatik mecralarında da söz konusu ülkelerin çepere itilmesiyle ilgili asimetrik koşullara itirazı içeriyordu. Bu çerçevede Erbakan'ın İslâm Birliği'ne yönelik yoğun ilgisi, Milli Görüş'ün 80 öncesi dönemde toplumsal dünyada etkili bir örgütlenmesi halindeki Akıncı Gençlik'in daha ilk sayısındaki şu ifadeleriyle açığa çıkıyordu:

“İslam âleminin haklarının korunması lazım gelirken, Mısır'ın Amerika ve İsrail'in tesiri ile attığı adımların tasvibi mümkün değildir. Müslüman ülkeler gerek kendi aralarındaki meseleleri ve gerekse beynelmilel meseleleri İSLÂM BİRLEŞMİŞ MİLLETLERİ'ni kurmak sureti ile halletmelidirler” (Erbakan, 1979: 6).

Kuşkusuz Milli Görüş'ün dinsel ortaklığın merkezde olduğu bu tür kurumsal organizasyonlara yönelmesinde, ideolojik ve kültürel habitusu da etkili bir referanstır.

3. İDEOLOJİK VE KÜLTÜREL BOYUTLARIYLA MİLLİ GÖRÜŞ: 1980 ÖNCESİ DÖNEM

Erbakan liderliğindeki Milli Görüş Hareketinin (MGH) politik sahneye çıkışından itibaren ideolojik ve kültürel düzeydeki söylemleri, iki ana hat üzerinden biçimleniyordu: “Manevi kalkınma” ve “ağır sanayi”... Ahlak ve maneviyat vurgusuyla, muhafazakâr-İslami habitus çerçevesinde bir perspektif öne çıkarken, “ağır sanayi hamlesi” söylemiyle de ulusal kalkınmacı bir ekonomi-politik düzen arayışı kendini gösterir (Çakır, 2005: 547). Benzer olarak ağır sanayi ideali, “adil düzen”in kurulması yolunda ekonomik bağımsızlığın kazanılması, maneviyatçı kalkınma retoriği ise, otantik İslâmi kimliğin istikrarı ve korunması adına işlev görüyordu (Yavuz, 2004: 591). Nitekim maneviyat temelli kalkınma mefkuresinin parti programlarındaki etkisi, Milli Görüş'ün ilk siyasal partisi Milli Nizam Partisi'nin kuruluş beyannamesindeki şu ifadelerde de açığa çıkmakta:

“Millî Nizam Partisi, milletimizin fitratında mevcut ahlâk ve fazileti kuvveden fiile çıkarmak ve bu sayede cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza da saadet ve selâmet getirmek gayesiyle kurulduğunu belirtir. Bugün içinde bulunduğu durum ne olursa olsun, Hak'kın yardımıyla çok yakın bir gelecekte, milletimizin yeniden bütün dünyaya örnek büyük bir medeniyet kuracağını müjdelir. Bütün vatandaşlarımızı bu ulvi gayenin tahakkuku için el birliği ile çalışmağa çağırır” (Milli Nizam partisi Kuruluş Beyannamesi, 1970: 1).

Partinin kuruluş beyannamesinde Milli Görüş'ün ortaya çıkış amacı, öncelikle “toplumsal muhayyilede mevcut ahlâk ve fazileti kuvveden fiile çıkarmak” şeklinde belirlenir. İslami adalet ve ahlak eksenli olarak yürütülecek sistemin son tahlilde “bütün dünyaya örnek büyük bir medeniyet kuracağı” iddiası ortaya konur. Ancak hareketin özellikle 1980 öncesi eğilimlerinde, modern Türkiye'deki laiklik ilkesi ve pratiği, söz konusu “manevi kalkınmanın önündeki en büyük engel” olarak yer alıyordu. Zira ortaya konan laiklik pratiği ve modeli, Milli Görüşçüler'e göre, “dini vicdanlara hapsediyordu”. Dahası, “manevi kalkınmayı engelleme işlevli” olarak telakki ettikleri laik sistemin arkasındaki temel zümre ise, “emperyalist-Siyonist Batı ile işbirliği içinde bulunan ve iktidara el koymuş elitler”di (Çınar, 2010: 311). Öte yandan hareketin dönem Türkiye'sinde “statükocu” olarak nitelendirdiği egemen çevreler, ekonomik topluluklar ile sınırlı değildi.

Nitekim Milli Görüşçüler, ideolojik ve kültürel düzeyde hareketlerini “milli” hat boyunca konumlandırırken; diğer siyasi partilerin “gayri milli” ve “taklitçi” perspektifi temsil ettiğini ileri sürdü (Çakır, 2005: 544). Daha somut bir ifadeyle MGH, 80 öncesi siyasetin lokomotifleri CHP ve AP'yi son tahlilde “birbirinden farkı olmayan ve ABD'nin çıkarlarına hizmet eden partiler” olarak tanımladı (Güngör, 2002: 29). Kendisini ise, Batılı paradigmanın yön verdiği “Doğu-Batı”, “Kuzey-Güney”, “gelişmiş-az gelişmiş” gibi tasniflerin bütünüyle dışında kalan ve mevcut dünyayı algılamada Kur'an'daki “hak ve batıl mücadelesi” gibi keskin dini repertuarlar üzerinden tanımladı (Arpacı ve Baharçipek, 2017: 117). Bu çerçevede MGH, “batıl Batı medeniyeti” nezdinde “hak İslam medeniyetini temsil ettiğini” öne sürdü. Modern Türkiye'deki kronikleşmiş sorunların ise, Tanzimat'tan itibaren devlet katında izlenen Batılılaşma politikalarından kaynaklandığını ileri sürdü (Çınar, 2010: 311). MGH'nin ideolojik ve kültürel boyutlar etrafında geliştirdiği Batı eleştirisi, Tanzimat'la birlikte ivme kazanan modernleşme hamlelerine dönük muhalefetine etkili bir başvuru kaynağıydı.

Yorgancılar'a göre buradaki anti-Batıcılık, “Batı düşmanlığı” olarak düşünülmemelidir. MGH, 19. Yüzyıl ile birlikte İslam dünyasının milliyetçi ve muhafazakâr çevrelerinde sıklıkla tartışılan Batı ile etkileşimler meselesini kültür ve teknoloji varyantında ele alır. Bu çerçevede ilim, teknik, disiplin gibi modern-rasyonel birikimin Batı'dan tümüyle aktarılması istenirken; milli kültür ve benliğin “Batı emperyalizmi”ne kapalı tutulması arzu edilir (Yorgancılar, 2012: 11). MGH'nin kültürel dokuyla ilgili buradaki “yerli ve milli”, “korumacı” reflekslerinin kökleri, büyük ölçüde çerçevesini dinin belirlediği tarihsel geçmişe uzanır. Sözelimi Erbakan'ın Kemalist modernleşmeye “milliyetçilik” ve “laiklik” sathından eleştirileri, bu kapsamdaki dini tarihsel geçmişten hareket eder:

“Biz yüzlerce yıl tek bir vücut halinde, bedenlerimizi birbirine siper ettik. Çünkü bizi birbirimize, İslam kardeşliği bağlıyor idi. Bu ülkenin evlatları asırlar boyu mektebe, besmele ile başladılar. Besmele kaldırılıp yerine “Türk’üm, doğruyum çalışkanım!” demeye başladı. Ve böylece bu ülkenin insanları birbirlerine yabancılaştırıldı. Kendi milli ve dini değerlerimizi bırakıp inkârcı, ırkçı ve materyalist politikalara tapıldığı için ülkemiz onlarca yıl bir felaketin içine sürüklendi.

Maalesef laiklik bizim ülkemizde yıllarca İslam düşmanlığı olarak uygulandı. İnanan insanlara baskı, zulüm aracı olarak sürdürüldü. Laiklik bu anlamıyla bizim milletimizin mana ikliminde olmayan bir kelimedir. Ayrıca bizde maalesef şöyle bir zihniyet sahipleri vardır. İyi, güzel, doğru bir şey varsa, hele bu Batı’da da varsa hiç tereddütsüz kabul ederler. Ama bu şeyi İslam da söylüyor dediniz mi, birdenbire hiddetlenmeye başlarlar. Çünkü Batı hayranlığı ve İslam düşmanlığı bozuk zihniyetlerinin temelini oluşturur” (Erbakan, 2014: 169-172).

Öte yandan Milli Görüş’ün 1980 öncesi kültürel ve ideolojik habitusunda öne çıkan bir başka başlık ise, aile ve nüfus planlaması meselesidir. Milli Nizam’dan itibaren parti programlarında “nüfus siyasetimiz”, “ailenin korunması” gibi başlıklarla yer alan söz konusu alan, MGH’nin kültür politikalarında etkili bir kaynaktır. Bu çerçevede nüfusu “güç göstergesi” olarak kabul eden Milli Görüş, nüfus artışını engelleyecek her türlü girişimi, “dış güçlerin oyunu” olarak telakki eder. Hareketin aile kurumuna yönelik bakışını da, nüfus siyasetine benzer bir perspektifin şekillendirdiği görülür. Aileyi cemiyetin temeli sayan MGH, devlet- toplum, aile ve bireyler arasında hiyerarşik bir ilişki tarzı öngörür. Aynı zamanda toplumsal düzenin istikrarı adına, aile reisinin otoriter konumu ve aile yapısının korunmasını ön koşul olarak kabul eder (Şen, 2004: 342-343).

Sırasıyla MNP ve MSP’nin 1980 öncesi maarif meselesiyle ilgili yaklaşım ve politikaları da Milli Görüşçü ideolojik ve kültürel habitusa uygun bir çerçeve çizer. Örneğin MSP, 1973 seçim beyannamesinde eğitim politikalarıyla ilgili olarak kamuoyuna, “Milletimizin fitratına ve tarihî karakterine uygun olarak önce ahlâk ve maneviyat temel görüşüne göre tanzim edeceklerini” bildirir. Bununla birlikte dönem küresel dünyasında etkisini giderek arttıran sol-seküler ideolojik akımların maarif alanına etkilerine yönelik ise, oldukça keskin bir retorikle eleştiriler getirilir: “Eğitim müesseselerimiz, anarşist, Maocu, Hippi yetiştiren müesseseler olmaktan tamamen kurtarılacak, cemiyetimizde ana babalar rahat edecek, eğitimde şuur, ailede huzuru sağlayacak...” (MSP, 1973: 26). MGH’nin bu dönemlerden itibaren sekülerleşme merkezli kültürel ve ideolojik cereyanlar karşısında muhafazakâr kitle dünyasına sunduğu diğer reçeteyi ise, “din eğitimi ve öğrenimi” alanı oluşturur. Sözgelimi MSP’nin 1973 tarihli seçim beyannamesi, din eğitiminin Cumhuriyet sonrası (seküler)

toplumsal değişimin geniş çapı karşısında, “dinsel ve kültürel geleneğin istikrarı” kaygısında buluşan kitleler nezdindeki değerini şu şekilde ifadelendirir:

“Din eğitim ve öğreniminin, ülkemizin manevî bütünlüğünün kuvvetlenmesi ve dini öğretim noksanından doğabilecek her türlü mahzurların giderilmesi için ehemmiyetle yürütülmesine taraftarız. Partimiz dini müesseselerimizin her türlü partizan tesirlerden masun kalması için gerekli tedbirleri alacaktır. (...) Millete hizmet edecek vazifelilerin milletin dini ve manevi inançlarını bihakkın bilmesinden büyük faydeler doğacağına kaniyiz (MSP, 1973: 33).

MGH, bir taraftan Türk İslam’ının değer ve taleplerini politik alana taşıırken; diğer taraftan toplumsal yapı dahilinde eğitim ve kültür alanına ilişkin Batı tarzı yaklaşımlara, modellere, sistem bozukluklarına, eğitim müfredatlarındaki aksaklıklara, yeni neslin değer algısına/ ahlaki donanımına özellikle dikkat çekmiştir (Yalanız ve Sabun, 2021: 756). Erbakan’ın bu çerçevede önerdiği “reçetelerin” başında, düşünsel-felsefi düzeyde “Milli bünyeye uygun eğitim ve anlayış” (Erbakan, 1975: 27-28) iken; kurumsal düzeyde ise, “İmam-Hatip Okulları’nın ve İlahiyat Fakülteleri’nin ilmi seviyelerinin ve kapasitelerinin ihtiyaca cevap verecek duruma getirilmesinin şart olması”dır (Erbakan, 2014: 182).

4. 1980’LERDEN 2000’LERE SİYASAL-TOPLUMSAL DİNAMİKLER VE MİLLİ GÖRÜŞ

1980 sonrası İslami hareket, kendi ön tarihinden özellikle sosyolojik düzeyde farklılaşmıştır. Bu kapsamda ilk olarak, hareketin taşralı küçük burjuva karakteri tedricen kentli ve eğitilmiş bir özelliğe bürünüyordu (Akdoğan, 2000: 179-180). Dönem Arap sermayesi kontrolündeki petro-doların Türkiye bankacılık sistemine İslami/faizsiz bankacılık etrafında girişi ve 12 Eylül’ün ana akım doktrini Türk-İslam sentezinin açtığı “meşruyet kanalları, İslami çevrelerin kamusal alandaki örgütlenme ve organizasyon kapasitesine anlamlı bir ivme kazandırmıştır. Tüm bu hareketlilik, erken Cumhuriyet döneminde kamusal alanının dışına itilen İslamcılığın dinamik sosyal ağlarla yeniden bu alana dönmesini sağlamıştır (Doğan, 2010: 288).

12 Eylül sonrası gelişen neo-liberal ekonomik politikaların serbest piyasa kanallarında açtığı yeni "imkân alanları"ndan yararlanan İslami burjuvazi, “devletin kontrolcü ve sınırlayıcı gücünden kurtulma” söylemiyle hareket etmiştir. Öyle ki, devletin ekonomiden çekilmesini ve kontrol kapasitesini daraltmayı hedefleyen bu yeni strateji, Milli Görüş’ün ekonomik politikalarının dönüşümünde de etkili olmuştur. Bu dönem siyasal alanda varlık gösteren Refah Partisi, devletçi ve korumacı politikalarından vazgeçerek piyasa ekonomisi modeline yönelir. Kapitalizmle barışık bir söylem alanı içerisinde hareket eden RP, iktisadi düzeyde “geride kalanların” korunması ve bunların birer üretici olarak “ileriye taşınması” için parti kontrolünde bir dizi hizmet şebekesini

dolaşıma sokar. Bilgisayar kursları, öğrencilere burs imkânları, ihtiyaç halindeki ailelere odun-kömür yardımı, sağlık hizmetlerinin sunulması... Tüm bu aktif sosyal yardım ağlarıyla dayanışmacı cemaat modelinde teşkilatlanan RP, geniş kitleler nezdinde hem parti, hem okul, hem de ekonomik dayanışma kurumu haline gelmiştir (Yavuz, 2004: 597-599). Parti faaliyetlerinin bu dönüştürücü gücü, özellikle geleneksel toplumsal cinsiyet kodlarıyla ev içi alanla sınırlı bir görünüm kazanan kadın toplulukları üzerinde etkisini göstermiştir.

RP'nin 80 sonrası süreçte politik alandaki etkisini peyderpey arttırmasında, örgütlü kadın gruplarının payı yadsınamaz. Bu açıdan RP, siyasal organizasyonu ve iletişimi gündelik hayatın derinlikli dünyasına taşıyan kadın üyelerini ülke sathında oldukça aktif bir düzeyde değerlendirmiştir. Söz konusu kadın mensuplar, gecekondularda ev ziyaretleri ve düğün, mevlit benzeri sosyal organizasyonlarda istikrarlı biçimde yer alarak Milli Görüş siyasetini geniş kesimlere ulaştırma imkânı yakalamıştır. Kadın cephesindeki bu dinamizm, politik alanda ise esaslı etkilerini ilk olarak RP'nin özellikle 1994 yerel seçimlerinde İstanbul, Ankara gibi kozmopolitan metropollerde kazandığı belediye başkanlıklarında gösterir (Çapcıoğlu, 2016: 286).

Erken Cumhuriyet'le başlayan safhada laik-seküler bürokrasinin kamusal alandaki belirleyici konumunu sarsan bu politik depremin tetiklediği fay hatları, günümüz Türkiye'sine uzanacak bir aktif görünüm sergilemektedir. Bu çerçevede 1994 yerel seçimlerinin özellikle kozmopolitan metropollere yönelik sonuçları, modernleşen Türkiye'de politik çevrelerdeki hiyerarşik dengelerde köklü değişiklikleri aralayan önemli bir safhadır. Nitekim takip eden 95 genel seçimlerinde birinciliğe yükselen RP'nin bu dönemki seçim beyannamesi, mevcut partileri ve siyaseti "taklitçiler" ve "Milli Görüş" şeklinde ikiye ayırmıştır. RP kadrolarına göre, taklitçilerin temel hedefi "Batı'ya uydu olmak, tarihini değiştirmek ve öz benliğini yok etmek"tir. Bunun tersine Milli Görüş ise, "bağımsızlık, tarihteki şerefli yerini yeniden almak, yeni bir dünya kurmak ve Türkiye'yi bu yeni dünyanın öncüsü yapma"yı hedefler (Refah Partisi, 1995: 4). Bu çerçevedeki somut adımlarının başında ise, gelişmiş Batılı devletlerin öncüsü olduğu G-7 karşısında, İslam ülkelerinin kalkınma ve iş birliği arayışları etrafında bütünleştiği D-8 teşkilatını kurma politikaları gelir.

Erbakan'ın seçim beyannamesinde de yer alan bu global meydan okuma siyaseti, iç politikada da Sincan Belediyesi tarafından düzenlenen "Kudüs Gecesi" gibi reaksiyoner girişimlerle genişler. Ancak RP'nin kültür sathından egemen çevrelere yönelttiği tüm bu meydan okuma girişimleri, laik-seküler kitle ve bürokratik çevrelerde "endişe" ve "teyakkuz" ile dolup taşan bir kolektif duygu siyasetiyle okunur. Nitekim buna ek olarak ana-akım medya tarafından pompalanan hükümet karşıtı söylemlerin de etkisiyle, 28 Şubat 1997'deki Milli Güvenlik Kurulu toplantısında imzalanan kararlarda

Erbakan istifa etmeye zorlanmıştır. Yakın tarihimizde “post-modern darbe” olarak da anılan 28 Şubat’ı takip eden süreçte bir dizi sivil toplum kuruluşlarının da artan tazyikleri sonucu Refah-Yol hükümeti, Haziran 1997’de görevi bırakmıştır (Burak, 2022: 68). Takvimler 16 Ocak 1998’i gösterdiğinde ise, Anayasa Mahkemesi tarafından “Laik Cumhuriyet’e aykırı eylemler” gerekçesiyle RP kapatılır.

5. RP SONRASI MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİNDE KOPUŞ VE SÜREKLİLİKLER: FAZİLET PARTİSİ ÖRNEĞİ

RP’nin kapatılması öncesi, sürece dair temkinli hareket eden Milli Görüşçüler 17 Aralık 1997’de İsmail Alptekin başkanlığında Fazilet Partisi’ni kurdu. RP’nin kapatılması ardından da, “yasaklı” kapsamı dışında yer alan politik aktörlerin büyük kısmı FP’ye geçti (Çakır, 2005: 571-572). 14 Mayıs 1998 tarihinde genel başkanlığa Recai Kutan getirildi. Parti, ismini politik habitusuna da uygun olarak Hz. Muhammed’in peygamberlik öncesi Mekke’de ortaya koyduğu bir modelden alıyordu. “Hilfû’l Fudûl” (Faziletli Meclisi) adı verilen bu hakemlik müessesesi, aşiretleri ve aileleri bir araya getiriyordu. Ayrıca güçsüzlerin fakirlerin ve haksızlığa uğramışların, haklarını koruma işlevi görüyordu (Çalmuk, 2001: 194). Nitekim seçilen parti adı, Milli Görüşçü gelenek adına baskıcı, engelleyici politikaların devreye sokulduğu 28 Şubat konjonktürü düşünüldüğünde hayli manidardı.

Ancak partinin bünyesinden çıktığı Milli Görüşçü geleneğe ilk ciddi farklılaşması, (siyasal) İslamcılığın ötesinde “sağ-muhafazakâr bir parti” iddiasıyla start alması oldu. Bu çerçevede Aydın Menderes başta olmak üzere Cemil Çiçek, Abdülkadir Aksu ve Ali Coşkun gibi dönem Türkiye’inde merkez-sağın etkili isimleri FP’ye katılır (Çalmuk, 2001: 194). Ancak ilerleyen süreçler, parti elitlerinde bu tür katılımlar aracılığıyla Milli Görüşçü geleneğin merkez-sağın “pür bir dava anlayışı”ndan yoksun esnek tarz-ı siyasetinin partiye hakim olacağı şeklinde endişelere sahne olur. Sözgelimi RP döneminde bakanlık yapmış ve bu dönemlerin etkili aktörlerinden Lütfü Esengün’e göre merkez-sağın tanınmış aktörlerinin partilerine katılımı, uzun vadede hareketlerinin ANAP’laşma periyoduna girişi anlamını taşıyordu:

“Fazilet Partisi, bizim Milli Görüş hareketinde bir Fetret dönemidir. Milli Görüş çizgisi ile Özal’ın 1980’li yıllarındaki ANAP çizgisi arasındaki bir mücadeledir. Baştan beri öyle başladı, öyle bitti. Sayın Aydın Menderes -ANAP’tan gelmemiş olmasına rağmen, Milli Görüş çizgisini benimsememiş, kendine has görüşleri olan bir arkadaştı- ve ANAP’tan gelen Nevzat Yalçıntaş, Ali Coşkun, Abdülkadir Aksu, Cemil Çiçek ve onlar gibi düşünen bizim içimizdeki arkadaşlar, başkanlık divanı üyesi ve genel başkan yardımcısıydılar. Bunların bütün gayreti, Fazilet Partisi’ni 1980’li yıllarda Özal’ın başında bulunduğu Anavatan Partisi çizgisine çekerek ona benzetmek, öyle bir parti haline getirmektir. Bu mücadeleyi her gün, her an yaşadık. Bu ekibin karşısında da bizim gibi Refah Partisi’nden gelen,

Milli Görüş çizgisini benimsemiş, o çizgiden taviz vermek istemeyen arkadaşlar vardı” (Selim, 2002: 172-173).

FP'nin kuruluş sonrası politik arenadaki ilk ciddi sınavı, 1999 Nisan'ında birleştirilen genel ve yerel seçimlerdi. Seçim sonuçları, FP adına ilginç bir düalizme tanıklık ediyordu. RP ile önceki dönem genel seçimlerinde elde ettiği %21.38'lik oy oranıyla (Wikipedia.org, 1995 Genel Seçim Sonuçları) en yüksek oy oranına erişen Milli Görüş Hareketi, söz konusu seçimlerde %15.41'lik oy oranıyla (Wikipedia.org, 1999 Genel Seçim Sonuçları) DSP ve MHP'nin ardından üçüncülüğe geriliyordu. Ancak aynı gün yapılan yerel seçimlerin belediye başkanlığı ayağında ise, FP bu kez %18.40'lık oy oranına (YSK, 18 Nisan 1999 Mahalli İdareler Genel Seçimi) erişmiştir. Öyle ki bir önceki dönemden itibaren Ankara, İstanbul gibi kozmopolit metropollerde elde ettiği seçmen teveccühü, bu dönem aynı illerde tekrar Milli Görüşçü kadroları yerel yönetimlerde iktidara taşıyordu.

FP'nin önüne çıkan tablo, seçmenlerin genel siyasette Milli Görüşçülerin yürüttüğü siyaset ile yerel yönetimlerde ortaya koyduğu başarılı hizmet arasında bilinçli bir ayrıma yöneldiğini ortaya koyuyordu. Bu yönüyle seçmen, harekete geçirdiği devasa beşeri sermaye ile FP'yi belediyelerde başarılı buluyor, desteğini sürdürüyordu. Ancak genel siyasette ise bu temayül farklılaştı. Özellikle milliyetçi-muhafazakâr hassasiyet alanlarında bütünleşen seçmen, FP'yi başarılı saymıyor, hatta “riskli” buluyordu (Bulaç, 2009: 543).¹ Nitekim seçimlerde ortaya çıkan bu düalist tablo, Milli Görüş Hareketi bünyesinde yenileşme arayışlarına hız kazandırdı.

Milli Görüş geleneğinde ilk defa bir kongreye iki adayla giriliyordu. Erbakan ve çevresinde toplanan ve kamuoyunda “geleneği” olarak tanımlanan kanat, seçimlerdeki resesyona 28 Şubat'tan itibaren dolaşıma sokulan “harici müdahaleler”e bağlıyordu. Buna mukabil Gül, Erdoğan ve Arınç öncülüğündeki “yenilikçi” kanat ise, bu apolojinin rahatlatıcı ancak son tahlilde yanıltıcı bir bağlam taşıdığını ileri sürer. Kamuoyunda her geçen gün yenilikçilere dönük artan teveccüh, FP'yi kırılğanlaştırıyordu. Bu atmosferde

¹ Kuşkusuz 1999 seçimlerinde FP adına ortaya çıkan tablo, genel ve yerel seçim düzeyinde anlamlı bir farklılaşmayı açığa çıkarıyor gözükse de, literatürde farklı okumalar da mevcut. Sözelimi Peköz'e göre, MSP'den FP'ye uzanan politik süreç içerisinde Milli Görüş'ün oy oranları, belirli gerileme ve ilerlemelere rağmen esasta istikrarını koruduğunu gösteriyordu. 1973 yılında MSP, 1.265.771 oy ile %11.8 orana sahipken, 28 Şubat sürecinin bütün dezavantajlı koşullarına rağmen FP 3.181.388 oy ile %15.4'lük bir orana ulaşmıştır. Bu tablo, Milli Görüş merkezli partilerin esasta istikrarlı bir ideolojik, politik ve örgütsel yapıya ve aynı zamanda güvenilir bir kitle tabanına sahip olduğunu gösteriyordu. Peköz, FP'nin bünyesinden çıktığı Milli Görüş siyaseti bağlamında ortaya koyduğu istikrarı, özellikle 1973 seçimlerinde MSP'nin etkin olduğu illerde yine aynı gücünü koruduğu örneğiyle açıklamaktadır. Sözelimi 1973 seçimleri Sivas'ta alınan %25'lik oy, 1999'da %27'e; Malatya'da %19'luk oy, 1999'da %24'e; Trabzon'da %15'lik oy, 1999'da %20'ye; Kocaeli'nde %18'lik oy, 1999'da %21'e; Kayseri'de %16'lık oy, 1999'da %22'ye ve Konya'da %16'lık oy, 1999'da %29'lar seviyesine yükselmiştir (Peköz, 2001: 209-210).

girilen kongrede bir kısım gelenekçi elit, Peygamber Efendimiz (s.a.)'in “birden fazla liderin olamayacağı”na (Ebu Davud, Fiten, 1) ilişkin hadisinden hareketle kongreye iki adayla gidilemeyeceğini öne sürdüler (Bulaç, 2009: 548-559). Kongrede “Gelenekçi” kanadın adayı olarak Recai Kutan, “Yenilikçiler”in adayı olarak ise önce Bülent Arınç çıktı. Ancak Arınç, kongre sürecinde adaylığını açıklayan Abdullah Gül lehine yarıştan çekilme kararı aldı. Nihayetinde Gelenekçilerin listesi 633, Yenilikçilerin ise 521 oy aldı. MGH halkaları nezdinde Erbakan'ın efsanevi ve karizmatik liderliği düşünüldüğünde, yenilikçilerin iki ay gibi kısa sürede aldığı bu yüksek oy, partide artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı realitesini ortaya koyuyordu (Çakır, 2005: 574). Nitekim küresel İslami politik ve entelektüel havzadaki bu tür yenileşme arayışlarıyla ilgili olarak dolaşıma sokulan “Post-İslamcılık” terminolojisinin en büyük esin kaynaklarından birini, 90'ların sonlarında MGH bünyesinden çıkmış yenilikçiler oluşturuyordu.

1990'lar, İslam dünyasının büyük kısmında İslamcılıkla bir tür hesaplaşmaya sahne oldu. Schiffauer'e göre, bu süreci post-İslamcılık şeklinde nitelenmek mümkündür. Bu kavramla öncelikli olarak, yeni kuşak İslamcı oluşumların yüklendiği ve bir önceki kuşağın “klasik İslamcılığı” ile arasına net bir ayırım hattı çeken bir düşünce akımı anlaşılmaktadır (Schiffauer, 2021: 12-13). MGH bünyesinde yenileşme eksenli bu tür arayışların derinlik kazanmasında özellikle 28 Şubat sürecinin taşıdığı sınırlayıcı politikalar etkiliydi. Devlet seçkinlerinin İslami hareketin özellikle siyasal kanadında gelişen protest damarı “tehdit menzili”nde işaret etmesiyle, muhafazakâr çevrelerde “uyum” arayışları da hız kazanıyordu (Özet, 2022: 98).

Yenilikçiler, 28 Şubat sonrası inşa edilen sistemle barışık, gerilimden uzak bir duruşu savunduklarını ifade ettiler. Askeri bürokrasiyle ilişkilerinde onlara daha yakın durma gayreti içinde oldular. Gelenekçi kanat ise, Milli Görüş kimliğini koruma ve istikrarlı kılma temelinde bir politikadan hareket etti (Güven ve Han, 2022: 52). Yaşanan sürecin özellikle gelenekçi kanat üzerindeki tezahürlerini, Umran Dergisi'nden Yıldırım Canoğlu şöyle özetliyordu:

“Genelde Müslümanlara, özelde FP'ye karşı yürütülen mücadele, uluslararası bir projenin sonucudur. Yeni Dünya Düzeninde Müslümanlara ve Türkiye'ye biçilen rolle ilgilidir. Bu projenin bugünkü ortamda kullandığı mücadele şekli, psikolojik savaş, aracı da medyadır. Müslümanlaşan bir halkın önünün kesilmesi, suçluluk psikolojisine sokularak, iradesinin çözülerek teslim alınması ve yeniden sisteme entegre edilmesi bu mücadelenin nirengi noktasını oluşturur. Bunu için bazı medya grupları FP ile aşırı ilgilenmektedir” (Canoğlu, 2001:7)

İlerleyen dönemlerde Yenilikçi kanadın liderliğini üstlenen Abdullah Gül, FP'nin kuruluş sürecinde, “Türkiye'nin yazılı olmayan kuralları var. Akıllı politikacı bu kuralları göz ardı edemez. Yeni partinin program ve tüzüğü hazırlanırken Anayasa

Mahkemesi'nin bizimle ilgili kararı da göz önünde tutulacaktır" şeklinde açıklamalarda bulunur. Benzer olarak Bülent Arınç ise, FP'nin yeni genel başkanını parti tabanının seçmesi, vitrin ve üslubun değişmesi gerektiğini belirtir. FP'nin özellikle yenilikçi kanadında yükselen tüm bu vurguların arka planında, partinin RP ile aynı kaderi paylaşmak istememesi ve demokratik kültür ile kurumların kök saldığı bir ülkede FP'nin kapatılmayacağı beklentisi yatmaktaydı (Arslan, 2021: 105-107).

Nitekim FP'nin yeni yüzyılda siyasal kültürle ilgili bu temennisi, 1999 seçim beyannamelerinde daha ilk sayfada öne çıkıyordu:

"20. yüzyılın temel karakteristiğini oluşturan katı ideolojik anlayış ve saplantıların belirlediği değerler dizisi, yerini birey, insan hakları ve demokrasi temelinde gelişen yeni anlayış ve yeni insanlık değerlerine bırakıyor. Yaşanan olumlu-olumsuz tecrübelerin meydana getirdiği birikimle, insanlık yeni yüzyıla umut ve güvenle bakmaktadır" (Fazilet Partisi 1999 Seçim Beyannamesi, 1999: 1).

FP bünyesinde siyasal kültüre ilişkin dönüşüm arayışları, laiklik başta olmak üzere bir dizi alanda etkisini gösterir. Sözelimi "laikliğin din, dinin ise ideoloji olarak kabul edilmemesi" (Arslan, 2021: 107), "devlet ile dinin birbirinin alanına girmemesi" (Zariç, 2017: 317) gibi seküler kamusal alana ilişkin özenli bir retorik öne çıkar. Parti habitusunda benzer arayışlar Avrupa Birliği ile entegrasyon süreci bağlamında da etkisini gösterir. 28 Şubat sürecine değin MGH bünyesindeki örgütlenmelerde Avrupa Topluluğu'na karşıtlık hakim bir refleks olarak öne çıkıyordu. Öyle ki hareketin lideri Erbakan bu karşıtlık ekseninde bir dönemler, "*Biz Batılı değiliz. Biz Avrupalı değiliz. Avrupa kültürü ile er ya da geç hesaplaşacağız. Bundan kurtuluş yok. Biz kararımızı bu hesaplaşmaya göre vermek zorundayız*" ifadelerini kullanır. Ancak FP dönemine geldiğimizde, parti lideri Kutan'ın ilk yurt dışı gezileri ABD ile Brüksel ve Strazburg gibi AB'nin önemli merkezlerine yapılmıştı (Çakır, 2005: 573-574). Dahası 28 Şubat süreci öncesi AB'yi bir "Hristiyan Birliği" olarak tanımlayan ve AB'ye giriş eksenli devlet politikalarını eleştiren hareket, FP dönemine geldiğimizde Avrupa Birliği üyelik sürecinin nihayete ermesini amaçladığını kamuoyuna deklare eder (Arslan, 2021: 108).

FP'nin Milli Görüş geleneği içerisinde ortaya koyduğu farklılaşmalarda bir diğer başlığı, ekonomi-politik alanla ilgili politikaları ve tasavvurları oluşturur. MGH'nin özellikle 80 öncesi dönem partilerinde kolektivist değerlere ve merkezini devletin oluşturduğu kalkınmacı modele vurgu hâkimdi. RP zamanlarında, kamu otoritesinin ekonomide paylaştırıcı rolünü ön plana çıkartan "Adil Düzen" ile (Yavuz, 2011: 83), küresel kapitalizmi nispeten dikkate alan eklektik bir tasavvur öne çıkmaktaydı. FP'nin sahne aldığı 21. yüzyıla doğru gelindiğinde ise, özellikle partideki Yenilikçi Kanat'ın da

etkileriyle, liberal piyasa ekonomisiyle daha barışık tasavvur ve politikalar karşımıza çıkar.²

Bu çerçevede FP programında “eğitimde özel sektörü azami derecede teşviki görev biliriz” ifadesi, aktüel düzeydeki dönüşümleri yansıtan çarpıcı bir örneği oluşturuyordu. Yeni dönemde liberal modele yönelen FP, devletin eğitim, sağlık gibi kamusal hizmetlerde rolü ve sınırlarını da bu bağlamda yeniden tanımlamaktadır (Şen, 2004: 250). Ancak vurgulanması gereken bir diğer gerçeklik ise, Milli Görüş’ün kitlesel dünyada hareketliliğe kavuşma sürecinde İslami sermaye ile kurduğu organik ilişki hattının FP döneminde nispeten esnemesiydi.

Milli Görüş, hem büyük kentlerde hem de taşra Anadolu’sunda KOBİ teşekküllerinden anlamlı bir destek görmüştür. KOBİ’ler geleneksel sektörlerin ve mikro iktisadi oluşumların modern burjuva ve bürokratik mekanizmalarca ortadan kaldırılmasını kapitalizmin karanlık taraflarından biri olarak değerlendiriyordu. KOBİ’ler, özellikle küçük girişimcilerin korunması idealinden hareketle Milli Görüş’ün “Adil Düzen”iyle bütünleşiyorlardı. Buna ilaveten İslami yardım organizasyonlarının üyeleri arasında iş, istihdam bağlantılarını teşvik etmesi yani alt piyasalar gibi işlev görmesi, küçük sermayedar kitlelerin Milli Görüş kontrolündeki teşekküllere katılımını hızlandırıyordu (Çemrek, 2012: 662). Ancak 28 Şubat konjonktürüne geldiğimizde, sermaye kanadı başta olmak üzere İslami hareketin sivil kanadı ve Milli Görüş arasındaki organik ilişki hattı anlamlı ölçüde dönüşmekteydi. Örneğin dönemin Devlet Güvenlik Mahkemesi Başsavcılığı, Milli Görüş bünyesindeki sivil örgütlenmelerin dağıtılmasını talep etti. Dağıtılması talep edilenler arasında MÜSİAD da yer alıyordu. Özellikle dernek başkanı Erol Yazar’ın 4 Ekim 1997 yılında zorunlu eğitimi 8 yıla çıkaran ve İmam Hatip Liselerine kısıtlama getiren yeni yasayı, İslami “tekfir” terminolojisine başvurarak eleştirmesi, nihayetinde Devlet Güvenlik Mahkemesi’nde yargılanması ve kurumla ilgili görevlerinden ayrılmasına yol açtı. Benzer olarak dönem askeri elitlerinin oluşturdukları raporlarda, aralarında Kombassan, İhlas, Ülker, Yimpaş

² Çalışmanın bu başlığı boyunca odağımızı; iç siyasetten diplomasiye, ekonomiden kültür temelli politikalara değin FP’nin Milli Görüş geleneği etrafında ortaya koyduğu değişim skalası oluşturur. Ancak söz konusu alanlarda gelişen değişim dinamikleri, özellikle kongre süreciyle partide belirli bir ağırlığa kavuşan Yenilikçi Kanat’ın etkileri göz ardı edilerek okunamaz. Hareket, ilerleyen yıllarda kuracakları Adalet ve Kalkınma Partisi ile küresel-kapitalist politikalar ve kurumlarla eşgüdümlü bir siyasete yönelecektir. Nitekim AK Parti’nin kuruluş sürecinde parti lideri Erdoğan, söz konusu yol ayrımıyla ilgili olarak “*Milli Görüş gömleğini çıkardık. Geçmişini unuttuk*” söylemiyle, ekonomi-politik düzlemde izleyecekleri yeni hattı kamuoyuna çarpıcı bir mesajla iletti.

Dolayısıyla Milli Görüş geleneğinin ekonomide devlet merkezli, kalkınmacı; toplumsal alanda yoksulları, mikro üretici tabakaları gözetken eşitlikçi, sosyal adaletçi ve faizsiz bir İslami iktisat modeli; Yenilikçi Kanadın ekonomi-politik tasavvurlarında anlamlı ölçüde gerilemekteydi. Takip eden yıllarda kurulan AK Parti ile küresel kapitalizmle ileri düzeyde bütünleşme arzuları sosyal dünyanın birçok varyantında etkisini göstermiştir. Açık’el’e göre Weberyen çalışma ahlakıyla dolu, sadelik ve israf karşıtlığıyla temayüz eden Milli Görüşçü ethos, AKP deneyiminde kayıt dışı rant ekonomisi ve kamu ihaleleriyle hormonlu bir biçimde büyüme arzusundaki partili-sermaye oligarşisine yerini bırakmıştır (Açık’el, 2023: 24-25)

gibi MÜSİAD üyesi şirketlere yönelik blokajlar öne çıkıyordu. Yaşanan netameli süreç sonunda yeni İslami burjuvazinin istikrar ve denge taleplerini de gözeten MÜSİAD önderleri, siyasal hareketle ilişkilerine mesafe koyma doğrultusunda hareket etmiştir (Yankaya, 2018: 116-121).³

Öte yandan MGH geleneğinde olduğu gibi FP de, sosyal hayat tanziminde hakim kurum olarak aileyi telakki eder. Bu çerçevede FP, aile kurumundan topluma yayılacak başarı ve istikrarda öncelikli sorumluluğu kadınlarda telakki ederek, MGH bünyesindeki partilerde kadın ve aile eksenli perspektifi anlamlı ölçüde sürdürmüştür. İktisadi düzen başta olmak üzere bir dizi alanda Milli Görüşçü geleneğe köklü farklılıklara yönelen FP, aile kurumu ekseninde geleneksel İslami habitusun istikrarından yana bir yaklaşım izledi (Şen, 2004: 345). Buna ilaveten politik söylem itibariyle modern bir görünüm sergileyen FP, örgütlenme ve ruh olarak ise Milli Görüş'ün devamı bir içeriğe sahipti (Güven ve Han, 2022: 51).

Bu açıdan FP, selefi olan Milli Görüş partilerinde olduğu gibi ülke sathındaki tüm il ve ilçelerde örgütlüydü. Aynı zamanda bu örgütlü yapı, parti binalarının ötesinde sokakta yani gündelik yaşamın derinlikli, ayrıntılı dünyasına kadar nüfuz etmekteydi. Sokakla barışık bu örgütlenme, hiyerarşik bir muhtevaya sahipti. Başında il başkanlarının bulunduğu 50 asil ve 50 yedek üye her hafta düzenli aralıklarla toplanır ve il kapsamındaki parti çalışmaları bütünlüklü olarak değerlendirilirdi. Bu örgütlü hiyerarşik yapıya ilçe başkanlarının oluşturduğu divan, mahallelere değin yayılan müfettişler ve başöğretmenler eklenmişti. Mahalle müfettişlerinin başlıca görevi, mahalle kapsamındaki çalışmaları desteklemektir. Mahalle sorumluları ise, çalışmalarını daha da geliştirme adına cadde ve sokak sorumluları oluşturmaktaydı. Bu sorumlular da neredeyse her apartmana bir sorumlu tayin etmekteydi. Dolayısıyla FP, tüm bu aktörler aracılığıyla merkez yönetiminden bir apartmana kadar inebilen hayli akışkan bir örgütlenme modeline dayanmaktaydı. Aynı zamanda söz konusu akışkan örgütlenme

³ 28 Şubat konjonktüründe baskılama mekanizmalarının gerek İslami hareket, gerekse İslami-muhafazakâr kamuoyu nezdinde yöneldiği alanlardan bir diğerini de İmam Hatip okulları oluşturmaktaydı. Bünyesinde yetişen kuşakların erken yaşlardan itibaren dini, toplumsal ve politik habitusunu biçimlendirici boyutlarıyla muhafazakâr-İslami çevrelerde sembolik değeri yüksek İmam Hatip kurumlarının söz konusu konjonktür boyunca öğrenci potansiyelinde peyderpey gerileme yaşadığı görülmekteydi. Nitekim MGH'nin 2000 sonrası dönem kamusal iletişimde etkili enstrümanlardan Anadolu Gençlik, söz konusu kurumlara muhafazakâr kamuoyunda azalan ilgiye yönelik İslami STK'ların başlattığı girişimleri duyuruyordu. Derginin Mart 2000 tarihinde yayınlanan ikinci sayısında söz konusu derneklerin İmam Hatip okullarına ilginin tekrar yükselmesi adına kampanyalar başlattığı ifade ediliyordu. Bu çerçevede Antalya İmam Hatip Mezunları Derneği ANİMDER'in "El ele, haydi İmam Hatip'e" adlı kampanyası örnek olarak veriliyordu. Aynı haberde dönemin ÖNDER İmam Hatipliler Derneği başkanı İbrahim Solmaz'ın İmam Hatip kurumlarına yönelik ilginin azalmasında özellikle 28 Şubat konjonktüründe hayata geçirilen 8 yıllık kesintisiz eğitim ve yüksek eğitim sınavlarındaki katsayı blokajının büyük ölçüde belirleyici olduğunun altı çiziliyordu (Anadolu Gençlik, 2000: 56-57). Bu dönemler ayrıca üniversitelerde ve kamu kurumlarında uygulamaya konan başörtüsü yasağı da, muhafazakâr-İslami kamuoyu ve MGH çevrelerinde etkileri uzun vadeye yayılacak (Kemalist) sistem-karşıtı muhalif bilincin ve yabancılaşmanın kökleşmesinde etkili bir enstrüman halindeydi.

modelinin taşıyıcı unsurları olarak kadın kolları ve gençlik kolları öne çıkmaktaydı. Milli Görüş dahilindeki partilerde olduğu gibi FP döneminde de merkezden başlamak üzere her il ve ilçede kadın kolları oluşturulmuştu. Örgütlü kadın grupları mahallelere değin nüfuz etmekteydi. Örgütlenme düzeyindeki bu akışkanlık, benzer olarak Milli Görüş'ün gençlik kolları işlevine sahip Milli Gençlik Vakfı'nda uygulanıyordu. Bu açıdan FP döneminde de, partinin kamusal iletişiminde genç, dinamik kuşaklar ön planda yer almayı sürdürüyordu. Hemen her parti yönetiminde gençlere tahsis edilmiş kontenjanlar yer alıyordu. FP döneminde Milli Gençlik Vakfı bünyesinde bir milyona yakın genç mensubun olduğu belirtilmektedir (Peköz, 2001: 234-235).

Benzer olarak Müslüman Kardeşler'den Milli Görüş'e tevarüs eden “ağ yoluyla tabandan yukarı yeniden İslamileştirme” stratejisi, FP döneminde de istikrarını korumaktaydı. Nitekim İhvan orijinli bu gelenek, bürokratik seçkinlerin kamusal alanla ilgili bıraktığı boşluklarda dolaşıma soktukları insani yardım dernekleri, klinikler, hastaneler, kreşler, gençlik merkezleri gibi sosyal hizmet ve yardım ağlarıyla temayüz etmekteydi (Davis ve Robinson, 2015: 107-108). FP döneminde parti kadrolarının kamusal dünyaya açılımında ve iletişiminde söz konusu ağlar, belirleyiciliğini korumaktaydı.

Son tahlilde Milli Görüş geleneği kapsamındaki dönüşümler ağırlıklı olarak, 28 Şubat'ın daralttığı siyasal alanda meşruiyet devşirmeye dönük bir dizi politik, ekonomik ve ideolojik hamleler olarak öne çıkar. İstikrarını koruyan alanlar ise, mahalle ve sokaklara kadar nüfuz edebilen hiyerarşik, akışkan örgütlenme modeli ve sosyal hizmet-yardım ağlarıdır. Buna ilaveten aile başta olmak üzere çerçevesini dinin çizdiği geleneksel kültürel doktrinlere dönük sadakat ve inanç bağları da istikrarını korumaktaydı.

SONUÇ

Çalışma boyunca, 21. yüzyıla yaklaşıırken MGH'nin etkili bir temsili halindeki Fazilet Partisi'nin ortaya koyduğu politik, kültürel ve toplumsal politikalar aracılığıyla bünyesinden çıktığı siyasal gelenek bağlamındaki istikrar ve değişim hatlarına yöneldik. Bu açıdan öncelikli olarak Milli Görüş hareketini toplumsal ve politik boyutlarıyla ele alınmaya çalışıldı. MGH bünyesinde kurulan parti ve örgütlenmelerin temel motivasyon kaynaklarının başında erken Cumhuriyet dönemiyle kamusal görünümü azalan İslam'ın 1960 sonrası politik konjonktürün elverdiği ölçüde daha rafine ve “örgütlü” bir temsille geri dönüşü geliyordu. Bu çerçevede dönem Türkiye'sinde, anti-komünist resmi doktrin etrafında Türk sağının daha “uç” ve rafine temsillerine açılan örgütlenme kanallarından Milli Görüşçü parti ve oluşumlar da istifade ediyordu.

1970'lerden itibaren Milli Görüşü oluşumlarda öncelikli vurgu, “manevi kalkınma” ve “ağır sanayi” üzerineydi. Buna ilaveten dönem Türkiye’inde nüfustan aileye, maarıften ekonomiye bir dizi alanla ilgili kaynağını dinsel norm ve değerlerden alan yaklaşımlarıyla temayüz ediyorlardı. MGH’ye göre, söz konusu alanlarda yaşanan tıkanmaların başlıca kaynağı, Tanzimat’tan itibaren izlenen köklü Batılılaşma programlarıydı. Milli Görüş’ün bu muhalif duruşu, erken Cumhuriyet döneminin özellikle “kültür” aksında gelişen modernizasyon hamlelerine, 1950 sonrası merkez-sağın söz konusu Kemalist modernleşme karşısındaki pragmatik siyasetine ve resmi politika düzeyindeki Avrupa Topluluğu’na üyelik tahayyülüne uzanan bir istikrarlı geçmişe sahipti.

Ancak “sistem karşıtı” bu muhalif duruş, 28 Şubat sürecinin Milli Görüş adına taşıdığı sınırlayıcı politikalarla dönüşüyordu. Devlet seçkinlerinin İslami hareketin özellikle siyasal kanadında gelişen protest damarı “tehdit menzili”nde işaret etmesiyle, muhafazakâr çevrelerde “uyum” arayışları da hız kazanıyordu. Bu çerçevede iktisadi alanda 1980 sonrası RP’nin sosyal adalete vurgu yapan “adil düzen” söylemiyle, küresel kapitalizmi nispeten dikkate alan eklektik politikaları; FP döneminde, Yenilikçi Kanadın da etkileriyle, liberal kapitalizmle barışık bir eksene doğru taşınır.

Dönüşümle ilgili bu tabloda, Milli Görüş’ün uzun yıllar kitlesel mobilizasyona kavuşmasında etkili bir kaynak halindeki İslami sermaye ile kurduğu organik ilişki hattının FP döneminde gerilemesi de yer almaktaydı. Bu gerilemede, özellikle 28 Şubat sürecinin Milli Görüş bünyesindeki parti ve sivil teşekküller üzerinde ortaya koyduğu blokaj etkiliydi. Nitekim yaşanan gerilimli süreç sonunda yeni İslami burjuvazinin istikrar ve denge taleplerini gözetten MÜSİAD önderleri, kamuoyunda FP yönetimiyle mesafeli bir ilişki hattını izlemiştir.

Politik kültürde ise, seküler kamusal alana ilişkin özenli bir söyleme ilaveten, 28 Şubat süreci öncesine değin AB’yi bir “Hristiyan Birliği” olarak tasavvur eden yaklaşım geriliyordu. Bu çerçevede FP elitleri, Avrupa Birliği üyelik sürecinin nihayete ermesini amaçladıklarını kamuoyuna deklare ediyordu. Partinin bünyesinden çıktığı Milli Görüşle ilgili istikrarlı yönleri ise, öncelikle örgütlenme modellerinde açığa çıkıyordu. Milli Görüş partilerinin mahalle ve sokaklara kadar nüfuz edebilen hiyerarşik, akışkan örgütlenme modeli, FP döneminde de varlığını korumaktaydı. Örgütlü ve akışkan modelin taşıyıcı unsurları olarak kadın ve gençlik grupları öne çıkmaktaydı. Buna ilaveten MGH geleneğinin istikrarını koruduğu alanlar özellikle kadın, aile kurumu gibi geleneksel dünya kodlarının tanzim ettiği bir dizi sosyal alanda etkisini gösteriyordu. Benzer olarak Mısır merkezli İhvan hareketinin (Müslüman Kardeşler) özellikle kitlesel politikalarında etkili bir enstrüman halindeki sosyal yardım ve hizmet ağlarının işlevselliği, Milli Görüş bünyesindeki FP döneminde de varlığını sürdürmüştür. Bu tür

dayanışmacı politikalar, aynı zamanda İşlami hareketlerin kitle dünyasında taban ve meşruiyet kazanmasında geçmişten günümüze istikrarını koruyan alanlar olarak temayüz eder. FP kadroları da, geniş kitlelere açılma politikalarında mütemediyen sözkonusu dayanışmacı sosyal hizmet kanallarına yer vermiştir. Özellikle de partinin yereldeki iktidar havzaları olan kozmopolitan İstanbul, Ankara gibi metropoller başta olmak üzere...

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

ıkar atışması

Yazar çıkar atışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

Açıkel, F. (2023). “*Kutsal Mazlumluk*”tan “*Makyavelist Despotizm*”e. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akdoğan, Y. (2000). *Siyasal İşlam*. İstanbul: Şehir Yayınları.

Anadolu Gençlik. (2000). *İmam Hatip Liseleri*. 2, 56-57.

Arpacı I. ve Baharıcek, A. (2017). Milli Görüş Partilerinin Programlarının Dış Politika Analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, İktisat Özel Sayısı, 115-126.

Arslan, H. (2021). *Milli Görüş Hareketi: Siyasal ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: İlem Yayınları.

Bulaç, A. (2009). *Göçün ve Kentin Siyaseti*. İstanbul: ıra Yayınları.

Burak, B. (2022). Post-Modern Darbe Sonrası Türk Siyasetinde Necmettin Erbakan’ın Mirası ve Milli Görüş Hareketi. *ESAM*, 3 (1), 59-73.

Canoğlu, Y. (2001). FP’de Vuruşanların Tarihi Sorumluluğu. *UMRAN*, 79, 3-10

Çakır, R. (2005). Milli Görüş Hareketi. Y. Aktay (Der.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık* (6. Cilt) içinde (s. 544-575). İstanbul: İletişim Yayınları.

Çalmuk, F. (2001). *Erbakan’ın Kürtleri: Milli Görüş’ün Güneydoğu Politikası*. İstanbul: Metis Yayınları.

Çapcıoğlu, İ. (2016). Tanzimat’tan Günümüze Muhafazakârların Kadın Algısındaki Değişimler, *Dini Araştırmalar*, 19 (49), Kadın Özel Sayısı, 271-291.

Çemrek, M. (2012). Çalkantılı Bir Ekonomide İslamcı Siyasetin Yükseliş ve Düşüşü. A. Çaylak vd. (Der.) *Türkiye’nin Politik Tarihi* içinde (s. 643-669). Ankara: Savaş Yayınevi.

Çınar, M. (2010). AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği. İ. Uzgel ve B. Duru. (Der.) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde (s. 307-315). Ankara: Phoenix Yayınları.

Davis N. J. ve Robinson R.V. (2015). *Dinsel Hareketler ve Sosyal Refah*. H. Şen ve B. S. Yetgin (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Doğan, A. E. (2010). İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci. İ. Uzgel İ. ve B. Duru (Der.). *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde (s. 283-306). Ankara: Phoenix Yayınları.

Erbakan, N. (2014). *Davam*. Ankara: MG V Yayınları.

Erbakan, N. (1979). İslâm Dinarı Sistemine Geçilmelidir. *Akıncılar*, 1, 6.

Erbakan, N. (1975). *Milli Görüş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Fazilet Partisi. (1999). *18 Nisan 1999 Seçim Beyannamesi*. Ankara: TBMM Kütüphanesi.

Güngör, N. (2002). *Yenilikçi Hareket*. İstanbul: Anka Yayınları.

Güven, A. ve Han E. (2022). *28 Şubat: Bir Darbeden Daha Fazlası*. Ankara: Nobel Yayınları.

Müftüoğlu, İ. (2010). *(28 Şubat) Belgeler Konuşuyor: Milli Görüşte Kırılma*. İstanbul: Alioğlu Yayınevi.

Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi. (1970). Ankara: TBMM Kütüphanesi.

Millî Selâmet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi. (1973). İstanbul: Fatih Yayınevi.

Özet, İ. (2022). *İzmir Duvarı*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Refah Partisi 24 Aralık 1995 Seçim Beyannamesi, (1995).

Peköz, M. (2001). *Türkiye’de Politik İslam’ın Gelişimi ve MNP-FP Gerçeği*, İstanbul: Gün Yayıncılık.

Schiffauer, W. (2021). *İslamcılığın Ardından: İslam Toplumu Milli Görüş Etnografik Bir Araştırma*. O. Duman (Çev.). İstanbul: GAV Perspektif Yayınları.

Selim, Y. (2002). *Yol Ayrımı: Milli Görüş Hareketindeki Ayrışmanın Perde Arkası*. Ankara: Hiler Yayınları.

Şen, S. (2004). *Parti Programlarında Milli Görüş: AKP Milli Görüşçü mü?*. İstanbul: Nokta Kitap.

Tuğrul, T. (2020). *Milli Görüş Hareketi ve İslam Birliği*. Ankara: MGV Yayınları.

Yalanız, Y. ve Zabun, B. (2021). Milli Görüş Partilerinin Eğitim ve Kültür Politikalarının Değerlendirilmesi. *OPUS*, 17(33), 750-778.

Yankaya, D. (2018). *Yeni İslami Burjuvazi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yavuz, M. H. (2004). Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek, Y. Aktay (Der.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık* (6. Cilt) içinde (s. 591-603). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yavuz, M. H. (2011). *Erbakan’dan Erdoğan’a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam*. L. Adalı (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yıldız, A. (2004). AK Parti’nin “Yeni Muhafazakâr Demokratlığı”: Türkiye Siyasetinde Adlandırma Problemi. *Liberal Düşünce*, 34, 5-11.

Yılmaz, S. (2016). Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 1164-1185.

Yorgancılar, S. (2012). *Milli Görüş (1969-1980)*. İstanbul: Pınar Yayınları.

YSK (1999). 18 Nisan 1999 Mahalli İdareler Genel Seçimi. 6 Şubat 2024 tarihinde <https://www.ysk.gov.tr/tr/18-nisan-1999-mahalli-idareler-genel-secimi/2805> adresinden erişildi.

Wikipedia (t.y.). 1995 Genel Seçim Sonuçları. 6 Şubat 2024 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/1995_T%C3%BCrkiye_genel_se%C3%A7imleri adresinden erişildi.

Wikipedia (t.y). 1999 Genel Seçim Sonuçları. 6 Şubat 2024 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/1999_T%C3%BCrkiye_genel_se%C3%A7imleri adresinden erişildi.

Zariç, S. (2017). Söylem ve Belge Analiziyle Adalet ve Kalkınma Partisi İle Saadet Partisi Arasında Laiklik Meselesine Yaklaşım Farkı. *Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 311-324.

BUHARA EMİRLİĞİ'NİN İŞGALİ VE BOŞEVİK İHTİLALİ'NİN ETKİSİ

Osman ŞEVİK*

ORCID: 0000-0003-3156-7475

Öz: Türkistan, jeopolitik konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya ve İngiltere'nin, Asya hâkimiyeti ile emperyalist politikaları için önemli bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Rusya'nın sıcak denizlere inme saikiyle Türkistan'a yönelmesi, Hindistan'ı sömürgesi altında tutan İngiltere'nin endişe ederek bölge üzerinde ilgisinin artmasına neden olmuştur. Rusya'da siyasi hedeflerine ulaşmak için bölgeye gönderdiği casusların hazırladığı raporlar doğrultusunda Türkistan işgalini hızlandırmıştır. Sonuçta iki emperyalist devlet arasında yaşanan mücadeleyi kazanan, jeopolitik konumunun da kendisine sağladığı avantajı kullanan Rusya olmuştur. Türkistan'da ve Buhara Emirliği'nde iç dengeleri etkileyen en önemli siyasi gelişme ise Çarlık Rusya'sında yaşanan siyasi gelişmeler olmuştur. Rusya'da muhalif gruplarca monarşi yönetimine karşı 1917 yılının şubat ayında gerçekleştirilen darbe neticesinde Çarlık Rejimi'ne son verilmiştir. Aynı yıl Bolşevikler ülkedeki siyasi boşluktan yararlanmak suretiyle geçici hükümete darbe yaparak iktidar olmuşlardır. Rusya'da halk hareketi ile iktidar olan Bolşevikler, Buhara Emirliği'nde bulunan reform yanlısı Yaş Buharalılara değişim için örneklik teşkil etmiştir. Rusya'da yaşanan devrimden etkilenen Buharalı Cedidcilerin ülke içinde siyasi söylemlerini

* Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, osmansevik76@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1366143>

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi: 25/09/2023
Kabul Tarihi: 19/02/2024

Atıf / Cite as: Şevik, O. (2024). Buhara Emirliği'nin İşgali ve Bolşevik İhtilali'nin Etkisi, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 26-70.

değiştirmeleri, emirlik yönetiminin Yaşlar'a karşı siyasi tutumunda değişikliğe neden olmuştur. Bunun neticesinde ülke içinde Yaşlara karşı gözaltı, tutuklama ve işkencelerin başlamasıyla çok sayıda Yaş Buharalı, Bolşeviklerin kontrolü altında bulunan Türkistan şehirlerine kaçmışlardır. Bolşeviklerin, Emir yönetiminden kaçan Yaş Buharalılara kucak açması, Yaş Buharalılar ile Bolşevikler arasında Buhara'nın işgali ile sonuçlanacak iş birliğinin başlamasına neden olmuştur. Bu çalışmamızda Rusların Türkistan üzerindeki tarihî jeopolitik ve jeostratejik emelleri, Türkistan'ın geri kalması sonucu ortaya çıkan Cedidcilik hareketi, 1917 yılında Rusya'da yaşanan çifte devrim sonunda iktidara gelen Sosyalistlerin, Türkistan ve Buhara Emirliği siyasal yapısı üzerine etkisi, Buhara Emirliğinde meydana gelen Kadimci-Cedidci çatışması ve Bolşevik-Yaş Buharalı işbirliği neticesinde Rusların, Buhara Emirliğini işgal süreci incelenmiş, konuyla ilgili makale ve telif eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Yaş Buharalılar, Bolşevikler, Rusya.

OCCUPATION OF THE EMIRATE OF BUKHARA AND THE EFFECT OF THE BOLSHEVIK REVOLUTION

Abstract: Due to its geopolitical position and rich natural resources, Turkestan has turned into an important field of struggle for Tsarist Russia and Britain's imperialist policies with its Asian domination since the middle of the XIX. century. The increasing interest of England in the region caused concern in Russia and accelerated the occupation of Turkestan in line with the reports prepared by the spies sent to the region. In the end, the winner of the struggle between the two imperialist states was Russia, which used the advantage of its geopolitical position. The most important political development affecting the internal balances in Turkestan and the Emirate of Bukhara was the political developments in Tsarist Russia. As a result of the coup d'état carried out by opposition groups in Russia in February 1917 against the monarchy, the Tsarist regime was put an end to. In the same year, the Bolsheviks seized the power by coup d'état against the provisional government by taking advantage of the political vacuum in the country. The Bolsheviks, who seized the power with the people's movement in Russia, set an example for change for the reform-minded Yash Bukharans in the Emirate of Bukhara. The change in the political discourse of the Bukharan Jadidists, who were influenced by the revolution in Russia, led to a change in the political attitude of the Emirate administration towards the Yashlars. As a result, with the beginning of detentions, arrests and tortures against the Yashlars in the country, many Yash Bukharans fled to Turkestan cities under the control of the Bolsheviks. The Bolsheviks'

embrace of the Yash Bukharans fleeing from the Emir's rule led to the beginning of the cooperation between the Yash Bukharans and the Bolsheviks, which would result in the occupation of Bukhara. In this study, the historical geopolitical and geostrategic ambitions of the Russians on Turkestan, the Jadidism movement that emerged as a result of the backwardness of Turkestan, the effect of the Socialists who came to power at the end of the double revolution in Russia in 1917 on the political structure of Turkestan and the Emirate of Bukhara, the Kadimist-Jadidist conflict in the Emirate of Bukhara and the process of occupation of the Emirate of Bukhara by the Russians as a result of the Bolshevik-Yash Bukharan collaboration have been examined and articles and copyrighted works on the subject have been used.

Keywords: Bukhara Emirate, Yash Bukharans, Bolsheviks, Russia.

GİRİŞ

Türkistan bölgesi 1868–1883 yılları arası Rus Çarı II. Aleksander tarafından başlatılan askerî harekâtlar neticesinde Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altına girmişti (Hayit B., 1997: 209). Bu süreçte Buhara Emirliği de bağımsızlığını kaybederek Rusya'nın yarı uydusu haline gelmişti (Toshova, 2018: 197). Rusya'nın 1904–1905 yılları arasında Japon İmparatorluğu karşısında aldığı yenilgi ile dış politikada Kore ve Mançurya üzerindeki Japon nüfuzunu kabul etti. Bu savaş, Rusya'da iç politikada önemli değişimlere neden oldu. Zaten büyük ekonomik ve toplumsal sorunlarla başa çıkmakta zorlanan Çar II. Nikola yönetimine karşı savaşın oluşturduğu ekonomik zorluklar büyük bir işçi ayaklanmasına yol açtı (Embel, 2019: 58). 1905'in ilk aylarında, Rusya genelinde çeşitli yerlerde patlak veren devrimci karışıklıklar, aynı yılın mart ayında Çar'ı, istişari bir mahiyette bir meclis açma sözü vermeye zorladı. (Askeroğlu, 2011: 62). Bu gelişme ile birlikte ülke içinde yaşayan milletler gizli olarak yürüttükleri siyasi faaliyetlerini açıktan yürütmeye başlayarak hürriyet ve eşitlik temelinde devletin yeniden ıslahı çalışmaları başlatılmıştı (Türkoğlu, 2006: 96). Ocak 1905'te başlayan ve ülke geneline yayılan olaylar nedeniyle II. Nikola, parlamenter bir sisteme geçmeyi kabul etti ve seçimler düzenleyerek bir meclis (Duma) kurdu. (Embel, 2019: 58). Çarlık rejiminin yıkılışını hızlandıran süreç ise 1914–1918 yılları arası çoğunlukla Avrupa kıtasını etkileyen I. Dünya Savaşı olmuştu. XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşanan sosyal, ekonomik, askerî ve siyasal gelişmeler silsilesi neticesinde, 1917 yılında Şubat Devrimi ile Çarlık rejimi yıkıldı, yerine Batı normlarını kabul eden Geçici Demokratik Hükümet kuruldu. Ancak Geçici Demokratik Hükümet'in, aynı yıl içinde Bolşevikler tarafından gerçekleştirilen Ekim Devrim'i sonucu indirilmesi üzerine ülkede Sosyalist ideoloji temelinde yeni bir rejim inşa edildi.

Rejim değişikliği, iç isyanlara karşı Çarlık yönetiminin himayesi altında varlığını sürdüren Buhara Emirliği'ni endişelendirdi. Çünkü Çarlık rejiminin yıkılması ile koruma kalkanını kaybetmişti. Bolşevikler'in, Buhara Emirliği idaresine karşı yaklaşımı belirsizliklerle doluydu. Buhara Emirliği için dış politikada bu olumsuz gelişmeler yaşanırken, Rus devrimleri etkisiyle Buhara Emirliği'nde de siyasi kıpırdanmalar başladı. Buhara Emirliği'nde muhalif hareketlerin baş aktörü ise XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında, ilk olarak kültürel ve eğitim alanında reform talepleri ile ortaya çıkan Buharalı Ceditçiler, "Yaş Buharalılar" hareketiydi. Ancak Yaş Buharalılar hareketi, I. Dünya Savaşı sırasında Rusya ve Buhara Emirliği'nde ortaya çıkan siyasal gelişmeler sonrası bir eğitim ve kültür hareketi olmaktan çıkarak, Emir'i ve yönetimini hedef alan devrimci bir hüviyete bürünmüştü. Aslında, Şubat Devrimi'nin öne çıkardığı özgürlük ve eşitlik gibi kavramlar, Buharalı Ceditçilerin mücadele hedefleriyle uyumlu olduğu için, Ceditçilik Hareketi üzerinde kolayca etki yaparak hareketin farklı bir yöne evrilmesine neden olmuştur. Hatunoğlu, bu nedenle 27 Şubat (12 Mart) 1917 tarihini, Yaş Buharalılar hareketinin devrimci aşamasının başlangıç noktası olarak kabul edilmesinin yanlış bir yaklaşım olmayacağını belirtmektedir (Hatunoğlu, 2011: 187).

Buharalı Ceditçiler (Yaş Buharalılar), Şubat Devrimi sonrasında kendi icra komitelerini oluşturmuşlardı. Komite başlangıçta reformları Buhara Emir'ine barışçı yollarla uygulatmayı amaçlamıştı. Ancak buna güçleri yetmeyince ihtilal yoluyla gerçekleştirmeye karar verdiler (Hayit B., 1997: 56). Bunun üzerine Emirlik İdaresi, sert önlemler aldı. Sonrasında Emirlikte yaşanan Kadimci-Ceditçi olayları neticesinde Ceditçiler, Bolşevik Rusların kontrolü altındaki Kagan, Taşkent gibi Türkistan şehirlerine kaçtı. Ceditçiler, bu aşamadan sonra Emir'i devirmek için kendi güçlerinin yeterli olmayacağına inanıyorlardı. Bu nedenle, Taşkent'te bulunan Sovyet Komiserliğinden yardım talep ettiler. Diğer tarafta Ceditçi liderlerden Abdürrahim Fıtrat tarafından Ocak 1918'de hazırlanan program tasarısı ile Buhara'da Emirlik yönetimi yerine "hukuk devleti"nin kurulması hususunda çalışmalar yapılmıştı. Yaş Buharalılar ve Sovyetler'in oluşturduğu Kolesov komutasında ittifakın 15 Mart 1918 tarihinde Buhara'ya başlattığı yıldırım harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı. Sovyetler bu yenilgi sonrası 25 Mart 1918 tarihinde Buhara Emirliği'nin bağımsızlığını tanıdı. Ancak, 28 Ağustos 1920 tarihinde Yaş Buharalılar ve Sovyetler tarafından Rus General Frunze liderliğindeki Sovyet ordularının 28 Ağustos 1920'de Buhara'ya saldırı emri ile şehir 2 Eylül 1920 tarihide düşmesi sonucunda, Buhara İhtilali gerçekleşmiş oldu (Hayit B., 1975: 261-263).

Diğer tarafta ise Sovyet lider Lenin, 1917'nin kışında öncelikle Rusya'da toparlanma ve istikrarın sağlanması için acil bir barışın gerekli olduğunu savunuyordu. Bu sayede ülke içinde istikrarı sağlayarak Sovyet rejiminin devamını sağlamayı

amaçlıyordu. Lenin için bu husus, Sosyalist devrimi ülke dışına ihraç etmekten daha öncelikli bir konuydu (Tanrıverdi, 2023: 1). Bu nedenle Rusya’da iktidar olan Bolşevikler, ilk etapta Çarlık yönetimini eleştirerek ülke içinde kendi iktidarlarını sağlamlaştırmaya çalıştılar. Bolşevikler, her ne kadar Çarlık dönemini eleştirmiş olsalar da esasen, Türkistan’a Çarlık yönetiminden farklı bir şekilde yaklaşmamışlardı. Bolşevikler, Çarlık Rusya’sının Türkistan politikalarını uluslararası alana ve sosyalist ideolojilerine uyarlamak suretiyle hemen hemen aynısını bölgede sistematik olarak devam ettirdiler. İktidar oldukları ilk dönemlerde işçi hakları, emek, özgürlük ve insan hakları temalarını vurgulayan Bolşevikler, bu değerlerle toplumun desteğini alarak iktidarlarını kuvvetlendirmeyi amaçladılar. Bu sayede Türkistan’ın ekonomik kaynaklarını sömürerek bölgeyi kendilerine bağımlı hâle getirmek istediler. Bunu yaparken de Türkistan halklarının kültürel ve ideolojik dönüşümünü sağlayarak bölgede hâkimiyetlerini pekiştirme çalıştılar (Kara, 2021: 81-82). Sovyetlerin bu çalışmaları Gayr-i Rus halkla ise devrimi kendi düşüncelerini kazanmada ve millî benliklerini oluşturmada bir araç olarak görmelerine neden olmuştu (Erşahin, 2018: 708). Sovyetler bu süreçte uyguladıkları “Komünizm” propagandası ile Buharalı Cedidcileri siyasal olarak etkileri altına alarak, onlar üzerinden bölgede siyasi kazanımlar elde ettiler. Hatunoğlu, bu süreci kısaca; “*Hanlıklardaki Yaşlar Hareketi’nin Bolşeviklerin etkisine girmesinde 1917 yılındaki Şubat ve Ekim ihtilallerinin ve sonrasında meydana gelen siyasi olayların önemli payı vardır. Yaşlar hareketinde yer alan aydınların amacı yaşadıkları ülkeyi Sovyetleştirmek olmasa da olayların gelişimi bu ülkelerin birer Sovyet cumhuriyetine dönüşmesine sebep olmuştur.*” (Hatunoğlu, 2017: 319) diye tanımlamıştır.

Bu çalışmamızda; öncelikle Rusların, Buhara Emirliği işgal tarihi ve ekonomik nedenleri ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya’da yaşanan siyasal gelişmelerin Buhara Emirliği siyasal yapısına yansımaları ve Emirliğin işgalinde önemli aktörler olan Buharalı Cedidciler ve Bolşeviklerin bu süreçte oynadığı rol açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

1. RUS İŞGALİNİN TARİHİ GEÇMİŞİ İLE JEOPOLİTİK VE EKONOMİK NEDENLERİ

1. 1. Rus İşgalinin Tarihi Geçmişi

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Buhara Emirliği’nin işgal edilmesiyle Türkistan’ın işgal sürecini tamamlayan Ruslar, Orta Çağ döneminde üç yüz yıl süre ile Türk devleti olan Altın Orda egemenliği altında yaşadılar (Alpargu, 2022: 29). Altın Orda Hanı Seyyit Ahmed, 1472’de Moskova’ya karşı başlattığı seferde daha önce Moskova’ya karşı birlikte hareket etmek için anlaştığı Lehistan kralı Kazimir’den beklenen yardımı

alamaması, bununla beraber Kasım Han soyundan Ruslara hizmet eden Daniyar'ın kuvvetlerinin, Seyyit Ahmed Han'a saldırması ve Altın Orda askerleri arasında sâri bir hastalığın da yayılması, Ahmed Han'ı Moskova'ya karşı herhangi bir başarı elde edemediği için geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu başarısız seferden sonra Moskova Knezliği'nin durumu tamamen sağlamlaştı ve Doğu Avrupa'nın en güçlü ve en büyük devletlerinden biri hâline geldi (Kurat, Rusya Tarihi, 1987: 112). XV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile bölgede serbest kalan Ruslar Moskova Knezliği döneminde millî birliklerini oluşturarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Rusların, Türk topraklarını işgal süreci ise XV. yüzyıl sonlarında Moskova Knezliği'nin, Altın Orda Devleti hâkimiyetinden çıktıktan sonra bağımsızlıklarını ilan etmesi ile başlamıştır (Kurat, 1987: 115-116). Ruslar, 1487 yılında Kazan Hanlığının işgal ettiler, ancak hanlığı tamamen ortadan kaldırmak yerine hanlık yönetimini siyasi nüfuzları altına alarak bölgedeki diğer Türk Devletlerini endişelendirmeden Kazan şehrinden çıktılar. Ancak Kazan ile Moskova arasındaki bölgeden çekilmediler (Tacemen, 1994: 7). Kazan Hanlığı'nın işgalinden beş yıl geçmeden Başkurt ili Moskova'ya bağlandı. Bu gelişmeden sonra Ruslar doğu istikametine doğru yayılım göstererek 30 yıl geçmeden Sibir-Tura Hanlığı'nı istila ettiler (Kurat, 1965: 100). Altın Orda Devleti'nin 1480'de Ruslar tarafından mı yoksa 1502'de Kırım Tatarları tarafından mı yıkıldığı ile ilgili Vászary, hangisi tarafından ortadan kaldırıldığına kesin cevap ermemekle birlikte *“küçük ve büyük ölçekte ehemmiyeti haiz daha başka unsurlar gibi bu hadiselerin her ikisi de Altın Orda'nın inhitatına katkıda bulunmuştur”* (Vászary, 2014: 329) belirtmiştir.

Kamalov, Altın Orda İmparatorluğu'nun, Moskova Knezliği'nin gelişimine yaptığı katkıyı: *“Altın Orda'nın Rusya üzerindeki etkileri siyasi ve dinî alanlarla sınırlı kalmamakta, kendisini devlet teşkilatı ve sosyo-ekonomik alanda da göstermektedir. Han'ı sık sık ziyaret eden Rus knezleri, sarayda uzun süre ikamet ettiklerinden ve kendilerinden sonra knez olacak oğullarını sarayda rehin olarak bıraktıklarından dolayı, Altın Orda'nın idari yapısı, siyasi ve sosyal kurumları hakkında birinci elden bilgi edinme şansına sahiptiler.”* (Kamalov, 2009: 320) diyerek açıklamıştır. Fusun Kara'da, Rusya'nın devletleşme sürecinde Altın Orda İmparatorluğu'nun etkisini, Rus Knezliklerinin, Moğol boyunduruğu altında olduğu devrede, Rus halkını yönetmesi için Altın Orda Hanlarından ferman almaya zorunlu tutulduğunu, bu sayede Rus Knezliklerinin Altın Orda devlet teşkilatlanma sistemi çerçevesinde gelişmelerini sağladıklarını belirtir (Kara, 2021: 19-20). Bu konu ile ilgili Rus tarihçisi N.M. Karamzin'de *“Moskova, ihtişamını Hanlara borçludur.”* der. Yine başka bir Rus tarihçisi Kostomarov, *“Hanların knezlere verdikleri yarlıkların, Moskova Knezi'nin kendi ülkesi içerisindeki iktidarı sağlamlaştırmada büyük rol oynadığını”* söyler. Altın Orda Hanları, Rus Knezliklerinin dinlerini serbestçe yaşamalarına müsaade etti. Rus kiliselerini ve din adamlarını vergi ve yükümlülüklerden muaf tuttu ve din adamlarına

hürmet etti. Ancak, Altın Orda Hanlarının Kiliseyi himaye ederek toleranslı davranması, Kilise'nin rahat bir şekilde propaganda yapmasına ve Rus toplumunu tek bir çatı altında birleştirme amacını benimseyerek, Rus Knezliklerinin Moskova çevresinde birleşme sürecine önemli bir rehberlik ve destek sağlamıştır. Bu nedenle, kilisenin etkisi, toplumsal birleşme çabalarına yönlendirici bir faktör olarak ortaya çıkmış ve Rus halkının Moskova'nın etrafında birleşmesine katkıda bulunmuştur (Kamalov, 2008: ii, 36-220). Kamalov: “*Böylece Moskova Rusya'sı Altın Orda idaresinden çıktıktan sonra Kiyev Rusya'sından farklı olarak yayılcılık politikası izlemeye başlamıştır. Bu bağlamda Rusların Moğollar ve Altın Orda'yı örnek aldıklarını ve aynen onlar gibi evrensel bir imparatorluk kurmak istediklerini de söylemek mümkündür. Ruslar uzun bir süre boyunca sadece Altın Orda ve varisleri ile irtibat içinde olduklarından dolayı da diplomasinin kural ve geleneklerini Türk ve Moğollardan öğrenmişlerdir*” (Kamalov, 2008: 300) diyerek, Rusların idari ve içtimai olarak gelişiminin temelinde Türk, Moğol etkisini vurgulamıştır.

Rusya, 1530–1584 yılları arasında ülkede hüküm süren Çar IV. Ivan'ın zamanında topraklarını genişleterek dış politikada saldırgan bir tutum benimsemişti. Çar IV. Ivan, 1552 yılında Kazan Hanlığını ele geçirmişti. Kazan, güneye ve doğuya ulaşımda Rusya için hayati öneme sahipti. Bölge ayrıca tampon bölge özelliği taşıyordu. “*Buranın ele geçirilmesi Rusya için; Ural Dağlarına, Hazar çevresine, Kafkasya'ya, Sibirya ötesine ve Türkistan topraklarına ulaşmak anlamına gelmekteydi.*” Ruslar 1555 yılında Başkurt ve Ural bölgelerini, 1556'da Astrahan Hanlığını işgal ederek sınırlarını Hazar Denizine kadar genişletmiş, 1558–1582 yılları arasında ise Sibirya'yı ele geçirmişlerdi (Kara, 2021: 27). XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Altın Orda'nın mirasçısı olan Kazan, Astrahan ve Sibirya hanlıklarını ele geçiren Ruslar, dikkatlerini Türkistan bölgesine çevirmişlerdir. Bu dönemde Türkistan'da, Buhara ve Hive gibi Özbek hanlıkları ile Kazak Hanlığı hüküm sürüyordu. Orta Asya, Rusya için politik, ekonomik ve askerî açıdan büyük önem arz etmekteydi. Esasen, “*Rusya, XVI. yüzyıldan beri kesin istila planları ile Türkistan'ın kapıları önünde duruyordu.*” (Hayit B., 1975: 43). Esasen Türkistan üzerindeki Rus tehlikesi bazı Türk hükümdarları tarafından daha önce fark edilmişti. Bunlardan Buhara Han'ı II. Abdullah, 1572'de yaklaşan Rus tehlikesi ile ilgili görüşlerini Sibir Hanlığı'na da bildirilmişti (Erşahin, 2018: 65). Ruslar, Kazak bölgelerini kontrol ettikten sonra artık Türkistan Hanlıkları'nın olduğu bölgeye doğru yönelmişti. Bu sırada Türkistan, iktisadi, içtimai ve siyasi olarak zayıf bir durumdaydı. Bu durum adeta Rusların kesin zaferine işaret ediyordu. Türkistan coğrafyasındaki üç hanlık sürekli olarak belirli şehirlerin nüfuz alanları için birbirleriyle mücadele etti. Hanlıklar, kendi aralarındaki mücadelelerle odaklandıkları için yaklaşan Rus tehlikesini fark edemediler. Zaten bu hanlıklar hem ekonomik hem de sosyal açıdan çökmüş durumdaydılar (Hatunoğlu, 2011: 65).

Ruslar, 1577 tarihinde Türkistan'ın kuzey ve kuzey-batısında askerî güçlerini tahkim etmek için Slav ırkından olan Kazakçileri, Rus ordusunun koruması altında Türkistan'a karşı ön karakol görevi yapması için Yayık Nehri'nin sağ tarafına yerleştirildiler. 1602 ve 1604 tarihlerinde Kazakçilerin saldırıları Harezmi ve Hive Hanlıkları tarafından geri püskürtüldü. Ruslara, Sibiryayı işgal etmesinde büyük katkı sağlayan Kazakçiler, Ruslara Türkistan işgalinin de Kazaklarçilerin yardımıyla gerçekleşeceğine inanmalarını sağlamıştı. Rusya, 1597'de Yayık Kazakçilerine nitelikli askerî eğitim vererek bu birlikler marifetiyle XIX yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya'nın işgalinde Rusya adını önemli hizmetlerde bulundular. 1808'de Sibirya Kazakçileri de Yayık Kazakçileri gibi özel bir eğitime tabi tutulması ile Rusya lehine büyük yararlar sağladılar. Bu gelişmeler neticesinde Rusya adım adım Türkistan'a doğru ilerlemeye başladı (Hayit B., 1975: 42-43). Bu politika, Rusların Türkistan'daki hanlıkları kontrol altına almasını ve bölgedeki ticaret ilişkilerini pekiştirmesini sağlamıştır. Türkistan'ın ele geçirilmesi, Rusya'nın güney sınırlarının güvenliğini sağlamanın yanı sıra ticaretin artırılması ve ekonomik güçlenmenin bir yolu olarak da görülmüştür. Bu nedenle, XVII. yüzyılın başında Ruslar bölgede askerî faaliyetlere başlamışlardır. Ruslar, Sibirya'daki ilhak ve Kırım ile mücadele sürecinde olduğu gibi Türkistan siyasetinde de Kazakçi birliklerini "keşif" kolu olarak kullanmışlardır (Kamalov, 2011: 14).

XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan üzerinden Hindistan'a ulaşmaya çalışan Rusya XVIII. yüzyılın başına kadar bu emelleri için bir bölgede askerî faaliyette bulunmadılar. Ancak XVIII. yüzyılın başlarında Rus Çar'ı I. Petro, Türkistan'ın istilasına yönelik bölgeyi tanıma ve doğal zenginlikleri hakkında bilgi edinmek için Türkistan'a askerî keşif kolları gönderilmeye başlar (Hayit B., 1975: 45-46). Türkistan'ın işgali için ilk defa proje yapan kişi I. Petro olmuştur (Castagne, 2015: 64). Ruslar bu askerî keşif kolları sayesinde Türkistan iç kısımlarını tanıma fırsatı buldular. Ayrıca, Türkistan bölgesi bulunduğu coğrafi konum nedeniyle İran, Afganistan, Hindistan ve Çin'e ulaşım ve ticaret için kritik öneme sahipti. Çar I. Petro için mühim bir bölge olan Hindistan ile ticareti geliştirme hedefi Türkistan bölgesinden geçiş ile mümkündü. Bu sebeple 1715 yılında göçebe halde Balkaş Gölü kıyısında yaşayan Kırgızlar, Ruslar tarafından orada yapılan kale inşasına müteakip beş yıl içinde boyunduruk altına alındılar. Ancak, sonrasında Rus askerlerinin dağılmasından yararlanan Hive Hanı, Rus askerî varlığını Hive'den uzak tutmayı başarmıştı. Bu nedenle, Çar I. Petro döneminde Rusya diğer bölgelerde yayılmayı başarmış olmasına rağmen, Türkistan toprakları bakımından elde tutulur bir başarı kazanamamıştı (Kara, 2021: 23, 31-32). Çar I. Petro Türkistan'ı ele geçirmek için 1715 ve 1717 tarihlerinde iki ayrı sefer düzenler, her iki seferde Türk güçleri tarafından geri püskürtüldü. (Castagne, 2015: 64-65). Rusya, 1717 mağlubiyetinden sonra 1839 ve 1854 yıllarında

tekrar Hive'ye saldırırlar fakat bu savaşlardan istedikleri sonuçları elde edemediler (Hayit B., 1975: 48-49).

XVIII. yüzyıldan itibaren Türkistan'a Hive üzerinden giriş yapamayan Rusya, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Türkistan'a giriş için Kazak bozkırlarını kullanmayı denemiştir. Kazak bozkırları Türkistan'a açılan kapı konumunda olması nedeniyle Rusya için önemli bir yere sahipti. 1848 yılında Rusya'nın Kazak bozkırlarına hâkim olmaya başlamasıyla Ruslar için Türkistan'ın işgali yolu da açılmış oldu (Roux, 2008: 429). Rusya, Hokand hanlığı işgaline başlamadan önce; *“Orenburg ve Sibiry Hattı'nda 141'den fazla kaleye sahipti. 1855 yılında Orenburg Hattı'nda, hepsi Türkistan'a karşı yönelmiş, 10 süvari alayı ve 1867'de 12 Süvari alayı, 9 topçu taburu ve 6 kazakçık alayı bulunmaktaydı.* (Hayit B., 1975: 51). Rusların Orenburg ve Sibiry Hattına yaptığı kale ve askerî yığınaklar işgalin ağırlık merkezinin Kazak Bozkırları olduğunu göstermektedir.

XIX. yüzyılda Rusya'nın, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgeleri üzerinde beliren Çarlık Rusya tehdidi, İngilizlerin Türkistan Hanlıkları ile ilişki geliştirerek, Rus sorununu Türkistan bölgesinde durdurmaya yöneltmişti. İngilizlerin bölge üzerinde siyasi faaliyetlerini fark eden Çarlık Rusya yönetimi hızlı bir şekilde pozisyon alarak Türkistan işgalini devlet politikası hâline getirdi. Bu dönemde Türkistan'ın işgali üzerine planları hazırlayan ve uygulayan kişilerin başında ise Rus Prens Aleksandr İvanoviç Baryatinsky bulunmaktaydı. Baryatinsky, Türklerden ve İngilizlerden nefret ettiğini dile getiren ve her zaman Rusya'nın, Türkistan'ı işgal etmesi gerektiği fikrinin önde gelen savunucularından birisiydi (Saray, 1997: 87). Prens Baryatinsky, Çar Naibi-Kafkasya Orduları Başkomutanı olduğu yıllarda (1857–1864), Çar II. Aleksandr'a (1855–1881) Türkistan'ın işgalinin gerekli olduğunu ifade etmiştir (Çapraz, 2011: 58). Baryatinsky, Türkistan'ın önemini fark edip bunun devlet politikası hâline getirilmesinde büyük gayretleri olan Rus devlet adamıdır. Türkistan jeopolitik ve jeostratejik önemi nedeniyle uzun yıllar boyunca Rusların ilgisini üzerine çekmiştir. Türkistan'ın bu özelliği, Çarlık ve Sovyetler döneminde bölgenin işgalinin Rus Devlet politikası hâline getirilmesine neden oldu. Türkistan, coğrafi konumu ve sahip olduğu zengin doğal kaynakları nedeniyle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya ve İngiltere'nin emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için mücadele ettikleri “Büyük Oyun”un bir sonucu olarak, Ruslar, Türkistan'ı siyasi, kültürel, stratejik ve ekonomik nedenlerle işgal etmişlerdir (Erşahin, 1999: 213). İngiltere ve Rusya arasında yaşanan rekabetin sebepleri, “İşgalin Jeopolitik Nedenleri” başlıklı bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Sonuç olarak Türkistan Hanlıkları XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusya tarafından istila edilmişti. Güney Türkistan'da bulunan Hokand, Buhara ve Hive

hanlıkları kuzeyde Aral Gölü, batıda ise Hazar Denizi sahilleri üzerinden Rusya tehdidi altında bulunmaktaydı. Rusya'nın, 1852 yılında Sirderya üzerinden Hokand Hanlığına saldırması ile başlamıştır. Buhara Emirliği–1868, Hokand Hanlığı–1873 yine Hive Hanlığı da 1873 tarihinde Ruslara mağlup olarak Rus hâkimiyeti altına girmişlerdi (Castagne, 2015: 68-69). Ruslar tarafından 1873 ve 1876 tarihleri arasında işgal edilmelerine rağmen, Buhâra ve Hokand Hanlıkları, Çarlık döneminde içişlerindeki muhtariyet statüsünü muhafaza etmişti. Bu Türkistan Hanlıkları, 1917 Bolşevik Devrimi sonrası 1920'de “Buhâra ve Hîve Sovyet Halk Cumhuriyetleri” olarak ilan edilmişlerdi (Yalçınkaya, 1994: 8).

1. 2. Jeopolitik Nedenleri

Rusya'nın diğer sömürgeci devletlerle kıtalar arası rekabet edecek askerî ve ticari deniz gücü yoktu. Çünkü sıcak denizlere kıyısı olmadığından karalar üzerinden yayılmaya mecburdu. Dolayısıyla çağın gerisinde olan Türkistan hanlıkları yönünde genişlemek askerî ve idari açıdan kolay olacaktı. Çarlık Rusya'nın, XIX. yüzyılda Türk Hanlıkları üzerinde yürüttüğü askerî, siyasi ve ekonomik faaliyetler sayesinde bölge üzerinde hâkimiyetlerini inşa ederek, bölgenin kalıcı işgali için uygun askerî, idari ve siyasi zemini hazırladılar. Abdullah Recep Baysun'un, Rusların Türkistan'a sirayet etmesinin tarihî sürecini “*Karalara yayılmak emeliyle gelişti. 1730 yılında Türkistan'a yönelik saldırma ve kaplama siyaseti Orenburg tarafından başlayarak 1853'te Hokand Hanlığını yıktıktan sonra Buhara Hanlığının sınırlarına dayandı.*” diyerek açıklar (Baysun, 1943: 6). Dolayısıyla Buhara Emirliği ile ilgilenen ve burası üzerinde yayılmacı politikalar yürüten emperyalist ülkelerin başında Rusya gelmekteydi. Rusya'nın bu ilgisinin altında yatan temel sebeplerin ilki Buhara Emirliği üzerinden İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkeler ile ticaret yaparak buraların pazarlarına hâkim olma emeliydi. İkinci nedeni ise Buhara Emirliği'nin sahip olduğu, tarıma uygun iklimi ve verimli toprakları ile birlikte kıymetli yer altı ve yer üstü zenginlikleridir (Doğan ve Erdoğan, 2018: 7). Ayrıca Rusya, 18. yüzyılda yayılma politikası gereği siyasi iç karışıklıklar yaşayan Türkistan devletleri üzerine odaklanmış, bu dönemde Buhara ve Hive Hanlığı üzerindeki ticari hacmi en yüksek rakamlara ulaşmıştır (Orunbayev, 2020: 29).

XIX. yüzyıl Türkistan coğrafyasının en yoğun ve karmaşık dönemi olduğu gibi aynı zamanda İngiltere'nin ve Çarlık Rusya'nın rekabet sahası olduğu yüzyılda olmuştur. Bu dönemde Çarlık Rusya ve İngiltere yeni pazarlar ve hâkimiyet alanları kazanmak için Türkistan üzerinde siyasi rekabete giriştiler (Koç ve Eren, 2018: 156). XIX. Yüzyılda Türkistan üzerine Rusya ve İngiltere arasında yaşanan, aynı zamanda çatışma alanını ve süreci de tanımlayan bu rekabete “Büyük Oyun” adı verilmiştir. Bu iki büyük devlet arasında yaşanan “*Bu söylem genellikle Rus genişlemesi ve bölgede*

Rus tehdidi algısına karşı İngiltere ve Rusya arasında karşılıklı yapılan hamleleri anlatmaktadır. Gerçekten, Büyük Oyunun çok daha büyük bir açıklaması vardır. Bu Rusya'nın hırsının Türkistan ile sınırlı kalmayacağı yönündeki bir algıyı ve Afganistan, İran ve Hindistan'ı da içine alan geniş bir coğrafyada gerçekleşen bir çatışma alanını kapsamaktadır." Ayrıca İngilizlerin Güney Asya ve daha sonra Türkistan siyasetini belirleyen unsurları ve korkuları içerisinde barındırmaktadır" (Özcan ve Özalp, 2017: 369). İngiltere'nin 1600'lü yıllarda Hindistan'da kurduğu "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi" ile bölgede başlayan faaliyetleri, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'a kadar ulaşmıştı. İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerinin temelinde ise öncelikle emperyalist yayılma ve ticari gayeler yatmaktaydı. Ancak Rusya'nın, İngiltere'nin zenginliği nedeniyle büyük önem verdiği sömürgesi Hindistan üzerinde 1829'da belirmeye başlayan ilgisi, İngiliz çıkarları için tehdit oluşturmaya başlaması üzerine İngilizler bölgenin Rusya tarafından olası saldırısına karşı Hindistan'a sınır Türkistan hanlıkları ve ülkelerinin etnik yapısı, arazi ve haritalandırılması için kapsamlı çalışma yaptırırılar (Özcan ve Özalp, 2017: 369-370, 377).

İngilizler, Hindistan'da bulunan çıkarlarını korumak ve Rusya'nın Türkistan'a nüfuzunu önlemeye çalışırken, Rusya'da ise İngilizlerin kendilerinden önce Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarına nüfuz etmesinden ve Türkistan'da ticari ve siyasi çıkarlar elde edebilecekleri düşüncesi oluşmuştu. Rusya bu gerekçe ile Türkistan'ın işgaline hız vermişti. Hayit, bu hususu "*Rus istila hırsının gerekçesi*" olarak ifade etmiştir. Rusya'nın, Türkistan ve Hindistan üzerindeki emellerini 1867 yılında Çar II. Alexandre, "*Bizim doğuya ilerlememiz, sadece Sir Derya'ya kadar bir yayılma olmayıp İran ve Hindistan'a kadar uzanacaktır; şimdiye kadar fethetmiş olduğumuz bölgelerdeki yerimizi güçlendirene kadar Hokand, Hive ve Buhara Hanlıklarıyla hiçbir anlaşma yapılmamalı, ayrıca Buhara Emirliğine denetimimiz altına girmesi için baskı yapılmalıdır.*" (Hayit B., 1975: 71-72) sözleri ise Rusya'nın Türkistan ve diğer bölgeler üzerindeki emellerini açıkça ortaya koymaktadır. Rusya'nın Türkistan ve İngiliz sömürgesi olan Hindistan üzerindeki emelleri, İngiltere'nin ise sömürgesi Hindistan'ı koruma ve Türkistan'a uzanma gayesi; bölgede her iki devleti de birbirine karşı siyasi ve askerî hamleler yapmaya ittiği görülmektedir.

Rusya, Hindistan'a ulaşmada en büyük rakibi İngiltere'nin bölgedeki varlığı nedeniyle, Buhara Emirliği ile yakınlaşma çabasına girmişti. Emir Nasrullah Han dönemi diplomatik ilişkilerin ve rekabetin yoğunlaştığı dönem olmuştur. İngiltere, Hindistan'ı işgal ettikten sonra Afganistan işgaline başlamış ve Türkistan sınırlarına dayanmıştı. İngilizler, 1838 yılında Buhara Emirliği ile siyasi temas kurmuş, bölgeye gelen İngiliz Elçisi Stodhard aracılığı ile Buhara Emirlinin, İngiltere'nin Afganistan'da yürüttüğü faaliyetlerden endişe duymalarına gerek olmadığını Buhara'nın korunacağını, İngiltere'nin Emirlik ile dostluk geliştirmek istediğini belirtmişti (Hatunoğlu, 2011: 46).

Ancak, İngiltere'nin İran'ı kaybetmesi sonrasında Afganistan'a duyduğu güvenlik endişesi nedeniyle Kabil'i kontrol altında tutma çabası neticesinde şehirde gerçekleşen büyük katliam, Buhara Emiri Nasrullah'ı ciddi şekilde endişelendirmiş ve onun Rusya'ya yaklaşmasına sebep olmuştur. Ayrıca İngiltere'nin tam yetkili bir temsilci göndermemesi ve garantörlük sağlamaması, Buhara Emirini İngiltere'den uzaklaştırmış ve açık bir şekilde Rus yanlısı bir siyaset benimsemesine neden olmuştur (Çelik, 2009: 206). Emir Nasrullah İngiliz Subay Stodhard'ı hapse attırmıştı. Bunun üzerine bir başka İngiliz Subayı A. Conolly Buhara'ya gelerek Emîr'i, Stodhard'ı serbest bırakmak için ikna etmeye çalışmış ancak kendisi de hapse atılmıştı. Emîr Nasrullah, İngilizler'den dostane hisler içeren bir mektup istemiş, ancak bu talebi karşılanmayınca Conolly ve Stodhard'ı 1842'de idam ettirmiştir (Hatunoğlu, 2010: 29). İngilizlerin bu girişimlerine Emir Nasrullah'ın şüphe ile yaklaşması, sonrasında iki taraf arasında ilişkilerin husumete dönüşmesi ise sonuçlanmıştır (Koç ve Eren, 2018: 156).

Bölge üzerinde yoğunlaşan Rus-İngiliz rekabeti nedeniyle Ruslar, İngilizlerden önce davranarak birçok bilim insanını, elçiyi, askeri, seyyahı ve tüccarı Türkistan'a gönderdi. Bunların görevi bölge hakkında geniş malumatlar edinerek işgalin ön raporunu hazırlamaktı. Ruslar, Türkistan hakkında yaptıkları ayrıntılı çalışmalar sonucunda bölgenin coğrafi, etnik, demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı ile ilgili önemli malumatlar edindiler. Ruslar, bölgeye gönderdikleri kişileri, kendisini yetiştirmiş, ordu veya devlet terbiyesi görmüş, zeki ve çalışkan kimseler arasından seçmiştir. Türkistan'a gönderilen ilk Rus devlet görevlisi Anthony Jenkinson ile başlayan bu süreç; İvan Dniloviç Hovlov: Gorohov ve tüccar Onisim Gribov ile devam eder. Boris ve Semen Pazuhin kardeşler, İtalyan Florio Beneveni, Philipp Sergeeviç Efremov ve Mendiya Bekçurin Ruslar tarafından Buhara'ya gönderilen elçiler ve seyyahlar arasındadır. Türkistan'a gönderilen bu kişiler çarın kendilerine verdiği görev ile birlikte ayrıca bölgede buldukları süre boyunca gördüklerini raporlarına ekliyordu (Kara, 2021: 37). Ruslar, bölgeye gönderdikleri bu kişiler marifetiyle hazırlattıkları raporlar doğrultusunda, Türkistan işgalinin stratejik plan ve politikalarını oluşturdular.

Rusya'nın XVIII. yüzyılda I. Petro tarafından Türkistan üzerinden İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'a ulaşma arzusu, XIX. yüzyılda Rusya ve İngiltere için Türkistan üzerinde hâkimiyet mücadelesine dönüşmüştür. Ancak bu mücadelede karşılıklı silahlı çatışma meydana gelmemiştir. Bu iki güç arasında mücadele daha çok diplomatik kanallar üzerinden yapılmıştır. İngiliz diplomatların, Rusya'nın Türkistan Hanlıkları üzerinde nüfuzunu artırma çalışmalarına karşı yaptıkları girişimler, Rusya tarafından akamete uğratılması, XIX. yüzyılda İngilizlerin mücadelede Rusya'nın geride kalmasına neden olmuştur. 1869'un başlarında, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Klarendon, Rusya'nın Londra Büyükelçisi Baron Brunov'a Orta Asya'da iki güç arasında bir tampon bölge oluşturma teklifinde bulundu. İngilizler, bu tampon bölgeyi Oksus Nehri (Amu

Derya) olarak önerdiler, ancak Ruslar henüz bu nehre ulaşmamışlardı. 7 Mart 1869'da Rus Dışışleri Bakanı Gorçaçov, Afganistan'ın sınırlayıcı bir bölge olarak kabul edilmesini teklif etti. Eylül 1869'da her iki ülkenin Dışışleri Bakanları, Heidelberg'de toplandı ancak tampon bölge konusunda anlaşmaya varamadılar. Bu müzakereler 1873'e kadar devam etti. Sonrasında İngilizler, Afganistan'ı tampon bölge olarak kabul etme konusunda adım adım Rusların teklifini benimseyerek Oksus Nehri hattı fikrinden vazgeçtiler. Rusların başarılı diplomasi sayesinde Afganistan tampon bölge olarak kabul edilmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın, bölgeyi ele geçirmek için İngiltere'den daha aktif politikalar izlemesi sonucunda Türkistan Rusya'nın boyunduruğu altına girmişti (Hayit B., 1975: 118-121). İngiltere ve Rus Çarlığı arasındaki rekabet, Rus Çarlığı'nın güneyden gelebilecek saldırılara açık olma korkusunu artırdı. Çarlık, bu tehlikeye karşı tedbirli bir yaklaşım benimsedi ve bu endişeyi, devamı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) de miras bıraktı (Kılıoğlu, 2022: 261).

XIX. yüzyılda Rus ve İngiliz tarafları arasında Türkistan devletleri ve Türkistan hanlıkları üzerinde beliren rekabet “Büyük Oyun” XX. yüzyılın başlarında gelindiğinde 1904–1905 yılları arasında yaşanan Rus-Japon savaşında Rusya'nın Japonya karşısında ağır mağlubiyet, 1907'de Rusya-İngiltere arasında imzalanan anlaşma ve I. Dünya Savaşında her iki devletin de Almaya karşısında müttefik olarak hareket etmesi ile hemen hemen durma noktasına gelmişti. (Özcan ve Özalp, 2017: 371). Ancak iki devlet arasında bu sakin durum Sovyetlerin Rusya'da iktidar olması ile bölge üzerindeki rekabetin yeniden canlanmasına neden olmuştu. Hayit, bu konuyu şu şekilde belirtmiştir:

“Moskova'daki Sovyet Rusya idarecilerinin asıl hedefleri, Buhara topraklarına komünist rejimini getirmektir. Ancak 1920 yılına kadar emellerini gerçekleştirerek Buhara Emirliği'ne barışçı yollardan Sovyet rejimini getirememişlerdir. Kızıl Ordu bu dönem zarfında Türkistan'ın başka bölgelerinde patlak veren millî mücadele hareketlerini bastırmakla meşguldür. Bilindiği gibi Sovyet askerî kataları, 1919 yılına kadar bolşevizm karşıtı beyaz muhafızları mağlup etmeye muvaffak olmuşlardır. Ancak Türkistan millî mücadelesini bastırabilecek güce sahip değillerdir. Buna rağmen Sovyet idaresi, Afganistan'ın yanı sıra Buhara'nın da Türkistan'da Rusya'ya rakip güç olarak ortaya çıkabileceği endişesini taşıyordu. Onlara göre, bağımsız bir İslâmî devletin mevcudiyeti Türkistan'daki Sovyet karşıtı güçleri en azından manen cesaretlendirecektir. Sovyet ordusunun diğer bir korkusu ise, İngilizler'in Buhara'yı üs olarak kullanarak Sovyet Rusya'ya karşı fiili bir savaş açmasıydı. Emirlik İngiliz askerî birliklerinin Yukarı Hazar bölgesine

sefer düzenlemesinde tarafsız davranmıştı. Sovyetler, Buhara Emirliğini bir yandan tahriklerle ve diğer yandan politik yollarla Sovyetleştirmek istiyordu.” (Hayit B., 1997: 140).

Bölge XIX. yüzyılda çoğunlukla ekonomik nedenlerle ön plana çıkarken, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya’da yaşanan Sovyet Devrimi nedeniyle ideolojik yayılım sahası olarak da önem kazandığı görülmektedir. Bu hususta Türkistan Cephesi Sovyet başkumandanının, 10 Ekim 1920 tarihinde aşağıdaki içerikte bir yayınladığı emirname bizim için aydınlatıcı olacaktır. Emirnamede, “*Pamir birliğindeki yoldaşlarım! Sovyet Cumhuriyeti sizi dostumuz Afganistan ve Hindistan sınırlarındaki Pamir noktasında nöbet tutmanız için göndermiştir. Dünyanın çatısı olarak adlandırılan Pamir’in yüksek dağları, devrimci Rusya’yı İngilizler tarafından baskı altında tutulan 300 milyon Hint halkından ayırmaktadır. Sizler, Kızıl Ordunun kurtarıcı bayrağını, bu dünyanın çatısında bir mesaj olarak dalgalandıracaksınız. İngiliz zalimlerine karşı savaştan Hindistan halkına dostane yardımın uzakta olmadığını hissettirin!*” diye seslenmiştir, Hayit, bu emirnamenin Sovyetlerin, Sosyalist Rejimi Hindistan ve Afganistan’ı kurtarma bahanesiyle Hindistan istikametine daha fazla ilerleme arzusunda olduklarını açıkça ortaya koyduğunu, ancak Türkistan direnişinin Sovyet Rusya’nın komünist devrimini silah zoruyla Afganistan ve Hindistan’a ihraç etme eğiliminden vazgeçtiğini belirtmiştir (Hayit B., 1997: 171).

Ayrıca, Rusya demografik sorunlarını da Türkistan üzerinden çözmek istemişti. Bunun için Türkistan’da işgal ettikleri verimli toprakları devlet mülkiyetine geçirdikten sonra Orta Rusya ve Ukrayna bölgelerinden getirdikleri köylülere vererek bölgenin demografik yapısını sistematik olarak değiştiriyorlardı. Böylece hem kendi topraklarındaki demografik sorunları çözmeyi hem de bölgede işgali kalıcı kılmış oluyorlardı. Ruslar, uyguladıkları bu kolonizasyon politikasının benzerini Hindistan’da İngiltere’nin de uyguladığını iddia etseler de İngiltere’den Hindistan’a yerleşenlerin sayısı çok fazla olmadığı gibi yerleşenler genel olarak bölgede askerî ve idari görevlerde çalıştırılmak üzere geçici olarak yerleşmişlerdir. Fakat Rusya, bölgeye kolonizasyon politikalarını uyarınca Gayr-i Rus nüfus iskân ediyordu (Kara, 2021: 23, 44, 56-57). Rusya bilhassa XIX. yüzyılda yürüttüğü sistemli askerî ve idari siyaset sayesinde Türkistan’da kalıcı olmayı başarmıştır. Bu maksatla bölgede kaleler yapmış, Rus nüfusu iskân etmiş, hanlığa tabi olmak istemeyenleri himaye etmiştir. Bunun yanında bölgede yerel yönetimle Rus yönetiminin iç içe olduğu bir idari yapı kurması da işgalin kalıcı olmasında etkili olmuştur (Çapraz, 2011: 75). Ruslar da Batılı diğer emperyalist güçleri gibi etkisi altına aldıkları Türkistan’da sömürge ve askerî politikalar üreterek bölgeyi hâkimiyetleri altına almaya çalıştılar. Rusya’nın gerek Çarlık gerek Sovyet dönemi olsun Türkistan’ı işgal amacının temelinde ise emperyalist amaçlar her zaman ön plana çıkmaktadır. Türkistan bölgesi, jeopolitik konumu ve zengin doğal

kaynakları nedeniyle Ruslar için her zaman siyasi, askerî ve ekonomik bakımdan önem arz etmiştir (Hatunoğlu, 2011: 85).

Rus tarihçilerine göre, Rusların Türkistan topraklarında yayılcı siyasetinin altında aynı zamanda teolojik nedenler de bulunmaktadır. Ruslar işgal ettikleri bölgelerde kalıcı olmak için planlı bir şekilde Rusya ve Ukrayna bölgelerinden getirdikleri Ortodoks Hristiyan Rus nüfusu yeni ele geçirdiği bölgelere yerleştiriyorlardı. Türkistan'ı işgal eden Ruslar kendilerinin; "Tanrı tarafından Avrupa'yı ve Hristiyanlığı barbar Asyalılar karşısında korumakla ve Vahşi Asyalıları Medenileştirmekle" görevli olduklarına inanıyorlardı. Bu yaklaşım işgalin yalnız sömürge amaçlı olmayıp aynı zamanda teolojik nedenlerinin de olduğunu göstermektedir. Erşahin'in, aktardığına göre, Barthold, Rusların iddia ettiğinin aksine işgal döneminde Türkistanlıların medeni bir durumda olduklarını şu sözlerle ifade etmiştir; "*Ruslar, Türk yurtlarını işgal ettiklerinde barbarlık değil bilakis medeniyetle karşılaşmışlardı*" (Erşahin, 2018: 65). Bu dönemde Türkistan bölgesi, sosyal ve içtimai olarak geri düşmüş olsa da Orta Çağ'da İslam Medeniyeti 'nin beşiği olarak önemli bir role sahipti.

1. 3. Ekonomik Nedenler

XVIII. yüzyılda sanayi devrimi sonrası dünya geneli pamuk üretiminin önem kazanması, Türkistan bölgesinin ise pamuk üretimine uygun geniş tarım arazilerine sahip olması, Çarlık Rusya'nın bölgede yayılmasını hızlandıran ekonomik gerekçelerden olmuştur. Bu dönemde büyük değer kazanan pamuk ekiminin, dünyada en büyük pamuk üreticisi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yaşanan iç savaş (1860-1864) nedeniyle Asya'da bulunan pamuk tarlaları büyük önem kazandı. Çünkü ABD iç savaş sırasında Avrupalı tüccarlar bu bölgeden pamuk alamadı ve pamuğun yetiştiği bir diğer bölge olan Türkistan'a ilgi artmasına neden oldu. Aynı dönemde, Rus Moskovalı tüccarlar da Avrupalı tüccarlarla benzer sıkıntı nedeniyle özellikle Buhara bölgesinde araştırma yapılması için Maliye Bakanı'ndan yardım istediler (Çapraz, 2011: 58). Buhara Emirliği toprakları beyaz altın olarak adlandırılan pamuk ekimine uygun önemli tarım arazilerine sahipti. Özellikle sanayi devrimi sonrası endüstriyel pamuk ekimi ülkeler arası ticarete önemli yer edinmişti. Taşkent'in 1866 yılında Rusya tarafından ilhak edilmesi, Rusya'nın Türkistan Hanlıkları ve Çin Türkistan'ı¹ ile olan ticaretini artırırken, Buhara gibi potansiyel ham pamuk ve ipek kaynaklarına sahip bölgelere yaklaşmasına neden oldu. 1860'lı yıllarda dünyadaki pamuk fiyatlarının

¹ İngiliz Hindistan'ı, İngiliz Afrikası, ABD Irak'ı, İsrail Filistin'i, Rus Türkistan'ı diye bir yer olmadığı gibi Çin Türkistan'ı diye de bir yer yoktur. Çin işgali altındaki Türkistan toprakları vardır. Çin Seddi'nden de anlaşılacağı üzere Çin bu seddin güneyinde bulunmaktadır. Kaldı ki 1866 yılında orada Çin yoktu, Kaşgar Hanlığı vardı. Bu hanlık daha sonra Osmanlı Devleti'ne tabi oldu. Osmanlı'ya tabi iken 1877'de Çin tarafından işgal edildi. Kısaca bölgenin adı Çin Türkistan'ı değil, Doğu Türkistan'dır.

yükselmesi, Rusya için Türkistan pamuğunun öneminin artmasına neden oldu. 1873 yılında Hive Hanlığının Rusya'nın hamiliği altına girmesi 1876 yılında Hokand Hanlığı'nın işgali Rusya'yı Buhara Emirliği'ne ve İngiliz sömürgesi Hindistan'a yakınlaşmasını sağlamıştı (Erdoğan, 2020: 25).

İşgalin diğer bir bahanesi de sınırlardaki asayiş meselesi idi. Rusya Türkistan'da işgal ettiği bölgelere Türklerin geçişlerini ve saldırılarını sınır ihlali sayarak kaçak geçişleri önleme bahanesi ile Türkistan içlerinde yeni yerler işgal etti. Buralara kaleler kurarak da kalıcı oldu. (Çapraz, 2011: 58).

Harita 1: Türkistan Hanlıkları Haritası²

2. 1917'DE RUSYA'DA YAŞANAN ŞUBAT VE EKİM DEVRİMLERİ VE BOLŞEVİKLERİN İKTİDAR OLUŞU

1904-1905 Rus-Japon Savaşı nedeniyle Rusya'da grevler arttı; hükümet, bu gösterileri sakinleştirmek için Gapon adlı bir papazı görevlendirmişti. Bu papaz, "Petersburg Fabrikaları İşçi Derneği"ni kurarak dernek üyelerine monarşinin yetenekleriyle ilgili konferanslar, konserler ve temsiller organize etmişti. Ancak 8 Ocak 1905'te Petersburg'daki bir lokomotif fabrikasında 4 işçinin işten çıkarılmasıyla başlayan işçi protestoları, 9-22 Ocak 1905 Pazar günü işçilerin "amelelerin" Çar'ın sarayına yürümesiyle iyice tırmandı. Polisin müdahalesi sonucunda birçok göstericinin öldürmesi "Kanlı Pazar" olarak adlandırılan olaylar neticesinde tüm Rusya genelinde protestoların ve grevlerin başlamasına yol açtı. (Kurat, 1987: 380-381). Ülke geneline yayılan olaylar neticesinde Çarlık hükümeti, Rus Devrimlerinin hazırlık aşaması olan meşrutiyeti ilan etmişti. Sander, Rus Devrimlerin iki aşamalı olduğunu belirterek bunun ilk aşamasının ülkedeki tüm muhalif grupların katıldığı Şubat Devrimi ile Çarlık yönetimine son verilerek yerine liberal düşüncelerin savunucusu Prens Lvov'un başkanlığında oluşturulan geçici bir koalisyon hükümetinin kurulması, ikinci aşamasını

² Hive Hanlığı 1512-1920 (2018). *Türk Bilimi*. 30 Temmuz 2023 tarihinde www.turkbilimi.com/hive-hanligi1512-1920/ adresinden erişildi.

ise Şubat Devrimi sonucu Çarlık Rejimi yerine kurulan Geçici Demokratik İhtilal hükümetinin muhalif Bolşevikler tarafından Ekim Devrimi “Bolşevik Devrim) ile yıkılması sonucu Sosyalist Bolşeviklerin ülkede iktidar gelmeleri (Sander, 2003: 390) olarak tanımlamıştır.

1917 Şubat Devrimi sonrası Rusya’da Sosyalist Bolşevikler ile Batı yanlısı politikalar benimseyen Geçici Demokratik Hükümet arasında kıyasıya siyasal bir mücadele başladı. Her iki siyasi kanatta halkın ve ülkedeki gayr-i Rus milletlerin desteğini almaya çalışıyordu. Ancak; Bolşevikler, Rus Proleterlerin ve gayr-i Rus milletlerin desteğini kazanmak için tüm siyasal argümanları kullanmaktan çekinmiyordu. Bolşevikler, yoksul halka toprak reformunu, siyasal haklar, hürriyet gibi vaatlerde bulunarak halkın desteğini almaya çalışıyordu. Geçici Demokratik Hükümet ise yoksul Rus halkının ve gayr-i Rus milletlerin ilgisini çekecek siyasal söylemler üretmekten uzak çalışma yürütüyordu. Buna örnek olarak; Şubat Devrimi sonrası Rus Liberallerin kurduğu Anayasal Demokrat Partisi (KADET), Rusya’nın milletlere bölünebileceği federal bir yapıdansa, Polonya’nın dâhil olmadığı, ancak diğer bölgeleri içine alan merkezîyetçi, kendi özyönetim ve eğitim sistemlerinin olduğu tek bir Rusya’yı savunuyordu (Andican, 2003: 31). Ayrıca, Geçici Demokratik Hükümetin Çarlık döneminde işgal edilen Polonya hariç diğer bölgelere bağımsızlık veya muhtariyet verilmesi gibi gündemi yoktu. Gayr-i Rus milletler için bu siyasal söylemler Çarlık döneminden farklı bir durum içermiyordu. Bu siyasi yaklaşım ülkede yaşayan gayr-i Rus milletlerin Geçici Demokratik Hükümete uzak durmalarına neden oldu. Yine Geçici Demokratik Hükümetin, Bolşevikler karşısında izledikleri başarısız siyasal faaliyetlerine en güzel örnek olarak Geçici Demokratik Hükümetin Başkanı Kerenskiy’in Şubat Devrimin ilk günlerinde açıkladığı kapitalist çözümü olan “*zafere kadar savaş*” (Hayit B., 1997: 171) sözleri verilebilir. Şubat Devrimi sonrası son Rus Çarı II. Nikola’yı tahttan indirilirken, iktidarı ele geçiren Geçici Hükümet halkın beklentilerin aksine hareket ederek “I. Dünya Savaşına devam etme” kararı aldı. Bu karar uyarınca Rus-Alman cephesinde savaş yeniden başladı (Tanrıverdi, 2023: 1). Bu nedenle Kerenskiy ‘in sözleri uzun yıllar devam eden savaşlar ve ekonomik sıkıntılardan dolayı yorgun düşen Rus halkında beklenen ilgiyi görmedi.

Diğer tarafta ise; 1903’te ikiye ayrılan Sosyalist, Menşevik ve Bolşevik Partiler, siyasal otonominin sonucu olan federalizme de, birleşik bir yapı içinde oluşturulacak kültürel bir otonomiye de karşı çıkıyorlardı. Bolşevikler, milliyetçiliği kapitalizmin bir kanıtı olarak görmelerinden dolayı Sosyalizmin çıkarlarına tehdit olarak algıladıkları merkezî kültürel otonomiye de karşı çıktılar. Bu nedenle Müslüman-Türk yönetici ve aydınları, Bolşeviklerin bu söylemlerinden vazgeçtikleri 1917 Ekim Devrimine kadar Bolşevik Partisine karşı mesafeli bir tutum sergilediler (Andican, 2003: 31-32). Ancak, Bolşeviklerin Ekim Devrimi ile Rusya’da iktidarı ele geçirmesi sonrasında Rus iç

savaşının da etkisiyle gayr-i Rus milletlere yönelik dilerlerse kendi devletlerini kurabileceklerine dair vaatlerde bulundular. Bolşevikler, halkın sosyal, ekonomik ve demokratik beklentilerine göre geliştirdiği başarılı politik söylemler sayesinde siyasal rakiplerinin önüne geçtiler. Bolşevikler, bir taraftan Rus halkına yönelik toprak reformu ve ekonomik eşitlik vaatleri ile halkın desteğini alırken, diğer taraftan Çarlık döneminde Rus hâkimiyeti altına alınan 53 farkı millete yönelik “*Ulusların kendi kaderini belirleme*” propagandası ile bu milletlerin desteklerini almaya çalıştılar (Hayit B., 1997: 171). Bolşevikler, 1917 tarihinde Rusya hâkimiyeti altında bulunan, Litvanya, Letonya, Estonya, Polonya, Finlandiya, Belarusya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Tatar-Başkurdistan, Kırım, Türkistan gibi bölgelerde yaşayan milletlere kendi kaderlerini tayin hakkında ve Rusya’dan ayrılma hususunda serbestçe karar verebileceklerine yönelik vaatlerde bulundular. Bu hamleleri ile geçici hükümet başkanı Kerenskiy’den istedikleri yanıtları alamayan Türk liderlerini yanlarına çekmeyi amaçladılar. Bolşevikler yaptıkları güçlü propaganda ile gayr-i Rus olan mazlum milletlere yalnızca kendilerinin “Hürriyet Hakkı” vereceğini ilan ettiler (Hayit B., 1971: 6-7). Bolşevikler, Geçici Hükümet Döneminde halkın tüm kesimlerine yönelik siyasi söylemler üreterek başarılı bir propaganda dönemi geçirdiler. Bunun sonucunda Bolşevikler, Geçici Demokratik Hükümeti Ekim Devrimi iktidardan indirdiler (Ascher, 1992: 102-103).

2. 1. 1917 Self-Determinasyon Propandasının Türkistanlı Cedidciler Üzerine Etkileri

1917 Şubat Devrimini müteakip 7 Kasım’da başarılı bir darbeyle sonucu Rusya’da iktidarı ele geçiren Sosyalist Bolşevikler, I. Dünya Savaşının devam ettiği dönemde Lenin’in girişimleri neticesinde barış ümitlerini yeniden canlandırdılar. 26 Ekim-8 Kasım 1917’de Sovyet Lider Lenin imzasıyla halklara hitaben yayınlanan “Barış Kararnamesi’nde” savaşan taraflar herhangi bir toprak ve tazminat talebinde bulunmaksızın âdil ve şeffaf bir barışa davet edildi. Lenin bu kararname ile Çarlık döneminde Rusya topraklarına dâhil edilen gayr-i Rus milletlere kendi geleceklerini tayin ve azınlıkların da haklarının tanınmasını talep etti. Kararnamedeki geçen “self-determinasyon” ilkesi, I. Dünya Savaşı Sonrası Brest-Litovsk’ta yürütülecek olan barış müzakerelerinde Sovyet tarafı için esas teşkil edeceği gibi, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson’un 8 Ocak 1918 tarihinde Kongre’de yaptığı konuşmaya atfen “Wilson İlkeleri” olarak tarihe geçecek olan prensiplere de ilham kaynağı olmuştur (Tanrıverdi, 2023: 1). Sovyet Lider Lenin’in, 1917’de imzaladığı Barış Kararnamesi ile "adil ve demokratik bir barış" çağrısı için Çarlık Rejimi döneminde dâhil olunan, 1917 Şubat Devrimi sonrası ise göreve gelen Geçici Demokratik Hükümetin devam ettirdiği, I. Dünya Savaşından Sovyetlerin çekildiklerini ilan ettiler. Ancak bu hamle ile Lenin’in iktidarı ele geçirdikten sonra savaştan çekilme ve halk arasında yeni rejime destek kazanma stratejisinin bir parçası olduğu görülmektedir.

Rus Devriminin ilk günlerinde, Rus ihtilalcilerin Çar'ı tahtından uzaklaştırmaları, Çarlık yönetimi ve etkisi altında bulunan Türklerde büyük sevinç ve mutluluk ile karşılanmıştı. Rusya'da yaşanan devrimler Türklerde bağımsızlık umutlarının artmasına neden olmuştu. Hatta Türk halklarının liderleri sevinçlerini belirtmek için Şubat Devrimi sonrası kurulan Geçici Hükümetin lideri Kerenskiy'e tebrik telgrafları yollamıştı. Şubat Devrimi sonrası Rusya'da oluşan özgürlük yanlısı olumlu hava Türklerin ülkede kardeşlik, hürriyet, birliktelik, prensiplerine inanmalarına neden olmuştu. Kerenskiy, döneminde Türklere verilen serbest yazma ve konuşma hakkı ile basın ve yayın alanında yaşanan olumlu gelişmeler sonucunda Türkçe gazete ve dergiler çıkartılmıştı. Basın alanında yaşanan bu olumlu gelişmeler Türkler arasında millî bilinç ve şuurun gelişmesine de vesile olmuştu (Hayit B., 1971: 6). Bu az ama önemli hakların verilmesi bile Türklerin Geçici Demokratik Hükümete karşı olumlu bakmalarına neden olmuştu.

Sosyalist Bolşevikler'in Ekim Devrimi ile ülkede iktidarı ele geçirdikten sonra 15 Kasım 1917 tarihinde yayınladıkları 4 maddelik "*Rusya Halklarının Hakları*" adındaki bildiri gayr-i Rus milletlerde büyük sevinç ile karşılanmıştı. Bolşevikler bu bildiri ile ülkede yaşayan gayr-i Rus milletlere arzu ettikleri takdirde kendi coğrafi sınırlarını belirleme hakkını elde edeceklerini vaat etmişti (Hayit B., 1971: 6). Sosyalistler, 4 maddelik bildiriye verdikleri sözleri yerine getirmeleri hâlinde, Rusya'da bulunan bağımsızlığını kaybetmiş milletler barış yolu ile hürriyetlerini elde edebilecekti. Bu aynı zamanda onların Çarlık Rusya döneminde hayal dahi edemeyecekleri hakları elde etmesi demekti. Bolşevikler yayınladıkları karar ile Türkistan'daki durumu çözmeye çalışacak bir komisyon kurdular. Rusya'nın karşı karşıya bulunduğu tehlike ve tehditler karşısında Kasım 1917 ve Ocak 1918 ayında yayınladıkları bildiriye ile Rus olmayan milletlere Rusya'nın himayesinde muhtar idareler kurma hakkını tanıdıklarını bildirdiler (Saray, 1979: 207). Kararda şu hususa vurgu yapılır: "Türkistan halklarının kendi kaderlerini kendilerinin tayin hakkı ile millî bir unsurun, diğer farklı bir millî grup üzerinde kurduğu millî ayrılığın ve eşitsizliğin tümüne son verilmesi, Rusya Sovyet hükümetinin tüm politikasının temelini oluşturur ve onun organlarının her türlü çalışmasının ana ilkesidir." Rusların yaptığu bu çalışmalardan birinde; Bolşevikler, Türkistanlı emekçilerin, Çarlık rejiminin bölgede uyguladığu hatalı politikalar neticesinde Rus işçi ve köylülerine "Bolşeviklere" besledikleri güvensizlik duygularının ancak bu şekilde bir çalışmayla yerini olumlu bir düşünceye bırakabileceğini belirten komisyonun kararı Lenin'in "Türkistanlı komünist yoldaşlara" hitaben yolladığu bir mektupla pekiştirilmemişti. Mektupta "Türkistan halklarıyla yoldaşlık ilişkilerinin kurulması, tavsiye edilirken, Büyük Rusya emperyalizminin bölgede bıraktığu olumsuz izlerin tamamen silinmesi" amaçlanmıştı. Ocak 1920 sonunda içi, propagandacılar ve yerel dillerde yazılmış kitapçıklarla dolu ilk

“Kızıl tren” Moskova'dan Türkistan'a hareket eder (Carr, 1989: 307). Bu karar Rusya'da bulunan milletler için özgürlükçü ve eşitlik yanlısı ilkeler içeriyordu.

Bolşevik ihtilalinin 53. günü Sovyet liderler Stalin ve Lenin 3 Aralık 1917 tarihinde yayınladıkları çağrı ile Rusya ve Şark Müslümanlarına çağrıda bulunarak “*Camileri ve Mescitleri tahriş edilmiş, imanı ve âdetleri Çarlar ve Rusya zalimleri tarafından ayaklar altına alınmış olan herkes! Bugünden itibaren dinî inançlarınız, âdetleriniz, milli ve kültürel özellikleriniz serbest ve dokunulmaz olarak ilan edildi. Öz milli hayatınızı serbestçe ve engelsiz olarak kurunuz. Buna sizin hakkınız vardır!*” (Hayit B., 1971: 8) şeklinde güçlü özgürlükçü söylemler içeren açıklama yayınladılar. Bolşevikler ülke içinde iktidar mücadelesi verdikleri muhalif güçlerin yanı sıra gayr-i Rus unsurların tepkisini çekecek açıklama ile onları da karşılarına almak istemiyorlardı. Bu sebeple Bolşevikler, Rusya'da ve Türkistan'da bulunan Türk ve Müslümanların desteğini almak için yukarıda belirtilen inançlara saygı çerçevesinde çağrılar yaparak ülkede iktidarlarını sağlamlaştırmaya çalıştılar. Bolşevik Ruslar, 1917 Ekim ihtilali sırasında self determinasyon ilkesini, ülke içindeki siyasi rakiplerine karşı etkili bir silah, Rus dışı milliyetlere karşı ise barış yolu ile bağımsızlık propagandasını kullanarak silahlı mücadeleye alternatif çekici bir psikolojik araç olarak kullanmışlardı (Andıcan, 2003: 35). Bolşevikler iç savaş sırasında çokça dillendirdikleri özgürlükçü söylemler sayesinde ülkede yeni isyanların çıkmasını önleyerek, Sovyet Kızıl Ordu'nun Sosyalist Devrime karşı direnen Beyaz Ordu güçleri üzerine yoğunlaşma imkânı sağladı.

Diğer tarafta 1917 Rus İhtilalleri, Rusya'da yaşayan Türklere daha bağımsız kongreler düzenleme imkânı da sunmuştu. Bu kongrelerin en önemlilerinden biri programı Zeki Veli Togan tarafından hazırlanmış olan “Bütün Rusya Müslümanları Kongresi”dir. Moskova'da toplanılan bu kongrede Türkler, yeni Rusya şartları içerisinde uygulayacakları siyaseti belirlemeye çalışmıştır. En çok tartışılan konulardan biri ise devletin yeni yönetim şekli ve Türkistan'ın bu yönetim içindeki yeri meselesi olmuştur. 1918 yılına gelindiğinde bu kongreler devam etmiş, topraklı muhtariyet amacı bağımsızlık amacına dönüşmüştü (Kara, 2021: 7). Türkler, Sovyetlerin bu propagandasına öyle inanmışlardı ki kuracakları devletlerin sistematik alt yapı hazırlıklarına dahi başlamışlardı. Türkler için ilk hedef Sovyetler içinde muhtariyeti, bunun nedeni ise devletin kurumsallaşma aşamasını muhtariyet döneminde tamamlayarak, bağımsız bir devlet yapısı ortaya çıkartmak istemeleriydi. Ancak, Rus iç savaşında Beyaz Orduya karşı galip gelen Bolşevikler, ülkede iktidarı tamamen ellerine aldıktan sonra gayr-i Rus milletlere karşı liberal söylemleri terk etmişlerdi. Beyaz Ordu ile mücadelede boşa çıkan Kızıl Ordu güçlerini ise tedbir amaçlı Türkistan'a kaydırırlar. Bölgede Kızıl Orduyu endişelendirecek kabiliyet ve nitelikte bir güç bulunmadığından işgal faaliyetlerini Çarlık Rejiminin bıraktığı yerden devam ettirirler. Rus iç savaşı

bittikten sonra Türkistan'a önce Sovyet Kızıl Ordu, sonrasında ise Komünizm ideolojisi girdi (Hayit B., 1971: 9).

Bu dönemde yoğun bir şekilde Sovyet propagandasına maruz kalan Türk aydın ve yöneticiler Bolşeviklerin özgürlükçü söylemlerine inandılar. Türkistanlı Türkler Çarlık sonrası daha henüz tanımadıkları Sovyetlerin gerçek niyetini deneme yanılma yöntemiyle tecrübe ettiler. Lakin bu durum sadece Türkistanlı aydınlara özgü olmayıp İdil-Ural ve Başkurt Türkleri başta olmak üzere, hemen hemen tüm Türk toplumları için benzer bir yanılma söz konusu olmuştur (Andican, 2003: 33). Bunun temelinde ise Çarlık rejiminin baskıcı, totaliter gerçek yüzüne şahit olan Zeki Velidi Togan gibi nice Türk yönetici ve aydınının Sovyetlerin, halkçı ve özgürlük söylemlerinden etkilenerek Türk yurtlarının bağımsızlıklarını sulh ile kazanılacağına inanmaları yatmaktaydı. Hatta Zeki Velidi Togan, Bolşevikler ile sürdürülecek bağımsızlık sürecinin akamete uğramasından çekindiği için Enver Paşa'ya yazdığı mektupla mealen: "Enver Paşa'nın Türkistan'da askerî ve siyasi faaliyetlerde bulunmasına karşı çıkararak, onun Afganistan'a geçmesini istemiştir." Baymirza Hayit, Zeki Velidi'nin Enver Paşa'ya karşı bu tavrını "*Zeki Velidi bu teklifi yapmakla büyük bir hata işliyordu. Çünkü bizzat kendisi Özerk Başkirdistan Cumhuriyetini (kendisi Başkirt'tir ve hükümet şefi olmuştur) ilan ettiğinde Bolşeviklerin tutumları hakkında acı tecrübeler edinmiştir. Türkistan konusunda, Rus sosyal devrimcilerinin (o dönemde bu parti Bolşevikler tarafından tamamen dağıtılmıştı) yardımıyla Bolşeviklerle birlikte çalışmak, Türkistan için bir çözüm olamazdı...*" (Hayit B., 1997: 198-199) diyerek, Zeki Velidi'yi eleştirmiştir. Bir kısım Sovyetlerin söylemlerinden etkilenerek bağımsızlığın barış yolu ile elde edilmesini savunurken, Enver Paşa gibiler ise bağımsızlığın silahlı mücadele ile kazanılacağını savunmuştu. Bu durum bize Türkistanlıların mücadelenin yöntemi hususunda ikilem yaşadıklarını göstermiştir. Bu ikilem İstiklalcilik mücadelesinin sona erdiği tarihe kadar Türkistanlılar arasında devam etmiştir. Baymirza Hayit bu konuda özeleştiri yaparak; Sovyet özgürlük propagandasının Türkistan halkında oluşturduğu olumlu hava nedeniyle, bölgede Sovyet işgalleri sonrası oluşturulan Sovyet İdari yapılarının halkının ideolojik olarak "Sosyalizme" dönüşümünü; "*Doğu halkları olan bizler halkların kendi kaderlerini belirleme parolasına inandık ve şu anda dünya proletaryasının ideolojik önderleri olan yoldaş Lenin, Troçki ve diğerlerine inanmaktayız.*" (Hayit B., 1997: 171) diyerek Sovyet propagandasının Türkistanlılar üzerindeki etkisini Sosyalizme dönüşümünü özetlemiştir.

2. 2. Türkistan'da Sosyalizm Propagandası (Sovyet İnsanı Projesi)

Hiç şüphesiz Türkistan'ın ve Buhara Emirliğinin işgal edilmesi ile bağımsızlık mücadelelerinin bastırılmasında bölgede halka karşı uygulanan yoğun Sovyet propagandasının büyük etkisi olmuştur. Lenin önderliğinde Bolşevik Ruslar,

Türkistan'da, Çarlık döneminde Rusların, bölge insanında bıraktığı olumsuz izlenimi ortadan kaldırmak için imaj çalışmaları yapmışlardır. Yine bu sırada muhalif Beyaz Ordu ile Türkistan'da yer yer ortaya çıkan Basmacı güçlerine karşı mücadelede halkın desteğini almak için yoğun propaganda süreci yürütüyorlardı. Bolşevik Ruslar Türkistan halkına yaptıkları çağrılarda “*Sovyetleri kurunuz, komünist olunuz, komünizm hâkimiyeti altında yaşayınız, Rusya İmparatorluğu'na katılınız*” gibi halkı kendilerinden uzaklaştıracak ifadeleri kullanmıyorlardı (Hayit B., 1971: 8). Bolşevikler, Türkistan Halkına yaptıkları çağrılarda bu milletlere isterlerse bağımsız devlet kurabileceklerini, yine dilerlerse Sovyetler yönetimi altında sosyal, siyasal ve ekonomik hakları korunarak eşitlik içinde yaşayacaklarını vaat ettiler. Ancak Lenin'e göre esir ulusların “kendi kaderini tayin hakkı” kullanabilmesi için önkoşul kimsenin pratikte nasıl olduğunu bilmediği “*Proleter sınıfın uluslararası mücadelesini bölmektir*”. Yani Lenin, Gayr-i Rus milletlere iki seçenek sunmaktaydı. İlki kendisinin de istemediği ve uygulanması mümkün olmayan “Rusya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını elde etmek” ikincisi ise Rusya içinde kalarak tüm toprak dışı kültürel özerklik gibi haklardan mahrum bir şekilde Rus milletleri potasında eriyip gitmekti. Ancak Lenin'in bu tezlerine vakıf olan Müslüman-Türk aydın sayısı bir elin sayısından daha azdı. Bolşevikler Ekim Devrimi sırasında “self determinasyon” ilkesini siyasal rakiplerine karşı üstünlük sağlamak için etkin bir biçimde kullandılar. Esir Gayr-i Rus milletlere karşı ise bu vaatler çekici bir unsur olarak kullanıldı (Andican, 2003: 34-35). Bolşevikler bu söylemleri sayesinde siyasal rakiplerine karşı üstünlük sağladıkları gibi Gayr-i Rus milletlerinde sempatisini kazanmalarını hususunda yardımcı olmuştur. Lenin'den sonra başa geçen Stalin bütün toplumsal farklılık ve kültürel unsurlar tek potada eriterek yeni bir insan modeli “Sovyet İnsanı” ya da “Yeni Sovyet Kimliği” oluşturmak istiyordu. Bu uğurda da her şeyi mubah görüyordu (Kara, 2021: 144).

1919 ve 1920 yıllarında Türkistan'a gelen Sovyet Rus propagandacıları, Hindistan ve diğer sömürülen ülkelerin halklarını kapitalist, feodal, baskıcı, despot yönetimlerden kurtarma ideali taşıyarak Türkistan'ı, Doğu ülkelerinin millî kurtuluş hareketinin merkezi olarak gösterdiler. Bunda Türkistan'ın jeopolitik konumunun büyük önemi vardı. Ayrıca Buhara Emirliği, Ruslar için Hindistan'a açılan kapı konumundaydı. Bu nedenle gerek Çarlık ve Sovyet döneminde Buhara Emirliği her zaman Ruslar'ın işgal planları içinde daim öncelikli olarak yer almıştı. Ayrıca Sovyetler, bölgenin Kızıl Ordu tarafından işgalini sosyal, kültürel ve ekonomik olarak Orta Çağ Döneminden kalma baskıcı, totaliter, monarşik bir idare tarafından yönetilen, Türkistan halklarının, Sovyetlerin gelişiyle birlikte eşitlik ve özgürlüğe kavuşturulmasının sağlandığı askerî operasyonlar olarak görmekteydiler. Hatta Stalin, Karl Marks ve Engels'in Çarlık Rusya dönemini yapılan işgalleri “Kesintisiz bir istila ve talan” olarak nitelendirmelerine karşı çıkarak, bu dönemi “istilâlar devri” olarak

görmenin doğru olmadığını öne sürmüş, ona göre “Rusya İmparatorluğu, komşu devletlerin tarihî ve coğrafi vaziyetleri icabı birbirlerine yaklaşmaları nedeniyle tabii bir surette ortaya çıkmıştı” diyerek; Çarlık Rusya’nın ne Türkistan’ı, ne Kafkasya’yı ve ne de başka bir gayr-i Rus ülkesini işgal etmediğini savunmuştur. Stalin’e göre, yine bu ülkelerin tamamı coğrafi vaziyetleri ve tarihî inkişafları nedeniyle doğal bir şekilde Rusya ile birleşmişlerdi (Çelebi, 2019: 1924-1925). Sovyetlerin, Çarlık dönemine dair bu resmi yaklaşımı, kendilerinin Türkistan işgalini nasıl gördüklerini açıkça ortaya koymaktadır. Çarlık döneminde ise işgali resmi makamlar bir medenileştirme çalışması olarak görmüştür. Bununla ilgili dönemin Rus Dışışleri Bakanı Gorçakov’un 3 Aralık 1864 tarihinde yaptığı açıklamada, Rusya’nın Türkistan’da yaptığı işgal hareketlerini bir “medeniyetleştirme” çalışması olarak nitelendirerek, işgali kendi menfaatleri gereğince açık bir şekilde meşru gördüklerini beyan eden bir açıklama yapmıştı (Kara, 2021: 251-252).

Çarlık rejimi sonrası iktidar olan Sovyetler döneminde Rus işgali altında bulunan Türk halkları birbirleri ile daha sıkı ilişkiye girerek millî benliklerini koruma yoluna gitmişlerdir. Türk kökenli halklarda bu uyanışı fark eden Lenin, Türk Millî uyanışından çekindiği için Türk Millî Birliği’nin bir araya gelmesine karşı önlemler olarak ayrılıkçı hareketleri körükleyecek milliyetçi akımların önünü kesmeye çalışmıştır. Rusya içinde muhtariyet statüsü verilecek olan cumhuriyetlerin reisleri Moskova’ya davet edilirken, Sovyet Milletler Komiserliği ise Türkistan bölgesinde Sovyet Komünizm ideolojisini yaymak üzere çalışmalar yapmıştır. Sovyetlerin bölgede temel amacı ise Türklerin gelenek, görenekleri ile dil ve dinlerini bozmak olduğu ifade edilmektedir (Gündüz, 2005: 4). Bolşevikler, Sovyetler iç savaş sonrası 1917’de verdikleri tüm sözlerinden vazgeçerek, yeniden Bolşevik Devrim öncesi milliyetçiliği kapitalizmin bir argümanı olarak görmeleri nedeniyle savundukları “merkezî kültürel otonomiye de, siyasal otonominin sonucu olan federalizme de, birleşik bir yapı içinde oluşturulacak kültürel otonomiye de” karşı çıktılar (Andican, 2003: 31-32).

Sovyetler ile Çarlık Rejimi arasında her ne kadar yapısal olarak büyük farklılıklar görünse de bölgeye işgal konusunda her iki rejiminde yaklaşımı aynı olmuştur. Çarlık Rejimi işgalin meşru zeminini Türkistan’a “medeniyet” götürme olarak açıklarken, Sovyetler ile işgalin gerekçesini bölgede monarşik ve feodal düzen altında ezilen halkların kurtarılması olarak açıklamıştır. Çarlık rejimini, bölgeye medeniyet götürdüklerini savunarak Türkistan’da işgal faaliyetlerine aralıksız devam ettiler. Emperyalist amaçları için XVII. yüzyılın ikinci yarısı sonrası uyduları hâline getirdikleri feodal yapıya sahip Türkistan Hanlıklarının halklarına karşı uyguladıkları baskıcı, yönetimlerine göz yumdular (Byrikhin, 2020). Bolşevikler ise işgalin gerekçesini farklı bir açıdan yorumlayarak, Rusya’da yaptıkları gibi devrimi Türkistan

halklarını ezen bölgede hâkim unsur olan monarşik, feodal yapıya karşı verildiğinin üzerinde durmuşlardı.

Sovyetlerin devrim öncesi ve devrim sonrası izledikleri siyasetin ideolojik dayanağını anlamamız açısından; Karl Marx'ın Sosyalist bir topluma ulaşmak için Kapitalizm, bunun kaçınılmaz bir ön aşamadır (Bookchin, 2013: 57) sözü önemli bir yere sahiptir. Bu anlayış, Sosyalist Rusların, Türkistan'daki işgal ve sömürü politikalarının ideolojik dayanağı olmuştur. Sovyetler, Rusya'da rejimi oturtana kadar Kapitalist liberal söylemleri ve Sosyalist devrimci söylemleri aynı dönemde kullanarak ülke içindeki tüm kesimlerin desteğini aldılar. Ayrıca Türkistan işgallerine Çarlık Rejiminin bıraktığı yerden devam ederek Marx'ın söylediği gibi Sosyalist Devlete giden yolda Kapitalist argümanları kullanmışlardı. Sovyet Rusya'sı, başlangıçtaki politikasında toplum üzerindeki dini etkiyi kendi lehine kullanmayı amaçlamış ve hâkimiyetini sağlamlaştıranaya kadar Müslümanlara karşı daha esnek bir tutum takınmıştır. Ancak, bu yaklaşımın istenilen başarıyı getirmemesi üzerine politikasında önemli değişikliklere gitmiştir. Uygulanan baskıcı politika, Müslümanlara zarar vermiş olmasına rağmen dinî maneviyatı tamamen yok edememiş, bu nedenle Sovyet politikası tam anlamıyla başarılı olamamıştır (Erdoğan, 2018: 266). Hablemitoğlu, ise Sovyetlerin, komünizmi yerleştirme politikalarına karşı çıkan halklar içinde en dikkati çeken grubun Türkistan Türkleri olduğunu, Sovyetlerin bölgede uyguladığı "Kollektivizasyon Hareketi" Türkler arasında millî mücadelenin yeniden başlamasına sebep olduğunu ve bu hareketin her geçen gün daha da kuvvetlenerek şiddetini arttırdığını ifade etmiştir (Hablemitoğlu, 2004: 31).

3. TÜRKİSTAN'DA CEDİDCİLİK HAREKETİ

Türkistan'ın ve Buhara Emirliği'nin Rus işgaline uğramasının sosyal, kültürel ve siyasal nedenlerinin anlaşılması için bu bölümde Türkistan Cedidciliği ve Buhara Cedidciliğinin (Yaş Buharalılar) bölgede hangi gerekçelerden dolayı ortaya çıktığına değineceğiz. Türkistan ilim tarihini incelendiğinde bölgenin Orta Çağ döneminde dünyanın en önemli ilim ve bilim merkezi olma özelliğine sahip olduğu anlaşılacaktır. Bu dönemde Buhara ulemasının yazdığı tıp, astronomi, fizik, matematik, felsefe ve ahlak ile ilgili kitaplar Doğu ve Batı dünyasının dillerine çevrilmiş bugünkü modern ilimlerin doğmasına önyak olmuşlardır (Erşahin, 1999: 216). Ancak XX. yüzyıla gelindiğinde Buharalılar bu ilmî zenginliği bir adım öteye götüremeyerek, kendilerine bırakılan ilmî emanete sahip çıkamadılar (Erşahin, 1999: 216).

Orta Çağ döneminde, İslam Dünyası'nın bilim ve kültür merkezi olarak şöhret kazanan Buhara zaman içinde iktisadi ve medeni kriz içine girer, geçmişte Orta Çağ Avrupa'sında geçerli olan skolastik düşünce, Yakın Çağ döneminde, Emirliğin başkenti

Buhara'da hâkim düşünce anlayışı haline gelir. Orta Çağ döneminde Türkistan bölgesine Timur Rönesans'ı olarak adlandırılan aydınlanma çağını yaşatan Emir Timur olmuş, onun ölümü sonrası bölgede merkezîyetçi yapıda, güçlü ve büyük bir devlet kurulamamıştır. Türkistan'da Timur Devleti yerine kurulan küçük Türk hanlıklarının yönetim şekilleri, birbirleriyle giriştikleri sonu gelmez kısır mücadeleler, iç ve dış karışıklıklar gibi sosyal ve siyasal nedenler bölgenin yüzyıllar süren fetret dönemi yaşamasına neden oldu (Hatunoğlu, 2011: 65-139). Yine XV. yüzyıldan itibaren yeni coğrafi keşifler sonucunda ticaret yollarının değişmesi, ipek yolu ile birlikte Türkistan'ın da coğrafi önemini kaybetmesine neden olmuş, bölge bu nedenle siyasî, ekonomik ve kültürel anlamda dünyadan izole bir duruma gelmişti. Orta Asya'nın ticarî önemini kaybetmesi ile bölgede merkezîyetçi güçlü devlet yapısı zarar görmüş, Türkistan'da bunun yerine parçalı devlet yapıları ortaya çıkmıştı. Bölgede oluşan bu parçalı yapı nedeniyle Türkistan merkezîyetçi yapıda devletten mahrum kalmıştı (Çelik, 2009: 2). Türkistan'ın yaşadığı tüm bu olumsuz gelişmeler bölge devletlerinin çöküşü hızlandıran sebepler olmuştur. Erşahin, bölgenin geri kalmasını kısaca "*Türkistan, içinde bulunduğu siyasî, kültürel, ekonomik ve toplumsal kriz nedeniyle bu istila ya karşı koyamamıştır. İstila arifesinde bölge, mahallî feodal beylikler tarafından parçalanmış, dünyadaki ilmi ve teknolojik gelişmelerden uzak düşmüş, siyasî ve askerî birliği sağlayıp istilaya karşı koyacak merkezi idare kurulamamıştır. Bu süreçte Türkistan Türkleri istikrarlı ve tutarlı ideolojik, kültürel ve siyasî dinamiklerini oluşturamamışlardır.*" (Erşahin, 1999: 213) şeklinde açıklamıştır. Özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda Buhara, Hokand ve Harezm' hanlıklarında yaşanan iç savaşlar bölge hanlıklarının gelişim açısından geri kalmasına sebep olmuştur. Orta Çağ döneminde İslam Dünyası'nın bilim ve kültür merkezi olan Buhara Emirliği, zaman içinde iktisadî ve medenî buhrana girmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda bölge hanlıklarının Rusya tarafından istilaya uğraması, Buhara Emirliği'nin ise Rusya'nın yarı sömürgesi hâline gelmesi bölgenin işgal sürecini hızlandıran gelişmeler olmuştur (Toshova, 2018: 197).

Cedidcilik hareketi, Türkistan'da yaşanan fetret dönemi neticesinde bölgenin siyasî ve içtimai olarak geri kalmışlığına tepki gösteren çoğunluğunu yurt dışında okumuş bir kısım aydın ve milliyetçi gençlerden oluşmuştur. Cedidiliğin Türk topraklarında yayılması ise Kıymılı ünlü Türk Aydını İsmail Gaspıralı'nın ilk olarak memleketinde eğitimle başlattığı, sonrasında tüm Türkistan'a yayılarak modern eğitime model olacak Usul-i Cedid okullarıyla birlikte, Cedidcilik akımının da Rusya'dan sonra tüm Türkistan'a yayılarak kendisine taraftar bulmuştu. Ortaya çıktıklarında Türkistan halklarının geri kaldığı eğitim alanında ve kültürel alanda yeniliklere öncülük ederek toplumun uyanması ve gelişmesini amaçlamışlardı. Bunun için Türkistan'da geleneksel eğitim sisteminde reformlar yaparak Arapça yerine Türkçe, sadece dinî eğitim yerine buna ek olarak matematik, tarih, coğrafya gibi fennî ilimlerin öğretilmesini talep

etmişlerdi. Türkistan'ın geri kalmışlığının asıl nedeninin eğitimden geçtiğini anlayan ve bu alanda reform talep eden yenilikçilere, Arapçada yenilik taraftarı anlamına gelen Cedidci ismi verilmiştir (Andican, 2003: 24-25). Cedid kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre “yeni” anlamında kullanılmaktadır (TDK, 2022). Cedidciler, o dönemde Rusya ve Türkistan topraklarında ortaya çıkan sosyal-siyasal entelektüel bir harekettir. Rusya Türklerinde, ilmî ve içtimai alanlarda başlayan reform hareketi kısa zaman içinde Türkistan Türklerinde etkisini göstermişti (Saray, 1993: 30). Bu nedenle Cedidizm, Çarlık Rusya'sında ve Türkistan'da Müslüman Türk gruplar tarafından toplumsal alanda reform ve ıslah taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Çarlık dönemi Rusya'sında yoğun bir şekilde uygulanan Panslavizm politikası karşısında, İsmail Gaspıralı'nın Türk Dünyasını asgari bir müşterekte birleştirme amacıyla “Dilde, Fikirde, İş'te Birlik” sloganı ile Cedidizm bir fikir akım hâline dönüşmüştür (Andican, 2003: 25).

Cedidcilik yenileşme hareketi XIX. yüzyılın sonlarında doğru uzun zamandan beri devam eden tartışmaların neticesinde Türkistan'da temayüz etmiştir. Cedidcilik, bir bakıma yeni usulde eğitim ve öğretim ile Avrupa medeniyetinin öğrenilmesiyle onu öz millî kültüre hizmet ettirmenin bir ifadesidir. XX. yüzyılın başlarında siyasi nitelik kazanan Cedidcilik, Türkistan bölgesinin içinde bulunduğu siyasi ve kültürel çöküşe çözüm bulmak için ortaya atılan fikirleri temsil eden entelektüel bir hareket ortaya çıkmıştır. Türkistan Cedidciliğinin, ortaya çıkışı Türkistanlıların, Osmanlı ve Rusya gibi farklı kültürlerle irtibat kurduğu dönemlere görünmeye başlamış, bu hareket en çok da Rusya ile girdiği temastan etkilenmişlerdir (Hatunoğlu, 2010: 149). Cedidcilik, Türkistan bölgesinin geri kalmışlığına çözüm bulmak amacıyla durumun önemini anlayan Türkistanlı aydınlar tarafından fikrî alt yapısı oluşturularak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının Batı devletleri karşısında alınan yenilgiler neticesinde gerçekleşen büyük toprak kayıpları ve devletin geri kalmışlığının nedenlerini sorguladıkları gibi Türkistan Türkleri de ülkelerinin siyasi, iktisadi, içtimai ve askerî alanlarda geri kalmasının nedenlerini sorgulamaya başlamaları, Türkistan Cedidciliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Maraş, 2002: 93). Buhara ve Hive'de bulunan Cedidciler, aydınlanma prensipleriyle hareket ederek, farklı kabile ve dini gruplardan modern bir ulus inşa etmeye çalışmışlardı. Avrupa ülkelerinin deneyimlerini göz önünde bulundurarak, sadece ulusal bir düşüncenin toplumu bir araya getirebileceğine ve ilerlemeye teşvik edebileceğine inanmışlardı. Cedidciler, diğer ülkelerdeki gelişmeleri gözlemlemeleri kendi topraklarının geri kalmışlığını derinden hissetmelerine neden olmuştu. Cedidciler ortak bir organizasyon ve hedef eksikliğine rağmen feodalizmin kalıntılarına son vermeyi, toplumu Avrupa kültürüne bütünleşmiş ederek dinî-skolastik bilgi biçimlerini değiştirmeyi amaç edinmişlerdi (Sabirovna, 2023).

3. 1. Buharalı Cedidciler (Yaş Buharalılar) Hareketinin Doğuşu ve Siyasal Faaliyetleri

Türkistan'ın genelinde yaşanan sosyal, iktisadi ve kültürel fetret döneminden Buhara Emirliği de büyük ölçüde etkilenmişti. Yukarıda anlatıldığı gibi Türkistan Cedidciliği hangi gerekçelerle ortaya çıkmış ise Buhara Cedidciliğinde (Yaş Buharalılar) aynı nedenlerle ortaya çıkmıştı. Ancak Buhara Emirliği'nin, XX. yüzyılda, Orta Çağ Döneminden kalma ordu ve idari yapısı, eğitim sisteminin kökü yüzyıllar öncesine dayanan kadim medrese ekolüne dayanması, Emirlikte gelenekçi düşüncüyü savunan güçlü Kadimci yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Emirlikte güçlü gelenekçi yapının varlığı, Türkistan Hanlıkları içinde en sert Cedidci-Kadimci mücadelenin Buhara'da yaşanmasına neden olmuştur. Cedidçilik hareketinin Türkistan diğer bölgelerinden farklı olarak Buhara'da daha belirgin bir siyasi talebe dönüşmesinde Emirliği'nin siyasi yapısının etkisi bulunmaktadır. Hive ve Buhara haricindeki bölgeler zaten Rus işgali altında olduğu için buralarda yenilikçi hareket ilk olarak sosyal ve kültürel bir hedefe odaklanmıştır. Ancak Buhara'da, geri kalmışlığın müsebbibi olarak görülen ve muhatap alınabilecek bir siyasi yapı bulunmakta idi. Ayrıca bu yapı, ülkenin geri kalmışlığına neden olduğu düşünülen eğitim tarzını ve düşünce yapısının da temsil etmekteydi. Bu sebeplerle Buhara'daki Cedidçilik hareketi, daha kolay bir şekilde siyasi bir hedefe yönelmiştir (Hatunoğlu, 2017: 441).

Yaş Buharalılar hareketi emirliği, bilimde ve kültürde eski görkemli günlerine döndürerek memleketlerini cehaletten ve geri kalmışlıktan kurtarmayı amaç edinmişlerdi. Buhara'da Abdurauf Fıtrat öncülüğünde faaliyet gösteren Yaş Buharalılar, Buhara Emiri Âlim Han'ın tüm engellemelerine ve baskısına rağmen, ülkede eğitim alanında arzuladıkları reformlar gibi siyasi alanda da değiş ve gelişim sağlama çabası içinde bulununlar (Andican, 2003: 23). Hayit, Yaş Buharalılar Hareketinin amaçlarını; *“Kendilerini genç Buharalılar olarak nitelendiren reformistler (cedidçiler), Rusya'nın da yardımları ile Buhara Emirliği'nde eğitim ve ekonomik hayatta olduğu gibi Emir ve hükümetinin yardım ve desteği ile devlet yönetiminde de reformlar yapmak istiyorlardı.”* (Hayit B., 1997: 56) şeklinde ifade etmiştir. Yenilikçilerden Abdurahid Burhanov, Usman Khojayeve saflarında (Usmonkhoja Polathojayev), Faizulla Khojayeve, Abdurauf Fıtrat, Sadriddin Ayni, Mirza Muhitdin Mansurov, Abdulkadir Muhitdinov ve daha onlarcası 1917 yılında halkın çıkarları lehine önemli siyasi değişiklikleri gerçekleştirmek için devrim yapmaya kalkıştılar. Buharalı Cedidciler, Emirlikte siyasi sistemi değiştirmek suretiyle bilhassa anayasal bir monarşinin oluşturulması için uğraştılar (Usmonov ve Sodiqov, 2010: 62). Buhara'da faaliyet gösteren Cedidciler, Çarlık Rusya ve diğer bölgelerde bulunan Cedidciler gibi çoğunluğu orta sınıfa mensup tüccarlar ve aydınlar kesimden oluşmaktaydı, bu kesim aynı zamanda Buhara Emir'inin despotik yönetiminden de en çok etkilenen sınıftı (Kılıhoğlu, 2022: 206).

Buradan, Buharalı Cedidcilerin ülkede öncelikli ilk siyasi hedeflerinin, 1905 yılında Rus halkının Çarlık monarşi yönetimine karşı isyan ederek elde ettiği “meşruti monarşi yönetimi” gibi bir yönetimi amaçladıkları anlaşılmaktadır. Bu da bize Buharalı Cedidcilik Hareketinin çevresel faktörlerden etkilenerek sürekli olarak gelişim ve değişim kaydettiğini göstermektedir. Buharalı Cedidcilerin zaman içinde siyasal dönüşümünü anlamak için o dönem Cedidci gruplarca Âlim Han dönemi için yapılan değerlendirmelere baktığımızda; Önceleri Cedidcilik adını kullanan reformist hareketin, Yaş Buhâralılar ismini kullanması ile ihtilalci bir hüviyete bürünmesinde en önemli faktörlerden birisi, önceki Emirler gibi Âlim Han döneminde de Buhara Emirliği'nin dünyada meydana gelen medeni gelişmelere ayak uyduramaması yatmaktadır. Buharalılar Hareketinin farklı siyasi bir teşekkül hüviyetine bürünmesi Emir Âlim Han'ın saltanatının orta dönemlerine (Hatunoğlu, 2017: 440-441) tekabül etmektedir. Ülke içinde ve dışında gelişen siyasi, ekonomik faktörler, Buharalı Cedidcilerin zamanla olgunlaşmasına, halk desteğini sağlamasına ve kendi aydınlarını ortaya çıkartmalarını sağlamıştır.

Cedidcilik hareketi birçok yönüyle daha önce Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan İttihat ve Terakki hareketi ile benzer özellikler taşımaktadır. İttihat ve Terakki Hareketi, Rusya ve Türkistanlı Cedidcileri sosyal ve siyasal olarak etkilemiştir. Bu etkileşimin temelinde ise Osmanlı yenilikçilik hareketi olan İttihat ve Terakki'nin, sahip olduğu Türk ve İslam kimliğinin Rusya ve Türkistanlı Türkler tarafından rol model alınması yatmaktadır. İttihat ve Terakki Hareketi, Cedidciliğin, Rusya, Türkistan ve Buhara Emirliğinde ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük etkisi olmuştur. Buhara Emirliği'nde Cedidcilik hareketinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde ise İstanbul'da eğitim gören Cedidci önderlerden Abdurrauf Fıtrat, Osman Hoca ve Hamit Hoca'nın burada Jön Türkler hareketini tanıyarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti önderleri ile görüşme imkânı bulmalarının etkisi olmuştur (Andican, 2003: 74-75).

Buharalı Cedidciler, Fırat'ın liderliğinde, Emirlik idaresinin tüm baskılarına ve engellemelerine rağmen ülkenin geri kalmışlığının sebebi olarak gördükleri eğitim sisteminde ve siyasi sistemde değişim ve gelişim sağlamak için mücadele veriyorlardı (Andican, 2003: 27). Abdurrauf Fıtrat, Münâzara adlı eserinde medrese hocalarını ve din adamlarını, meslekî ilmî ehliyete sahip olmayışları nedeniyle İslâm'ı yanlış tanıtmalarından dolayı eleştirerek İslam dünyasının mevcut durumundaki medrese hocalarını ve din adamlarını sorumlu tutmuştur. Din adamlarının askerî alandaki yenileşme ile paralel gelişen savaş sanayine karşı menfi tavır almalarının İslâm dünyasının savunma imkânlarını kısıtladığını belirtmiş, ayrıca Müslümanları Şifî, Sünnî ve Vehhâbî kamplara ayırarak birbirine düşman olmalarına sebep olarak İslam dünyasının gücünü kaybetmesine neden olduğunu irdelemiştir (Eraslan, 1996: 49).

Buharalı Ceditciler ve Kadimciler arasında ilk yaşanan sorunların temelinde, Emirlik İdaresi üzerinde siyasal etkisi bulunan Kadimcilerin, Ceditcilerin Buhara'da açtığı Usul-Cedit okullarını, yönetim üzerindeki siyasal nüfuzlarını da kullanarak Ekim 1909 tarihinde kapattırması yatmaktadır. Bu olaylar Ceditcilik hareketinin siyasallaşmasının ilk merhalesini oluşturmuştur. Böylelikle Emirlik içinde Yaş Buharalılar olarak adlandırılan hareket ortaya çıkmış ve zamanla gelişmeye başlamıştır (Hatunoğlu, 2015: 28). Kadimciler, Usul-i Cedit okullarının ülke içinde güçlerini zayıflatacağını düşündükleri için Ceditilere karşı muhalefet gösterdiler. Bu gelişmeler ile Ceditçilik hareketi Yaş Buharalılar adı altında siyasallaştı. Bu durum Buhara Emir'inin Yaş Buhara hareketine karşı muhalif bir tutum benimsemesine neden oldu (Hatunoğlu, 2017: 442). I. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu siyasi ortam Emir'in Ceditçiler tarafından talep edilen reformları reddetmesi için fırsat oluşturmuştu. Bu dönemde Din adamlarının talebi zerine Usul- cedit okullarının kapatıldı. Tüm zgrlk hareketler yasaklandı (Andican, 2003: 75). 1914–1918 yılları arasındaki I. Dünya Savaşı ile 1917 yılındaki Rusya'da meydana gelen şubat ve Ekim ihtilalleri, Buhara Emirliği ve Yaş Buharalılar hareketi için temel siyasal değişikliklerin anahtarı olmuştur.

3. 2. Kadimci-Ceditci Ayrışmasının Buhara Emirliği Siyasal Yapısına Etkileri

1917 Rus Devrimi neticesinde Rusya'da başlayan iç savaş, arlık döneminde hâkimiyetleri altına aldıkları Buhara Emirliği'nde memnuniyetle karşılanmıştı (zkan, 2021: 93). Emirlik yönetimi Rusya'da yaşanan bu gelişmeler nedeniyle tam bağımsızlığı arzulamıştı. Ancak diğer taraftan arlık Rejiminin yıkılmasıyla bölgede en büyük mtfefikini de kaybetmişlerdi. Ayrıca arlık Rejimi yerine Rusya'da iktidar olan Sovyetler ile Emirlik idaresi arasında belirsiz siyasal bir dönem başlamıştı. Bu tarihten sonra arlık idaresine sadakatle bağlı olan Emirlik yönetimi ile Sovyet Ruslar arasındaki siyasal dengeler tamamen değişmişti (Hatunoğlu, 2017: 6) Emirlik İdaresi bu aşamadan sonra ya Sovyetlerin kendileri hakkında tasarruflarını bekleyecekti, ya da Rusya'da iktidar değişikliği nedeniyle çıkan iç savaştan faydalanarak bağımsızlıklarını ilan edecekti. Rusya'nın içinde bulunduğu bu siyasal kargaşa ortamı sayesinde Rus baskısından kurtularak bağımsızlıklarını elde edeceklerini düşünmelerine neden olmuştu (zkan, 2021: 93).

Buharalı Ceditçiler ise (Yaş Buharalılar), şubat İhtilali'ne kadar faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdürmüşlerdir. Ancak ihtilalden sonra, reform taleplerini Emir'e iletmek amacıyla teşebbüste bulunurlar. Emir lim Han, reformistlerin ve Buhara'daki geçici Rus Hkmeti siyasi ajanı Miller'in baskısıyla sonucunda 30 Mart 1917'de "Hürriyet Beyannamesi"ni ilan etmiştir (Hayit B., 1975: 259-260). Rusya'da başlayan

devrimin etkileri üzerine Emir Âlim Han'ın gençlerin bu çağrılarına karşılık vermek zorunda kaldı. Bu nedenle Emir, 1917 Nisan ayında bir dizi ıslahatları içeren bir ferman yayınladı. Bu Ferman ile reformlara katı tutumu ile bilinen Kadı Kelân Burhaneddin azledilerek yerine Yaş Buharalılarının istediği Şerif Can getirildi. Bu olumlu siyasi ortamdan memnun olan Yaş Buharalı gençler Buhara'da Feyzullah Hoca'nın liderliğinde gösteri düzenlediler. Baysun o gün yaşananları şöyle anlatır; “*Milliyetçi gençler ellerinde bayraklarla hürriyet marşları söyleyerek caddelerden geçerken evlerinden, dükkânlarından çıkan halk gençleri tebrik ediyor, kafîleye katılıyordu. Gitgide büyüyen kafîle Kadı Kelan Şerif Can Mahdum'un dairesi önüne gelince Kadı Kelan bizzat gençleri alkışladı, heyecanlı nutuklar söylendi. Şehir baştanbaşa candan gelen büyük bir neş'e içinde...*” Baysun, devamında Emir'in Rusya'da yaşanan devrimin saltanatına etki etmesinden çekindiği için reformcu gençlerin isteklerini yerine getirdiğini, bunda samimi olmadığını (Baysun, 1943: 25), ifade etmiştir. Hayit, göstericilerin yürüyüşe başladıklarında 1000 kişi, olduklarını sonrasında bu sayının 7000'e çıktığını, yürüyüşçülerin ellerinde “*Yaşasın Hürriyet, Anayasa, Basın Hürriyeti ve Okulların Bağımsızlığı*” ve “*Yaşasın Emir Kurtarıcımız*” yazan pankartlar taşıdıklarını belirtmiştir. Ancak Emir'e bağlı askerî birlikler yürüyüşçüleri kısa sürede dağıtarak 30 kadarını tutukladılar (Hayit B., 1975: 260). Andican ise bu olaylar sırasında 40'a yakın Cedidci liderler tutuklandığını belirtir. Kalan Cedidciler ise Bolşevik Rusların kontrolü altındaki Kagan, Taşkent gibi Türkistan şehirlerine kaçmıştır (Andican, 2003: 75). Bu gösteriler sırasında ve sonrasında yaşanan olaylar, Yaş Buharalılarının Emir'i devirmek için Devrimci Bolşevik Ruslar ile iş birliği yapmalarının önünü açmıştı (Hatunoğlu, 2011: 188).

Esasında Çarlık idaresi, Buhara'da gerçekleşen olaylar öncesinde, 1905 yılında Rusya'da yaşanan siyasi ayaklanmaların bir benzerinin Emirlikte de çıkmasından endişe etmişti. Bu nedenle Buhara'da bulunan Rus Siyasi Temsilciliği, Emirliğin içinde bulunduğu karmaşık ve kaotik siyasi durumundan dolayı, Emirlikte bünyesinde gerçekleştirilecek reform faaliyetinin Emir Âlim Han hükümeti tarafından bir an önce başlatılarak ilerletilmesi planlandı. Amaç ülkede çıkabilecek isyanları önleyerek bölgeyi kontrolleri altında tutmaktı. Ancak, Rus Çar'ı II. Nikolay'ın siyasi ömrü bunu gerçekleştirmeye yetmedi ve 1917 Şubat Devrimi sonucunda Çar II. Nikolay'ın tahtan indirildi. Çar'ın tahtan indirilmesinden bir gün sonra Buhara'da bulunan Rus siyasi temsilcisi, Buharalılara seslenerek halkı düzeni ve barışı korumaya davet etti. Fakat Buhara halkı, temsilcinin talebinin aksine davranarak, Rus ahalinin meskûn olduğu Emirlik topraklarında siyasi gösteriler düzenlendi (Kerimoğlu, 2023: 6).

Yine Buhara Olayları öncesi Yaş Buharalılar, Rusya'da yaşanan Şubat Devrimi fırsat bilerek, devrim sonrası kurulan geçici yönetime tebrik mesajı göndermişti. Amaçları yeni yönetimle kuracakları iyi ilişkiler sayesinde Emirlik yönetiminden talep

ettikleri reformların icra edileceğini hatta Emirlik yönetimini devirmelerinde geçici hükümetin kendilerine yardımcı olacağını düşünmeye başlamışlardı. Bu sırada Emir Âlim Han'da boş durmayarak Taşkent aracılığıyla geçici hükümete tebrik mesajı göndererek, iki ülke arasında Çarlık dönemindeki gibi dostane iyi ilişkilerin sürdürülmesini sağlamaya çalışmıştı. Hatta Çarlık yönetiminin başına gelenlerin kendi başına gelmesinden endişe eden Buhara Emir Âlim Han, Rusya'da yeni kurulan geçici hükümet ile iyi geçinmenin yollarını arayarak, Yaş Buharalılarının ve halkın taleplerine karşılık ıslahat yapmaya hazır olduğuna dair telgraf dahi çekmişti. Geçici yönetim tarafından, Âlim Han'a gönderilen cevabi her iki telgrafta da, Yaşların ve halkın taleplerinin yerine getirilmesi bildirilince, Emir, ülkede ıslahat çalışmalarını başlamıştı (Hatunoğlu, 2011: 173). Ahad Andican, ıslahat Fermanının açıklanmasını; “1917 yılında gerçekleştirilen Şubat İhtilali sonrası Rusya'da Kerenski öncülüğünde kurulan hükümetin baskısı sonucunda istemeyerek de olsa, bir ıslahat Fermanı yayınlamak zorunda kalmıştı” (Andican, 2003: 75) diyerek, Emir'in “ıslahat Fermanını” Geçici Demokratik Hükümetin zoru ile açıkladığını belirtir.

Esasında, Emirlik içinde Milliyetçi gençlerin memleketleri ile ilgili hassasiyetlerini en iyi anlayacak kişi şüphesiz Buhara Emiri Âlim Han'dı. Hatta Âlim Han, Buhara Emirliği tahtına çıktığında, halk mutlu olmuş ve emirin reformlar yapacağı beklentisi oluşmuştu (Hablemitoğlu, 1997: 21). Çünkü Âlim Han tahta geçmeden önce daha 13 yaşında iken babası tarafından eğitim için Petersburg'a gönderilmişti. Âlim Han, burada kaldığı 3 yıl boyunca batı tarzı askerî ve siyasi eğitim almıştı. Aldığı bu eğitim nedeniyle Âlim Han ülkenin başına geçince yenilikçilerde reformlar ile ilgili olumlu bir beklenti oluşmuştu. Ancak, Âlim Han tahta geçmeden kısa bir süre önce Sünni ve Şii çatışması yaşanması nedeniyle Emirlikte iç dengeler bozulmuştu. Âlim Han da bunu öne sürerek babasının bıraktığı istibdat yönetimini devam ettirmişti (Andican, 2003: 73). Âlim Han, Batı'da eğitim almasına rağmen Emirlikte baskıcı bir rejimin yöneticisi olmuş, ülkede kendisinden beklenen reformları gerçekleştirmemişti. Emir'in reformlara yönelik bu olumsuz yaklaşımında ülke bürokrasisine yüzyıllardır hâkim olan Kadimci yapının etkisi olmuştur.

Rusya'nın içinde bulunduğu bu siyasi kargaşa ortamı Buhara Emirliğinde, Rus baskısından kurtularak bağımsızlıklarını elde edeceklerini düşünmelerine neden olmuştu (Özkan, 2021: 93). Baysun, bu konuda Emirlik Yönetimini şu sözlerle; “Emirlik tam bağımsızlığını sağlayacak siyasi imkânlarla sahipken, yönetici kadroların sahip oldukları cehalet, taassup ve siyasi öngörüsüzlük, Rusya'da devrim sonrası yaşanan siyasi kargaşadan gereği gibi faydalanamamalarına neden olmuştu. Emirlik yönetimi, tüm bu siyasi gelişmelere rağmen hâlâ Çarlık yönetiminin Rusya'da yeniden iktidar olacağını ümit ederek beklemiştir” (Baysun, 1943: 34) eleştirerek, bağımsızlığın kazanılamamasında asıl sorumluluğun Emirlik İdaresinde olduğunu vurgulamıştır.

Ancak Zeki Velidi'nin Hatıratında bahsettiği iki ayrı diyalog Buhara'nın Rus esaretinden kurtulamadığı gibi tümüyle bağımsızlığını kaybetmesinde sorumluluğun tek tarafa yüklenilemeyeceğini göstermektedir. Togan anlattığı üzere; *“Moskova’da bulunduğum dönemde Trotskiy ile Sovyet Parti sekreterlerinden Mme ve Stasova ile Buhara Emirliği’nin geleceği hakkında yaptığım görüşmelerde Sovyetlerin, Buhara Emirliğini ortadan kaldırılması için benden yardım istediler. Ben Sovyet yetkililere “Emir’in ortadan kaldırılması zaruridir, yalnız şu şartla ki Buhara’nın muhtar yarı müstakil siyasi vaziyeti muhafaza olunup, milli Buhara ordusuna dayanan milli demokratik hükümet kurulmalıdır”* (Togan, 1999: 247) dediğini nakleder. Yine Togan’ın, Moskova’da bulunduğu sıralarda Buharalı Cedidcilerin liderlerinden Mirza Abdulkadir ve babası Mirza Muhiddin ile Emirliğin geleceği üzerine yaptığı görüşmeler o dönemde Cedidcilerin Ruslara yaklaşımları ile Buhara Emirliği yönetimine bakış açılarını anlamamız için önemli bir yere sahiptir. Togan, bu iki Buharalı Cedidci ile Emir sonrası Buhara’nın geleceği hakkında yaptığı görüşmede; *“Buhara’nın muhtar yarı müstakil siyasi vaziyeti muhafaza olunup, milli Buhara ordusuna dayanan milli demokratik hükümet kurulmalıdır dedim. Bu hususlarda o aralık Moskova’da bulunan Mirza Abdülkadir ve babası Mirza Muhiddin ile birkaç deva görüştim. Onlara da bu teklifi ancak benim anlattığım şartlar dâhilinde kabul etmek gerektiğini söyledim. Hâlbuki onlar ancak Emir’e karşı bir kin hissiyle hareket ediyorlardı. Ruslara hiçbir şart koşmamak fikrinde idiler.”* (Togan, 1999: 247) diyerek o dönem Cedidçi önderlerin Buhara’nın geleceği hakkındaki vizyonunu göstermektedir. Yine Zeki Velidi'nin anlatımlarından yola çıkarsak Buharalı Cedidci liderlerin, Emirden kurtulmak adına kendi siyasi iradelerini Sovyetlere teslim ettikleri göstermektedir. Cedidcilerin, Sovyetlere yönelik teslimiyetçi bu yaklaşımı, onların Buhara Devrimini kendi başlarına gerçekleştirebilecek kapasiteye sahip olmadıklarını anlamamız açısından mühim bir yere sahiptir. Ayrıca, Cedidcilerin, Sovyetler gibi büyük bir güçle tedbirsiz bir şekilde iş birliğine girmeleri, onların memleketlerini kurtaracak siyasi tecrübeden yoksun olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bolşeviklerle, Türkistanlılar arasında ilişkiler genellikle sosyalizm, İslam ve milliyetçilik kavramları etrafında şekillenmişti. Türkistanlı aydınlar, sosyalizmin Rusya’da kurucu unsurları olan Marksizm ve Leninizm ile ilgili kendilerinde kanaat oluşturacak yeterli bir bilgiye sahip olmadıklarından devrime hazırlıksız yakalanmışlardı (Andican, 2003: 33). Şüphesiz ki Emirliğin yıkılması ve Sovyet hâkimiyeti altına girmesinde, Emirliği idaresi kadar siyasi tecrübesizliği nedeniyle Sovyetlerle koşulsuz iş birliğine giren Cedidcilerin de bir o kadar sorumluluğu bulunmaktadır.

3. 3. 1918 Buharalı Cedidciler ve Bolşeviklerin, Buhara’yı İşgal Girişimi

Buhara Emirliği, XIX. yüzyıl ikinci yarısında Rus İmparatorluğu karşısında aldığı ağır yenilgi sonrası Rusya’ya karşı yarı bağımsız hale gelmişti. 1917 Şubat ve

Ekim Devrimlerine kadar Rusya'ya karşı bu statükoda varlığını sürdüren Emirlik bu süreçte yabancı ülkelerle dış siyasi ve ticari ilişkileri tamamen Rus hükümetinin kontrolü altında yürütülüyordu (Usmonov ve Sodiqov, 2010: 54). Rusya'da yaşanan devrimler sonrası ülkede çıkan iç savaş, 1866 yılından 1917 yılına kadar Rusya'nın vassalı hâlinde siyasi varlığını devam ettiren Buhara Emirliğinin bağımsızlığını kazanması için önemli bir fırsat oldu. Diğer tarafta Buhara Emirliği yönetiminden rahatsızlık duyan reformist Buharalı Ceditçiler, Buhara Emir'inin emriyle uğradıkları tutuklama, baskı ve işkenceler sebebiyle Buhara'yı terk etmek durumunda kaldılar. Siyasi faaliyetlerini yürütmek için Emir'in etkisinin bulunmadığı yerlerde toplanan Ceditçiler, Rusya'da devrim yapan Bolşevikler ile iş birliği yapmaları halinde Emir Âlim Han'ı kısa bir sürede içinde iktidardan indirebileceklerini düşünmüşlerdi. Buharalı Ceditçiler bu amaçları doğrultusunda, Bolşevik Rusların da yardımlarıyla Buhara'da bir ayaklanmayı planlamış, aynı zamanda ayaklanmayı yönetecek yedi kişilik bir komite oluşturmuşlardı (Hayit B., 1997: 59). 8 Nisan'da Buhara Emirinin ilan ettiği reformları desteklemek ve diğer taleplerini dile getirmek amacıyla yapılan gösteri, Emir tarafından kanlı bir şekilde bastırılması diğer ülkelerin tepkisine neden olur. Ceditçi liderlerden Feyzullah Hocayev gibi hayatta kalan Yaş Buharalılar, bu olayların etkisiyle Kağan, Taşkent ve Semerkant'a kaçmak zorunda kalırlar. (Yelok, 2014: 426). Buharalı Ceditçiler, Emir Âlim Han'ın baskılarından kaçarak Kağan'a sığınmak zorunda kaldılar. Burada Merkez Komitesini tekrar organize ettiler ve komite başkanlığına Muhittin Mansur'u getirdiler. Reformistler, 13 Nisan 1917'de Mansur'un liderliğinde "Hürriyet Beyannamesi"nin yürürlüğü konulması için Emir ile görüştüler, ancak bu görüşmede olumlu bir sonuç elde edemediler. Ceditçiler bu başarısız girişim sonrasında Emir'e karşı daha etkili bir mücadele verme kararı aldılar. 1917 yılının Mayıs ayında yeni bir Merkez Komitesi oluşturulur. Ceditçiler 1917 yılının sonuna kadar program hazırlamak dışında başka bir şeyle meşgul olmazlar. 1918 yılının Ocak ayında Abdurrauf Fıtrat tarafından hazırlanan "Hukuk Devleti"ni savunan bir program Merkez Komitesine sunulur (Hayit B., 1975: 260-261). Yaş Buharalılar, Emir Âlim Han'a karşı mücadelelerin ardından, Emir sonrası için Buhara'da oluşturacakları yönetimin alt yapısını hazırlamaya başladıkları anlaşılmaktadır.

Buharalı Ceditçiler, Emir'i kendi çabaları ile devirebileceklerine inanmıyorlardı (Hayit B., 1975: 261). Yaş Buharalılar delegasyonunu temsilen Feyzullah Hocayev ve Mirza Muhittin Taşkent'te bulunan Türkistan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı F. İ. Kolesov ile görüşerek yardım istediler (Yıldırım ve Egamberiyev, 2021: 260). 1918 yılı başında Hokand Muhtariyetini kolay bir zaferle tasfiye eden Taşkent Sovyet yönetimi, bundan da cesaret alarak kendisine işgal için yeni hedef olarak Buhara'yı belirlemişti (Andican, 2003: 75). Türkistan Halk Komiserliği Şurası Başkanı Fedor Kolesov ve Buharalı Ceditçilerin İcra Komitesi Başkanı Feyzullah Hoca, 1 Mart 1918 tarihinde

Buhara Emirine; işbirlikçileri Buharalı Cedidciler aracılığı ile iktidarı bırakmasını içeren ultiatom gönderdi.

Bu ultiatom Buhara Emiri Alim Han tarafından kesin bir dille reddedilir.

Kolesov tarafından Emir'e hitaben yazılan ultiatomda;

“Buhara Emirine!

Bu yazımızla Genç Buharalıların taleplerini size iletiyoruz ve bu taleplerin hiçbir değişiklik yapılmadan önümüzdeki yirmi dört saat içinde yerine getirilmesini rica ediyoruz. Hükümetinizi feshediniz ve onun yerine şu andan itibaren hâkimiyet Genç Buharalılar İcra Komitesinin eline geçecek şekilde onları göreve atayınız. Yeni kurulacak hükümeti sizinle irtibata geçilerek icra komitesi belirleyecek. Kan akmasını engellemek istiyorsanız bu talepleri tabii olarak kabul ediniz. Şayet bu şartları kabul etmezseniz dökülecek kanlar için siz sorumlu olacaksınız. Bu durumda yapılacak olan bütün eylemler bizim takdirimize kalmıştır. Cevabınız bizim şartlarımızla uyum içinde olmalıdır. Böyle olmadığı takdirde bunu taleplerimizin reddedildiği şeklinde değerlendireceğiz.” sözleriyle Emir'i tehdit etmiştir (Hayit B., 1997: 59). *“Emir bir cevap gönderir, fakat taleplere açık olarak değinmez. Bunun üzerine 2 Mart 1918'de, demir yolu boyunca mevzilenmiş 2000 Sovyet askerî ile birlikte Genç Buharalıların organize ettiği 200 kişilik birlik Buhara'ya ateş açmaya başlar.”* (Hayit B., 1997: 60).

Kolesov, yazdığı bu notta göre Emir'in, Sovyetlerin sahip olduğu güç nedeniyle, kendileriyle savaşmayı göze alacağını tahmin etmiyordu. 2 Mart 1918 tarihinde Buharalı Cedidciler ile Kolesov'a ait askerler, emirlik ordusuna karşı saldırıya başladılar (Baysun, 1943: 35). Kolesov kendisine ait birlikleri, Buhara Kentine 10 km kadar uzaklıkta olan Kağan tren istasyonunda topladı. Burada iki güç arasında galibi belli olmayan bir çatışma yaşandı (Castagne, 2015: 97). Emir Âlim Han, Kolesov'a ait içlerinde Buharalı Cedidcilerin de bulunduğu birlikleri, Buhara Halkının da yardımı ve uyguladığı başarılı savaş hilesi sayesinde mağlup etti. Sovyetler ve onların müttefikleri olan Buharalı Cedidciler, Buhara Emirliği topraklarında büyük bir yenilgi yaşamışlardı. Cedidçiler, Sovyet idaresine karşı halkın ayaklanmasını başlatacağına dair söz vermişlerdi; ancak, sonuç beklendiği gibi gerçekleşmedi (Hayit B., 1997: 60). Ancak Emir'in kazandığı kesin zafere rağmen savaş sırasında Rus birlikleri birçok şehir talan etmiş, sivil halka büyük zarar vermişti (Özkan, 2021: 93). Bolşevikler, Hokand'dan sonra kolay kazanabileceklerini düşündükleri bir savaşı kaybetmişti.

Kolesov, aldığı bu mağlubiyet sonrası Emir'e barış teklifinde bulunmak zorunda kalmıştı. Kolesov ve Buharalı Cedidcilerin mağlup edilmesinde, Rus saldırılarından zarar gören Buhara halkının, Emirlik Ordusuna yardım etmesi ve Emir Âlim Han'ın savaş hilesi sayesinde Ruslara lojistik sağlayan Kağan demir yolu hattına zarar vermelerinin etkili olmuştu (Baysun, 1943: 35-36). Emir, öncesinde her ne kadar Sovyetlerin, ülkesine karşı bir saldırıda bulunmasını önlemek için girişimde bulunmuşsa da bu girişimler sonuçsuz kalmıştı. Oysaki yeni iş başına gelen Sovyet hükümeti, 12 Aralık 1917 tarihinde Türkistan Sovyet Halk Komiserliğine gönderdiği bir telgrafla, Buhara'nın tam bağımsızlığının kabul edildiğini bildirmişti (Hayit B., 1997: 58). Ancak Bolşevik Ruslar, Emirliğin bağımsızlığını kabul etmelerinin üzerinden daha birkaç ay geçmeden, Buhara Emirliği içinde yaşanan siyasi kargaşa ortamından yararlanarak yerel müttefikleri Buharalı Cedidciler ile başarısız olacak işgal girişimine kalkıştılar.

Emir Âlim Han'ın, yenilgi sonrası kendisinden barış talep eden Kolesov'a barış şartı olarak; Devrimci Buharalı Cedidcilerin önderlerini kendisine teslimini istemişti. Kolesov, aldığı beklenmedik yenilgi ve içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle bu şartı kabullenmeye meyletmiş olsa da, Yaş Buharalıların sert tepkisi onun bu teklifi kabul etmesini engellemiştir. Baysun; Kolesov'un, Âlim Han'a teslimini düşündüğü Yaş Buharalı gençlerin bu durumu sezerek, “*Ya ölüm, ya hürriyet!*” diyerek, emirlik askerlerinin çemberini yardıklarını anlatmıştır (Baysun, 1943: 36). Kolesov, işbirliği yaptığı Cedidcilerden tepki almamış olsa, Emir'in taleplerini yerine getirecekti. Bu hadise Sovyetlerin, Cedidcilere bakış açısını ortaya koyan en bariz örneklerden birisidir. Buharalı Cedidciler, Bolşevikler için Buhara'nın işgali aşamasında kullanılacak aparattan başka bir şey değildi.

Seyit Âlim Han ise biyografisinde Kolesov olayını şöyle anlatır: “*Bolşeviklerden ve büyükelçilerinden antlaşmaya uygun bir durum görmediğimden, cesur bir girişimde bulunmaya karar verdim; birlikleri ve silahları savaşa hazır hâle getirmek için tüm güçleri ve araçları kullanmaya karar verdim*” (Byrikhin, 2020) demiştir.

Emir Âlim Han'ın ülkenin savunması için Avrupalı ve Rus silah tüccarlarından silah tedariki sağlamaya çalışsa da, Ruslar, XIX. yüzyıldan itibaren Emir'in silah tedarik zincirini büyük ölçüde engellemiştir. Ruslar ileride girişecekleri bir Buhara işgalinde Emirlik ordusunun kendilerine sıkıntı çıkartmasını istemiyorlardı. Bu sebeple Emirliğin ağır silah edilmesinin önüne geçtiler. Çarlık yönetimi Emirliğe sadece yerel halk ayaklanmalarını bastırabilecek nitelikte silah sağlamasına izin veriyordu. 1917'nin sonunda ise Emirliğin 10.000 kişilik ordusu, Rus fabrikalarında üretilen 1883 model 2,5 inçlik altı adet dağ topu, 400 adet Mosin tüfeği ve en az bin tane Berdan tüfeği temin etmişti. Emir, Moskova, Nizhny Novgorod, Orenburg ve Tula'yı ziyaret eden tüccarlar aracılığıyla perakende pazarından özel olarak silah satın almaya çalışmıştı, ancak bu

alımların hacmi yılda 300–400 adet tüfek ve tabancayı geçmemişti (Byrikhin, 2020). Buhara Emirliği birliklerinin bu durumu değerlendirildiğinde, Emir'in planı hiç şüphesiz cesur ve son derece iddialı olduğu anlaşılmaktadır. Emir, sahip olduğu sınırlı imkânlarla rağmen, Kolesov 'un orduları ve yardımcıları Yaş Buharalıları mağlup etti. Bu nedenle “*Buhara Emirliği'nin kazandığı bu zafer her iki taraf içinde şaşkıncıydı*” (Özkan, 2021: 93). Bu yenilgi, Cedidciler arasında dağılmalarına yol açtı. Merkez Komisyon Başkanı Feyzullah Hocayev, görevinden ayrılarak Moskova'ya giderken, diğer komisyon üyeleri Taşkent ve Semerkant şehirlerine gitmişlerdi. Yaş Buharalıları Hareketi'ni partileştirmeye çalışan Osman Kocaoğlu, Polat Hoca ve Feyzullah Hocayev dışındaki diğer üyelerin neredeyse tamamı komünist ideolojiyi benimsemişti (Andican, 2003: 749-750). Ancak bu mağlubiyet Yaş Buharalıları hedefinden vaz geçirmez. Feyzullah Hocayev 1918'in mart ayında yaşanan bu başarısız işgal girişiminden sonra aynı yılın yazında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti hükûmetinin desteğini sağlamak için Moskova'ya gider. Hocayev, 1918 yılı ekiminde Sovyet hükûmeti ile çalışan Turkrespublika temsilciliğinde, Yaş Buharalıları Merkez Komitesi'nin Moskova temsilciliğinin başkanı olur. Hocayev, burada bulunduğu süre içinde Buhara halkının, Emirlik yönetiminden kurtulması silahlı mücadelenin yanı sıra Sovyet yönetiminin de desteğinin alınması gerektiğine kanaat getirir ve bunun için Moskova'da kaldığı iki yıl içinde hükûmetin desteğini almak için çalışmalar yapar (Yelok, 2014: 426).

Buharalı Cedidciler 1910'lu yıllardan sonra aralarında komünizm taraftarları ve komünist olmayanlar diye ayrışmaya başlamışlar özellikle 1917 Şubat ve Ekim devrimleri sonrasında Cedidci hareket içerisinde Bolşeviklerin etkisiyle sosyalizm ideolojisi güçlenmeye başlamıştı. Bu ayrım sonrası Yaş Buharalıların bir kısmı Emire karşı yardım almak temin etmek için Rusya Komünist Partisi'ne yönelmesiyle, Yaş Buharalıları arasında komünist fikirleri savunanların sayısı artmıştı. Bu gelişmeler sonucunda 25 Eylül 1918 tarihinde Taşkent'te, Buhara Komünist Partisi Geçici Merkezi Komitesi kuruldu Yaşların sol kanadı Komünist Parti çatısı altında birleşmiş, hareket ıslahatçılık karakterinden devrimci sosyalizme dönüşmüştü. Komünist ideolojiye tabi olmayanlar ise Emir'i devirmek suretiyle ülkede demokratik esaslara uygun bir yönetim tesis etmeyi amaçlamışlardı. Yaşların her iki cenahının ortak amacı Emir Âlim Han'ı devirmektir (Yıldırım ve Egamberiyev, 2021: 260).

Sovyetlerin, Emirliğe saldırı gerekçesini incelediğinizde; Uluslararası örfi hukuk kurallarına göre Buhara Emirliği'ne saldırması için haklı hiçbir gerekçenin olmadığı anlaşılmaktadır. Emirliğe saldırmak için haklı gerekçesi bulunmayan Sovyetler, Buharalı Cedidcileri yanlarında tutarak Emirliğe saldırılarını haklı gerekçelere dayandırmaya çalıştılar. 30 Ocak- 6 Şubat 1918 tarihinde Bolşevik birlikleri, Buhara'yı yağmalama amaçları sayılmazsa, görünürde hiçbir haklı gerekçeleri yokken Buhara şehrine saldırdılar. Kızıl Ordu Birlikleri 10 Mart 1918 tarihinde Buhara şehrine girse de

Buhara halkının ayaklanarak Buhara'da oturan tüm Rusları öldürmeye başlamaları üzerine Sovyet Komiser Kolesov 24 Mart 1918'de Kızıltepe Barış anlaşmasını imzaladı (Castagne, 2015: 96-97). Emirliğin Bolşevikler karşısında aldığı galibiyet ülke içinde reformist Yaş Buharalıların öldürülmelerine neden oldu. Yaşların çoğu bu kargaşa ortamında saklanmak veya Bolşevik Rusların hâkimiyeti altındaki Türkistan şehirlerine göç etmek zorunda kaldılar (Usmonov ve Sodiqov, 2010: 63). Buharalı Cedidciler, Bolşevikler ile Buhara Emirliği'ne saldırı başlattıklarında, Buhara'da emirlik yönetimine karşı halk ayaklanması başlayacağını ve bu ayaklanmayla sayesinde Emirlik idaresini ele geçireceklerini umuyorlardı. Ancak, Bolşevikler ve Buharalı Cedidcilerin, beklemedikleri bu yenilgi, hesaplarının boşa çıkmasına neden oldu. Bu olay aynı zamanda Bolşevik Rus birliklerine güvenen Buharalı Cedidciler ve onların Buhara'da bir halk ayaklanması olacağına inandırarak bu yönde hareket ettirdikleri Taşkent'te bulunan Sovyet İdaresi arasında ilk anlaşmazlıkların doğmasına sebep olmuştu (Hayit B., 1997: 60).

Kağan Komünist parti başkanı Polratskiy, 26 Nisan 1918'de Taşkent'te düzenlenen, Sovyetlerin 5. Kongresinde, Buhara'yı ortadan kaldırma hedefini şu şekilde ifade etmiştir: *"Buhara'yı ortadan kaldırmayı başaramadığımız takdirde onlar bizi ortadan kaldıracaklardır. Bu yüzden emirliği yıkmamak bizim için intihar olur"* (Hayit B., 2006: 192) diyerek Buhara Emirliğinin Sovyetler için Türkistan hâkimiyetine giden yolda kendileri için ne kadar önemli ve bir o kadar tehlikeli bir güç olduğunu ortaya koymaktadır. Bölgenin önemi Çarlık ve Sovyet dönemlerinde de fark edilmiş, her iki rejimde bölgenin işgaline öncülük vermiştir. Bölgenin Sovyetler açısından önemi Moskova'da bulunan Sovyet idaresinin 1919 yılında yaptığı şu açıklama ile daha iyi anlaşılacaktır: *"Buhara, devrimin Orta Asya'daki geleceğini tayin edecek olan bölgedir. Burası ya karşı devrimin veya Orta Asya ve Hindistan'daki komünist devrimin lideri olacaktır."*(Hayit B., 2006: 193). Bu açıklama Moskova yönetiminin, Sovyet Devrimlerini diğer coğrafyalara ihracı açısından Buhara'yı Doğu'da merkezi bir komuna oturttuğunu göstermektedir. Bunun için Buhara Emirliğinin ortadan kaldırılması ve orada devrime uygun bir yönetim iş başına geçirilmesi gerekmektedir. Buhara'da Hatunoğlu, bu konu ile ilgili Çarlık Rusya'sı ile Sovyet Rusya'sının, Buhara Emirliği'ni işgal hususunda her iki rejimin de ortak düşünceye sahip olduklarını ifade ederek, her iki rejimin de işgal için uygun şartları sağlayıp hanlığı ortadan kaldırmayı hedeflediğini ancak Çarlık rejiminin ömrünün buna kifayet etmediği bu işi Çarlık Rusya'sının, yayılmacı ve siyasi geçmiş mirasını devir alan Sovyet Rusya'ya bıraktığını belirtir (Hatunoğlu, 2011: 215).

Nihayetinde Buhara Emirliği yönetiminin XX. yüzyılın başlarında ülkede ortaya çıkan yenilikçi Buhara Cedidliği sorununu iyi yönetememesi, sonrasında içeride yaşanan siyasi olaylar neticesinde Sovyetlerin Emirliğin iç işlerine müdahale etmesine

fırsat verdi. Emirlik içinde yaşanan sert siyasal ayrışma Emirliği sonrasında Sovyet hâkimiyeti altına sokacak siyasi ve askerî gelişmelerin zeminini hazırladı. Buhara Emirliği, Bolşevik ve Yaş Buharalılar tarafından düzenlenen ikinci işgal girişimi sonucu 2 Eylül 1920 yılında başkent Buhara şehrinin düşmesiyle son bulacaktı. Buhara Emirliği'ne savaş açan Bolşevik yönetimi, Buhara'yı Emir ve kuvvetlerinden temizleyerek, şehri Yaş Buharalılara teslim etmiştir (Yarkın, 1971: 237-345). Bolşeviklerin yardımı ile Buhara'yı ele geçiren Cedidciler aynı yıl içinde Buhara Halk Cumhuriyeti kurdular. Bolşeviklerin yardımıyla kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti varlığını, 1920–24 yılları arasında devam ettirmiştir. Sovyetler, siyasi konjonktürün müsait olduğu 1924 yılında Buhara Halk Cumhuriyetini ortadan kaldırarak, yerine Sovyet idari sistemine uygun Cumhuriyet kurarak, Sovyetler Birliği bünyesine dâhil oldu (Chatterjee, 2014). Sovyetler, akıllıca izledikleri siyaset neticesinde Türkistan ve Buhara Emirliğini adım adım işgal etti. Bu süreçte Rusların yardımcı aparatı yerli unsur Buharalı Cedidciler önemli rol oynamıştır. Buhara Emirliği ise kendi iç siyasal sorunlarından dolayı Rusya'da yaşanan iç savaştan gereği gibi faydalanamadığı için bağımsızlık fırsatını kaçırmıştır. Ancak, Ruslar, Emirliğin içinde bulunduğu kaotik ortamdaki yararlanarak, yanlarına çektikleri Buharalı Cedidcilerin yardımı ile Buhara Emirliğini ortadan kaldırmak suretiyle Türkistan'ın işgalini tamamlamışlardır. Andican'ın, 1920'li yıllarda Türkistan'ın Sovyetler tarafından işgali sonrası yaşadıklarını şöyle özetlemiştir; *“Türkistanlı yönetici kadroların büyük bir kısmı yok edilmiş geride kalanlar ise Sovyetlerle uzlaşmak zorunda kalmışlardı. Fakat Romalılar için söylendiği gibi, Sovyetlerin barışı, savaşından daha ölümcüldü. Yeni rejimle uzlaşan yöneticiler de bir süre sonra acımasızca tasfiye edildiler.”* (Andican, 2003: 749-750).

SONUÇ

Buhara Emirliği, XIX. yüzyılın ikinci yarısında askerî, idari ve ekonomik olarak Çarlık Rusya'nın kontrolü altına girdi. Emirlik, Rus Devrimlerinin yaşandığı 1917 yılına kadar içişlerinde bağımsız, dış işlerinde ise Rusya'nın kontrolü altında varlığını devam ettirmişti. Ancak XX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'da bozulan sosyal ve ekonomik dengeler, ülkede siyasal istikrarsızlığa neden olmuş, bunun yanı sıra Çarlık rejiminin geçmiştten beri halka karşı uyguladığı baskıcı, totaliter yönetim tarzı, ülke içinde muhalif hareketleri güçlendirmişti. Yüzyıllar boyu Rusya'yı idare eden Çarlık Rejimi, ülkede yaşanan olumsuz gelişmeler neticesinde, 1917'da halk destekli muhalif partiler tarafından başlatılan ayaklanmalar sonucu yıkılmıştı.

Rusya'da yaşanan derin siyasal gelişmeler, yarı uydusu hâlinde bulunan Buhara Emirliği siyasal hayatında da etkisini kısa süre içinde göstermişti. Çarlık Rusya'da yaşanan devrim süreci, Buhara Emirliğinde de benzer sıkıntılardan muzdarip Buharalı

Cedidciler için rol model olmuştu. Rus Devrimlerine kadar Emirlikte eğitim ve kültürel alanlarda reformlar yapılmasını savunan Cedidciler, devrimler sonrası siyasallaşarak emirlik yönetimini devirmeye yönelik ihtilalci bir hüviyete bürünmüştü. Ancak Cedidcilerin emirlik yönetimini kendi çabaları ile deviremeyeceklerini düşünmeleri, onları Rusya'ya yakınlılaştırarak iş birliği yapmalarına neden olmuştu. Rusya'nın desteklediği Buharalı Cedidcilerin yönetime karşı harekete geçmesi, Emir Âlim Han ve yönetimini endişelendirmişti. Emir, hem Rusya'da kurulan geçici hükümetinde baskısı hem de iktidarını Rusya'da yaşanan devrimlerin olumsuz etkilerinden korumak için kısa süre içinde hürriyet yanlısı "İslahat Fermanı"nı açıklamak zorunda kalmıştı. Fakat Cedidcilerin, Emir'i yayınladığı ıslahat kararlarını uygulaması için yaptığı gösterinin kontrolden çıkarak siyasi bir çatışmaya dönüşmesi, Cedidcilerin, Rusların kontrolü altında bulunan Türkistan şehirlerine kaçmalarına sebep olmuştu.

Buhara Emirliği'nin geleceğini belirleyen asıl siyasi gelişme ise Şubat Devrimi sonrası göreve gelen Geçici Demokratik Hükümetin aynı yıl içinde gerçekteşen Bolşevik Devrim ile yıkılması olmuştur. Bu sırada sürgünde bulunan Cedidcilerin, Emir'e karşı Bolşevikler ile iş birliğine girmesi onları aynı zamanda Bolşeviklerin siyasal etkisi altına girmesine neden olmuştu. Sovyetler, bu sayede Emirlik içinde yaşanan siyasi kargaşayı fırsata çevirerek kendilerine sığınan Cedidcileri siyasal amaçları doğrultusunda kullanmak suretiyle Buhara'da yaşanan olaylara taraf olma imkânını elde etmişti. Emirlikteki bu durum, ülkeyi dış müdahalelere açık hale getirmişti. Sonuç olarak Emirlik yönetimine karşı oluşturulan Cedidci-Sovyet ittifakı, 1920 yılında Buhara şehrini işgal ederek Türkistan'da bulunan bağımsız son Türk Devleti'ni de yıkmıştı.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

Çıkar Çatışması

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

Alpargu, M. (2019). Türkistan Hanlıkları. Türk Tarih Araştırmaları. 15 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.altayli.net/turkistan-hanliklari.html> adresinden erişildi.

Andican, A. A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.

Ascher, A. (1992). *Kendi Belgeleriyle Rus Devriminde Menşevikler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Askeroğlu, A. (2011,). Çarlık Rusya'sında Meşrutî İdarenin Yapısı. *Tarih Okulu*, 9, 61-72.

Baysun, A. R. (1943). *Türkistan Milli Hareketleri*. İstanbul: Şakir Satgan Basımevi.

Bookchin, M. (2013). *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*. A. İ. Başgöl (Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.

Byrikhin, A. (2020). Emirliğin Düşüşü. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://warspot.ru/17855-padenie-emirata> adresinden erişildi.

Carr, E. H. (1989). *Bolşevik Devrimi 1917-1923*. O. Suda (Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Castagne, J. (2015). *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*. R. M. Uzman (Çev.) İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.

Chatterjee, S. (2014). Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetinde İttifakların Şekillenmesi. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.altayli.net/buhara-halk-sovyet-cumhuriyetinde-ittifaklarin-sekillenmesi.html> adresinden erişildi.

Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 51-78.

Çelebi, E. (2019). Türkistan Millî Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6 (4), 1916-1940.

Çelik, M. B. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2018). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Embel, E. (2019). Emperyalizmin Yükselişi ve Sonuçları. E. Yakut ve Ç. Erhan (Ed.) *Siyasi Tarih* içinde (s. 38-65). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Eraslan, C. (1996). “*Abdurrauf Fıtrat*”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 1, s. 48-49). İstanbul: TDV Yayınları.

Erdoğan, A. (2018). Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası. *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 269-251.

Erdoğan, A. (2020, Şubat). Türkistan'da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları (1860-1915). *Tarih Okulu Dergisi*, 44, 18-40.

Erşahin, S. (1999). Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları). *Dini Araştırmalar*, 1 (3), 213-255.

Erşahin, S. (2018). Sovyet İhtilali Karşısında Türkistan Ulemasının Tutumu. Y. Koç, ve M. Cengiz (Ed.) *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* içinde (s. 701-728). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Erşahin, S. (2018). *Türkistan Uleması'nın İslam Medeniyetindeki Rolü (İsmail Gaspiralı'ya Göre)*. İstanbul: Mamer.

Gündüz, A. (2005). 1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 1-12.

Hablemitoğlu, N. (1997). *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*. Ankara: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Hablemitoğlu, N. (2004). *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Hatunoğlu, N. (2010). *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi (1911-1920)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hatunoğlu, N. (2011). *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Hatunoğlu, N. (2015). Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 38, 1-33.

Hatunoğlu, N. (2017). Bolşevik İhtilali'nin Buhara Emirliği'ndeki Siyasi Gelişmelere Etkisi. F. M. Sancaktar, A. Askeroğlu Arslan, F. Ferhatoğlu, C. Bayram (Ed.). *Ekim 1917 Sovyet İhtilalinin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu 16-17 Ekim 2017* içinde (s.

436-466). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türk Ocakları İstanbul Şubesi.

Hatunoğlu, N. (2017). Türkistan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetleri. A. Kara, Ö. Kul, & F. Fettahoğlu (Ed.), *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu* içinde (s. 317-342). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.

Hayit, B. (1971). *Komünizm ve Türk Dünyası*. Ankara: Altınok Matbaası .

Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*. Ankara: Otağ Yayınevi.

Hayit, B. (1997). *Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Hayit, B. (2000). *Eski Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Hayit, B. (2006). *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi*. E. Kırıl (Çev.). Ankara: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Hive Hanlığı 1512-1920 (2018). *Türk Bilimi*. 30 Temmuz 2023 tarihinde www.turkbilimi.com/hive-hanligi1512-1920/ adresinden erişildi.

Kamalov, İ. (2008). *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kamalov, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kamalov, İ. (2011). *Rusya'nın Orta Asya Politikaları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Kara, F. (2021). *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*. Ankara: İksad Yayınevi.

Kerimoğlu, H. (2023). 1917 Devrim Günlerinde Buhara Emirliği ve Rus Siyasi Temsilcisi A.Y Miller'in Buhara'daki Faaliyetleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 135 (266), 1-20.

Kılıçoğlu, M. E. (2022, Temmuz 30). Basmacı İsyanı ve Afganistan (1918-1933). *Asya Studies*, 6 (20), 203-218.

Kılıoğlu, M. E. (2022). Orta Tugay Adası Üzerinde Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı ve Basmacı İsyanı. *Genel Türk Tarihi Araştırmalar Dergisi*, 4(7), 261-282.

Koç, D. ve Eren, S. (2018). Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118 (232), 155-188.

Kurat, A. N. (1965). Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23, 91-126.

Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Orunbayev, A. (2020). *Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti: Siyasi, Sosyo-ekonomik, Medeni Hayat ve Liderleri (1920-1924)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

Özcan, K., ve Özalp, G. O. (2017). Büyük Oyunda Yeni Hamleler ve İngilizlerin Türkistan Siyaseti. *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu* içinde (s. 367-378). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.

Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı 1500-1920*. İstanbul: Selenge.

Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sabirovna, N. (2023). 1917-1991 Dönemi İçin Orta Asya Partilerinin Ulusal Hareketlerinin Tarih Yazımı. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.dissercat.com/content/istoriografiya-natsionalnykh-dvizhenii-partii-srednei-azii-za-period-1917-1991-gg> adresinden erişildi.

Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Saray, M. (1979). *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Saray, M. (1997). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Saray, M. (2023). Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları. 28 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.altayli.net/wp-content/uploads/2014/04/Rusyanın-T%C3%9CRK%C4%Bostanda-Yayılması.pdf> adresinden erişildi.

Tacemen, A. (1994). *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmesi 1769 - 1940*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Tanrıverdi, M. (2023). Brest-Litovsk Barış Antlaşması. 27 Temmuz 2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/brestlitovsk-baris-antlasmasi/> adresinden erişildi.

TDK (t.y). *Türk Dil Kurumu*. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

Togan, Z. V. (1999). *Hatıralar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Toshova, S. (2018). Buhara'da İnkılabi Hareketler: Islahat ve İnkılap Tartışmaları. S. Toshova, Y. Koç, & M. Cengiz (Ed.) *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* içinde (s. 197-202). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Türkoğlu, İ. (2006). *Müslüman Kongreleri*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde. (Cilt 32, s. 96-98). İstanbul: TDV Yayınları.

Usmonov, Q. ve Sodiqov, M. (2010). *Özbekistan Tarihi*. Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyyati.

Vásáry, I. (2014). Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI). S. Acar (Çev.). *Tarih İnceleme Dergisi*, 29 (1), 327-340.

Yalçınkaya, A., (1994). *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Yarkın, İ. (1971). Hive Hanlığının Ortadan Kaldırılarak, Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı. *Türk Kültürü*, 99, 237-345.

Yelok, V. S. (2014). Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması* içinde (s. 423-428). Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir.

Yıldırım, S. ve Egamberdiyev, M. (2021). Türkistan'ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar. *Bellekten*, Nisan 2021, 85 (302), 227-277.

İRAN'DAN TÜRKİYE'YE YÖNELİK GÖÇLERİN İTME VE ÇEKME KURAMI ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ: 1979-2019

Gökhan ADIGÜZEL*

ORCID: 0000-0003-3795-170X

Öz: Türkiye'nin aldığı uluslararası göçlerin karakteristik yapısı, 1979 İran Devrimi'nden sonra değişmeye başlamıştır. 1979 yılında gerçekleşen devrimin hemen ardından Türkiye'ye yönelik ilk defa Türk soyundan ve Türk kültüründen olmayan "yabancılar" kitlesel manada göç etmeye başlamıştır. Bundan önceki dönemlerde 1934 yılındaki İskân Kanununa uygun olarak yalnızca Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı göçmenlerin göç etmesine yönelik bir politika izlenmiştir. Diğer taraftan göçe karşı kontrollü tutumun bir yansıması olarak 1951 Cenevre Antlaşması'na coğrafi çekince koyulmuştur. İran'da gerçekleşen devrimin ardından yeni kurulan rejime karşıt olan milyonlarca insan ülke dışına göç etmiş ve Türkiye bu süreçte İran'dan yüz binlerce insanın göçüyle karşılaşmıştır. 1979 İran Devrimi'yle başlayan Türkiye'ye yönelik göç hareketleri, ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Bu göç hareketleri detaylı olarak

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, adgzl.gokan@gmail.com

Bu çalışma Gökhan Adıgüzel tarafından, Prof. Dr. Erhan İçener danışmanlığında hazırlanan "İtici ve Çekici Faktörler Işığında Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Göçler: 1979-2019" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Doktora sürecindeki destekleri nedeniyle İlim Yayma Vakfı'na teşekkür ederim.

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1447629>

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş Tarihi: 05/03/2024

Kabul Tarihi: 26/04/2024

Atıf / Cite as: Adıgüzel, G. (2024). İran'dan Türkiye'ye Yönelik Göçlerin İtme ve Çekme Kuramı Çerçevesinde Değerlendirilmesi: 1979-2019, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 71-89.

incelendiğinde altında sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi bazı sebeplerin yattığı görülmektedir. Everett Lee tarafından ortaya koyulan İtme ve Çekme Kuramı çerçevesinde, İran'dan Türkiye'ye yönelen göçler itici, çekici ve nötr faktörler ışığında analiz edilmiştir. Bu kurama göre, bir ülkeden başka bir ülkeye göçe çeken olumlu faktörler (+), göçe iten olumsuz faktörler (-) ve göç kararı üzerinde hiç bir etkisi olmayan nötr faktörler (0) bulunmaktadır. Sonuç olarak, 1979 yılında İran'da gerçekleşen devrimin ardından Türkiye'ye yönelen göç hareketlerinin altında çok farklı sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi sebepler vardır. Bu sebepler İtme ve Çekme Kuramı çerçevesinde bütüncül olarak incelenmiştir. Buna göre, İran'dan gelen göçlerde başlangıçta siyasi ve sosyal nedenler ağırlıklıyken, sonrasında ekonomik nedenler daha ağırlık kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, İtme ve Çekme Kuramı, Uluslararası Göçler.

MIGRATION FROM IRAN TO TURKEY BETWEEN 1979 AND 2019: AN ANALYSIS OF PUSH AND PULL FACTORS

Abstract: The characteristics of international migration to Turkey have started to change after the 1979 Iranian Revolution. Following the 1979 Iranian Revolution, for the first time “foreigners” that are not of Turkish origin and culture, migrated to Turkey in high numbers. Before that, Turkey prioritized immigration of people of Turkish origin and culture according to the Resettlement Law of 1934. On the other hand, Turkey issued a geographic reservation to implementation of the 1951 Geneva Convention. Hundred thousands of opponents of the new Iranian regime migrated to Turkey following the revolution. These immigration waves have political, economic, social and cultural reasons. Everett Lee analysed the factors behind immigration with his Push and Pull Theory. According to Lee's theory, there are positive (+), negative (-) and neutral (0) factors that are influential in decisions to migrate. In short, there are different political, economic, social and cultural reasons behind international migration to Turkey since the 1979 Iranian Revolution. These reasons are analyzed holistically within the framework of the Push and Pull Theory. Accordingly, political and social reasons initially dominated the migration from Iran while economic reasons gained more weight afterwards.

Keywords: Turkey, Iran, Push and Pull Theory, International Migration.

GİRİŞ

Göç hareketleri eski çağlardan itibaren insanoğlunun gündeminde olan bir olgudur. Göç hareketlerinin oluşmasında kuraklık, sürgünler, doğal afetler veya savaş gibi çok farklı etkenler bulunmaktadır. Bireysel veya topluluk halinde olması fark etmeksizin her türlü göç hareketliliğinin altında çok farklı sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi faktörler yatmaktadır. Uluslararası anlamda göç hareketleri, özellikle 18. ve 19. yüzyılda Avrupa’da modernite sürecinde meydana gelen ekonomik, toplumsal ve siyasi gelişmelerin etkisiyle daha sistemli ve sürekli bir şekilde meydana gelmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nın ardından fiilen sona ermesiyle birlikte Anadolu toprakları üzerinde Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulmuştur. Yeni kurulan bu devlet ilk yıllardan itibaren çeşitli sebeplerle göç almıştır. Bu göç hareketleri dönemsel açıdan farklılıklar taşımakla birlikte göçmen profilleri açısından da bazı farklılıklar içermektedir. Türkiye, cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından 2019 yılına kadar yaklaşık 6,5 milyon göç almıştır (Göç Tarihi, 2020). Cumhuriyetin ilk yıllarında, Osmanlı Devleti’nin dağılmasının ardından kurulan yeni devletin sınırları dışında kalmış özellikle Balkanlar bölgesi ağırlıklı olmak üzere Türk soylu ve Müslüman ahalinin yoğun göç hareketleriyle karşılaşmıştır. Bu göç sürecinde Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Makedonya gibi ülkelerden birçok insan Türkiye’ye gelmiştir. Türkiye, ağırlıklı olarak Balkanlardan gelen bu insanlara “göçmen” statüsü vermiştir (İskan Kanunu, 1934). Türk soyundan gelen ve Türk kültürüne bağlı olarak tanımlanan bu göçmenlerin çoğunluğu ilerleyen yıllarda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı elde etmiştir (İnan, 2016: 16-19). Türkiye’nin 1960’lı yıllarda Avrupa’daki bazı ülkelerle yaptığı misafir işçi antlaşmalarından sonra Türkiye’den Avrupa’ya doğru bir işçi akımı meydana gelmiştir. Türkiye 1960’lı yıllarda meydana gelen bu göçler sebebiyle göç literatüründe göç veren ülke olarak konumlandırılmıştır (İçduygu, 2014: 57-58). 1979 yılından itibaren İran’dan gelen göç hareketleriyle birlikte Türkiye’nin göç veren ülke konumu hem transit ülke hem de göç alan ülke olarak değişmeye başlamıştır. Göç İdaresi Başkanlığı’nın (GİB) verileri incelendiğinde (Kitleli Akınlar, 2020), 1923 ile 1979 yılları arasında kapsayan dönemde Türkiye’nin toplam olarak aldığı göçmen sayısı yaklaşık 1,5 milyon civarındayken, 1979’dan günümüze kadar gelen dönemdeki toplam göçmen sayısı 5 milyondan daha fazladır. Bu istatistikler göz önünde bulundurulduğunda, 1979 yılından sonra gelen yabancı sayısında ciddi bir artış olduğu görülmektedir. 1979 yılından itibaren hem Türkiye’nin değişen göç karakteri hem de gelen yabancı sayısındaki ciddi artış, önemli bir analiz çerçevesi ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın ana konusunu, 1979 yılından sonra Türkiye’nin İran’dan almış olduğu göç hareketleri oluşturmaktadır. 1979 yılından 2019 yılına kadar İran’dan Türkiye’ye yönelik göç hareketlerinin altında yatan sebepler, Everett Lee’nin İtme ve

Çekme Kuramı kullanılarak değerlendirilecektir (Lee, 1966). Buradaki ana amaç, Türkiye'nin 1979 yılından sonra İran'dan aldığı göç hareketlerinin altında yatan sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi sebepleri bütüncül olarak değerlendirmektir. Bununla birlikte, Türkiye'nin İran'dan aldığı göçlerin dönemsel olarak nasıl bir değişikliğe uğradığı ortaya koyulacaktır. Çalışmada ilk olarak uluslararası göç hareketleri olgusu ele alınacaktır. Burada uluslararası göç hareketlerinin Avrupa'daki modernite sürecinin ve ulus devlet yapılarının yaygınlaşmasıyla birlikte nasıl geliştiği, ne tür uygulamaların ve pratiklerin ortaya çıktığı ortaya koyulacaktır. Sonrasında İtme ve Çekme Kuramı'nın teorik çerçevesine değinilecek ve Türkiye'ye yönelik göç hareketleri ele alınacaktır. Burada çeşitli istatistiklerden de faydalanılarak İran'dan Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel nedenleri kapsamlı şekilde değerlendirilecektir. Son olarak, İran'dan Türkiye'ye yönelik göçler itici, çekici ve nötr faktörler ışığında tablolaştırılarak analiz çerçevesi ortaya koyulacaktır.

1. ULUSLARARASI GÖÇ HAREKETLERİ

İçduygu'ya (2014: 13) göre, insanoğlunun bir yerden başka bir yere hareket etmesi veya içinde bulunduğu sınırları aşması, dünya tarihinin çok eski zamanlarından itibaren gerçekleşen bir durum olsa da modern anlamda uluslararası göç hareketleri on dokuzuncu yüzyılda oluşmaya başlamıştır. Bunun altında, Avrupa merkezli olarak ortaya çıkan modernite süreci ile etnik ve kültürel birliği merkeze alan liberal temellere dayanan ulus devlet oluşturma süreci yatmaktadır (Berktaş, 2007: 56-57). Çok uluslu imparatorlukların yerini alan ulus devletlerin, kendi nüfuz alanına giren toprakların sınırları ve bu topraklarda yaşayan vatandaşları üzerinde egemenlik hakları daha belirgin hale gelmiştir. Devletlerin egemenlik anlayışında ortaya çıkan somut gelişmeler, uluslararası göç hareketlerine dair pratiklerin ve prosedürlerin gelişmesinin zeminini oluşturmuştur.

Avrupa merkezli olarak ortaya çıkan toplumsal, ekonomik ve siyasi dönüşümleri takiben insan emeğinin serbest dolaşımının önünü açan kapitalist bir modernleşme dönemi başlamıştır. Bir taraftan ekonomik anlamda liberalleşme süreci içerisinde insanın ve emeğinin, hiçbir bir sınırlamaya tabi tutulmaksızın serbest bir şekilde dolaşımının temelleri atılırken diğer taraftan siyasi anlamda ulus devletlerin egemenlik hakları gözetilerek ülkeler arası sınır geçişlerinde kontrollerin ortaya çıktığı bir döneme girilmiştir. (İçduygu, 2014: 13). Ulus devlet merkezli anlayışın zaman geçtikçe uluslararası anlamda da yaygınlaşmasıyla birlikte bireyler hakkında “vatandaş” ve “yabancı” kavramları kullanılmaya başlanmıştır. Devletler tarafından kendi sınırlarını aşıp başka devletlere giden vatandaşlarına kullanmaları için pasaport belgesi, kendi sınırları içerisine giren yabancılara ise yasal kalış hakkı olarak oturma ve çalışma izinleri tanzim edilmeye başlanmıştır. Dünya genelinde modernleşme sürecinin

gelişmesi ve ulus devletlerin egemenlik haklarının belirginleşmesiyle A ülkesi vatandaşının B ülkesine geçişi için “pasaport kullanımı” ya da “vize uygulaması” yaygınlık kazanmıştır (İçduygu, 2014: 51). Ulus devletler tarafından kendi egemenlikleri üzerindeki yetkilerin belirlenme sürecinde uygulamaya konulan bu pratikler, uluslararası göç olgusunun da gelişmesine sebep olmuştur.

1980’li yıllardan itibaren dünya genelindeki siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlerin hız kazanmasıyla birlikte, uluslararası göç kavramı hem kamuoyunda hem de akademide daha çok gündeme gelmeye başlamıştır (Castles ve Miller, 2008: 3-4). Bu yıllarda ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesiyle fikirlerin ve insanların sınırlar arası dolaşımı da kolaylaşmış ve hız kazanmıştır. İnsanların farklı ülkeler hakkında bilgi edinme ya da bir ülkeden başka bir ülkeye geçişinin kolaylaşması, uluslararası göç hareketlerini teşvik etmiştir. Diğer taraftan Sovyetler Birliği’nin zayıflaması ve dağılması dünyadaki siyasi ve toplumsal yapıyı ciddi şekilde etkilemiştir. Sınırlar arası geçişlerin kolaylaşması, liberalleşme ve demokratikleşme girişimleri, Sovyet sonrası bölgelerde yaşanan çatışmalar ve krizler 1980’li yılların sonlarından itibaren özellikle sığınma ve düzensiz göç hareketlerini tetikleyen faktörler olmuştur (Bade, 2003). Soğuk Savaş’ın bittiği yıllardan 2000’li yıllara kadar olan süreçte, Avrupa ülkelerine Yugoslavya’dan 836 bin, Romanya’dan 400 bin, Türkiye’den 356 bin, Irak’tan 211 bin ve Afganistan’dan 155 bin sığınmacı başvuru yapmıştır (Van Mol ve de Valk, 2016: 37). Uluslararası göç hareketleri hem düzensiz hem de düzenli biçimde olmak üzere 1980’li yıllardan itibaren önemli bir ivme kazanmış ve dünya siyasetinin ana gündem maddelerinden birisi olmuştur.

Modernleşme eksenli gelişmeler çerçevesinde gelişim kazanan uluslararası göç olgusu, uluslararası siyasette 1980’li yıllardan itibaren özgül ve biricik bir konum elde etmiştir. Uluslararası göç hareketlerinin bu dönemlerden itibaren daha çok gündeme gelmesinin arka planında çeşitli faktörler vardır. Bunlar; siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel faktörler olarak ele alınabilir.

Siyasi Faktörler: İç savaşlar, terör eylemleri, dış müdahaleler, otoriter ve baskıcı rejimler, etnik ve dinî anlaşmazlıklardan kaynaklanan çatışmalar gibi durumlar insanların yaşadığı ülkeden göç etmesine neden olan önemli siyasi faktörler arasında sayılabilir (Deniz, 2014: 178).

Ekonomik Faktörler: Yoksulluk, işsizlik, vergi oranlarının yüksek olması, düşük ücret, gelir dağılımında yaşanan eşitsizlik, kötü çalışma şartları ve vasıflı işgücünün kendi meslek grubu dışında kalan bir işte çalışması gibi sebepler insanları göç kararı almaya iten önemli ekonomik faktörler arasında sayılabilir (Günay, Atılgan ve Serin, 2017: 39).

Sosyal ve Kültürel Faktörler: Toplum baskısı, din ve mezhep farklılığının oluşturduğu huzursuzluk, yüksek doğum oranı, genç nüfus oranının yüksek olması, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmemesi, altyapı yetersizliği, eğitim olanaklarının kısıtlı olması, aşiretler arasındaki kan davaları ve asimilasyona uğrama korkusu gibi durumlar insanların göç etmesine neden olan sosyal ve kültürel faktörler arasında sayılabilir (Oral ve Çetinkaya, 2017: 5).

Yukarıda bahsedilen siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörler çerçevesinde uluslararası göç hareketleri özellikle 1980’li yıllardan itibaren önemli bir konum kazanmıştır. Hem yerel hem de küresel ölçekte uluslararası göç hareketleri konusu, pek çok tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Bu minvalde, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel nedenlerin hem itici hem de çekici faktörler ışığında karşılıklı olarak ele alınması uluslararası göç hareketleri açısından kapsamlı bir anlayış ortaya koymaktadır.

2. İTME VE ÇEKME KURAMI

Everett Lee tarafından 1966 yılında kaleme alınan Bir Göç Teorisi (*A Theory of Migration*) isimli makalede, Ravenstein’in 19. yüzyılın sonlarında göçe dair öne sürdüğü kanunlara atıf yapılarak yeni bir değerlendirilmede bulunulmuştur. Lee’nin bu makalede ortaya koyduğu İtme ve Çekme Kuramı, yayınlandığı tarihten günümüze kadar göç literatüründe önemli bir etki bırakmıştır.

Lee, makalesinde göç üzerine yapılan çalışmalarının birçoğunda yayımlanmasından yaklaşık 75 yıl geçmiş olmasına rağmen hâlâ Ravenstein’in ortaya koyduğu göç kanunlarına atıfta bulunulduğunu fakat bu çalışmaların göç literatürüne pek fazla katkısı olmadığını belirtmiştir (1966: 48). Lee ayrıca, Ravenstein tarafından yapılan çalışma hakkında da eleştirel bir yaklaşımda bulunmuştur. Lee’ye göre, göç olgusu kendine özgü bazı dinamiklere sahiptir ve Ravenstein’in vurguladığı gibi mutlak sınırlarla çizilmiş kuralları bulunmamaktadır (1966: 47). Lee, göç olgusunun sınırları net olarak çizilmiş kurallarla ya da yaklaşımlarla açıklanmasına karşıdır. Bu anlamda daha geniş kapsamlı bir analiz çerçevesi oluşturmaya çalışmıştır.

Lee’nin yaptığı tanımlamaya göre (1966: 49), göç genellikle kalıcı ya da uzun süreli bir şekilde ikamet yerinin değiştirilmesidir. Ona göre, gidilen mesafenin ne kadar olduğuna, iç veya dış göç olup olmadığına, gönüllü veya gönülsüz olarak gerçekleştiğine bakılmaksızın bu hareketlerin tamamı göç tanımının içerisine dâhil edilmelidir. Fakat Lee, bir apartmandan başka bir apartmana geçmek ile bir ülkeden başka bir ülkeye gitmek arasında başlangıç ve sonuçları itibariyle ciddi farklılıklar olduğunun da kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yani insanoğlunun hareket ettiği alan ve kapsam göç hareketlerinin ifade ettiği anlam açısından önemlidir.

Ortaya koyduğu teoride Lee, göç hareketlerinin unsurlarını ele almıştır. Lee'ye göre ne kadar kolay veya zorlu olursa olsun, aradaki mesafe ne kadar uzun veya kısa olursa olsun göç hareketlerinin tamamında gidilecek bir yer, gelinen bir yer ve ortaya çıkan engeller vardır (1966: 50). Lee, göç hareketlerinin bu karakteristik özelliğini ortaya koyarken dört tane temel faktör sıralamaktadır. Bunlar;

1. Kaynak/köken ülke ile ilgili faktörler
2. Hedef/gidilen yer ile ilgili faktörler
3. Sürece müdahil olan engeller
4. Kişisel faktörler

Bu faktörler İtme ve ekme Kuramı'nın temel işleyişini ve unsurlarını ortaya koymaktadır. Lee tarafından yapılan analizlerde, göç etme kararında ve g sürecinde bu dört temel faktörün etkili olduğu öne sürülmektedir.

İtme ve ekme Kuramı'na göre, hem kaynak ülkede hem de hedef ülkede bazı itici ve çekici faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler tanımlanırken olumsuzlar “-”, olumlular “+” ve nötr faktörler ise “0” ile gösterilmektedir. Buna göre nötr faktörler, gn aktörleri açısından olumlu ya da olumsuz anlamda hiçbir etkisi olmayan faktörlerdir. Diğer taraftan gn aktörleri tarafından olumlu karşılanan faktörler çekmeyi, olumsuz karşılanan faktörler ise itmeyi simgelemektedir (ağlayan, 2006: 73). Bu çalışmada da gn itici ve çekici faktörleri olumlu, olumsuz ve nötr faktörler üzerinden ele alınacaktır.

3. TÜRKİYE'YE YÖNELİK ULUSLARARASI G HAREKETLERİ

Türkiye'ye yönelik uluslararası göç hareketleri incelendiğinde, birbirinden farklı dönemlerde çeşitli ülkelerden glerin meydana geldiği görülmektedir. 1979 yılına gelene kadar Türk soylu veya Türk kültürüne bağlı göçmenlerin yoğunluklu olarak geldiği bir ülke olan Türkiye, “yabancı” -Türk soylu veya Türk kültürüne bağlı olmayan- bir g hareketi ile ilk defa 1979'da karşılaşmıştır. Türkiye'ye yönelik ilk “yabancı” göçü İran'dan kitlesel olarak gelen g hareketleriyle başlamıştır (İçduygu, 2014). Cumhuriyetin kuruluşunun ardından Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya gibi bölgelerden Türkiye'ye yönelik önemli g hareketleri meydana gelmiştir (Adıgüzel, 2016). Bu g hareketlerinin ortak özelliği, Türk soyundan gelen ya da Türk kültürüne bağlı olan Müslüman göçmenlerin Türkiye'ye g etmesidir. Bu açıdan 1979 yılından itibaren İran'dan gelen insan hareketliliği, Türkiye'nin g karakterindeki değişimin başlangıcı olmuştur.

Türkiye'ye yönelik oluşan göç hareketleri içerisinde yoğunluğuna ve Türkiye'ye etkisine bakıldığında; 1979 yılından sonra İran'dan, 1980'li yıllardan itibaren Irak'tan, 1980'li yılların sonunda ve 1990'lı yılların başında Bulgaristan'dan, 2011 yılından itibaren Suriye'den gelen göç hareketlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu göç hareketleri arasında ilk yabancı göçü olmasına, göçü tetikleyen itici faktörlerin çeşitliliğine ve Türkiye'ye olan etkisine bakılarak İran'dan gelen göçler çalışmada analiz konusu yapılmıştır.

3. 1. İran'dan Türkiye'ye Yönelik Göç Hareketleri

İran'da Şah rejiminin izlediği Batı merkezli politikalar, kötüleşen ekonomi, rüşvet ve yolsuzluk iddiaları ve muhaliflere karşı uygulanan baskı toplumda önemli bir kesimin tepkisini çekmekteydi (Berber, 2013; Görçün, 2008). Şah'a karşı ülke genelinde artan huzursuzluk ve ayaklanmalar devrim ile sonuçlanmış ve Ruhullah Humeyni'nin Fransa'daki sürgünden İran'a dönmesiyle 1979 yılında İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Tarihsel olarak bakıldığında, dünyadaki farklı ülkelerde de bu türden önemli siyasi gelişmeler toplumlar içerisinde belli oranda insan hareketliliği meydana getirmiştir. İran'da da böyle bir süreç yaşanmış ve devrimin ardından eski Şah rejiminin destekçileri ve yeni rejime muhalif olan kişiler ülkeden göç etmeye başlamışlardır. Türkiye'nin 1960'lı yıllarda yaptığı vize muafiyeti anlaşması ile İran uyruklu yabancılara üç aya kadar vize muafiyeti hakkı tanımış olması, devrimin ardından birçok İranlının göç etme konusunda ilk tercihinin Türkiye olmasına sebep olmuştur (Danış, 2004: 13). Yapılan bu vize muafiyeti anlaşması İran'dan Türkiye'ye yönelik göçleri tetikleyen unsurlardan biri olmuştur. Bu süreçte özellikle Van üzerinden yüz binlerce İran vatandaşı Türkiye'ye geçiş yapmıştır (Danış, 2004: 13).

1979 yılında gerçekleşen devrimin ardından Türkiye'ye geçiş yapan İran uyruklu yabancılardan sayısı net olarak bilinmemekle birlikte, İçduygu'ya göre (2002: 360) yaklaşık olarak 1 milyon İranlının Türkiye'ye göç ettiği tahmin edilmektedir. Türkiye'ye geçiş yapan bu İran vatandaşları arasında Türkiye'de kalmaya devam edenlerin sayısı ise 100 bin ile 200 bin arasındadır. 1951 yılında Cenevre'de imzalanan Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme'ye Türkiye 1961 yılında taraf olurken coğrafi bir çekince koymuştur. Buna göre Türkiye, "Sözleşmeyi tasdik eden bir devlet isterse bunu yalnız Avrupa'ya isterse bütün dünyaya teşmil edebilir. Bu hususun tasdik sırasında bir beyanatla tasrih edilmesi gerekmektedir. Nitekim delegemiz, imza esnasında memleketimiz bakımından Sözleşmenin tatbik sahasını Avrupa'ya inhisar bir beyanda bulunmuştur" maddesini sözleşmeye ekleyerek mülteci statüsü tanıma hususunda coğrafi bir sınırlama uygulamıştır (TBMM Dışişleri Komisyonu, 1961). Türkiye bu çekinceye göre, sadece Avrupa Konseyi üyesi ülkelerin vatandaşlarına mülteci statüsü vereceğini kabul etmiştir. Yani buna göre Türkiye, özellikle doğu

sınırlarından gelen ya da gelecek yabancılara mülteci statüsü vermeyi uygun görmemiştir. Burada sözleşmeye koyulan coğrafi çekince sebebiyle İran'dan göç eden yabancılara Türkiye tarafından mülteci statüsü verilmemiştir. Türkiye tarafından mülteci statüsü alamayan İranlıların önemli bir kısmı Türkiye'yi yalnızca transit ülke olarak kullanmış, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada başta olmak üzere Batılı ülkelere geçiş yapmışlardır (İçduygu, 2000). Bu süreçte İran'dan Türkiye'ye geçiş yaparak sığınma talep eden kişilerin Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (BMMYK) mülteci statüsü için başvuru yapmalarına ve başvurularının olumlu olması durumunda üçüncü bir ülkeye yerleştirilene kadar Türkiye'de kalmalarına izin verilmiştir (Yönlü, 2018: 211). Bir anlamda gelen bu kişilere mülteci statüsü verilmese de belli bir süre sığınma hakkı tanınmıştır. Türkiye, bir taraftan İran'dan gelen bu kişilerin geçici olarak vizesiz kalmalarına müsaade ederken diğer taraftan üçüncü ülkelere geçiş yapmalarını teşvik eden bir politika izlemiştir.

	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Göç Hareketleri	45,412	66,006	1,266,083	69,511	95,824	87,876

Tablo 1: 1979-1984 Arası İran'dan Göç Eden Kişilerin Yıllara Göre Sayısı
(World Bank, 2022)

1979'da İran'da gerçekleşen devrime halkın çok farklı kesimleri katılım göstermiştir. Şah'ın baskıcı yönetimi karşısında ülkedeki milliyetçiler, Marksistler ve dindarlar birlikte hareket etmişlerdir (Başkan, 2013: 45). Fakat devam eden süreçte özellikle Humeyni'nin liderliğinde Şii politik düşüncesini merkeze alan dinî yapı daha ön plana çıkmış ve yönetimde söz sahibi olmuştur. Humeyni'nin yönetiminde İran'ın bölgesel ve uluslararası politikaları önemli bir değişiklik göstermiştir. Şah rejiminin ABD başta olmak üzere Batı ile izlediği yakın ilişkilerin tam tersine yeni rejim ABD ve Batı karşıtı bir tutum izlemiştir. İran'daki yeni rejimin ABD karşıtı tutumu bölgedeki dengeleri de etkilemiştir. İran, ABD ile yakın ilişki içerisinde olan başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkelerine karşıt bir pozisyon almış ve devrimi ihraç etme politikaları izlemiştir (Başkan, 2013: 45).

İran, hem ABD ile yakın ilişki içerisindeki ülkelere olan karşıtlığı hem de devrimi besleyen Şii politik düşüncesinin etkisiyle bölgedeki ülkelerle gergin bir tutum içerisine girmiştir. Şii düşüncesine göre On ikinci İmam'ın ortadan kaybolmasının ardından Gaybet dönemi başlamış ve bu dönemde imamet ve velayetin kimde olacağı sorusu ortaya çıkmıştır (Taflıoğlu, 2013: 97). Bu noktada Humeyni, İmamlar'ın olmadığı bu dönemde yetkinin adil fakihler tarafından kullanılabilceği yönünde bir düşünce geliştirerek, Velayet-i Fakih anlayışını devrim anayasasının temelini

koymuştur (Taflıoğlu, 2013: 102). Ayrıca Humeyni bu anlayışı dinin asli meselelerinden görerek, velayet ile hükümetin ayrılmaz olduğunu varsaymıştır. Bu düşünceler, Şii aktivizmini ve devrimi ihraç politikalarını besleyen bir arka plan ortaya koymuştur. İran'da devrim sonrası yaşanan bu dönüşüm bölgedeki siyasi ve toplumsal dengeleri etkilemiştir. Önemli bir Şii nüfusa sahip Irak'ta Devlet Başkanı Saddam Hüseyin, İran'ın bölge ülkeleri için tehdit unsuru olduğu düşüncesiyle İran ile yapılan Cezayir Antlaşması'nı iptal ederek sınırdaki Şattul Arap bölgesine saldırı düzenlemiştir (Akçay, 2013: 111-112). 22 Eylül 1980 tarihinde Irak tarafının İran topraklarına yönelik saldırısı ile başlayan savaş tam sekiz yıl sürmüştür. Sekiz yıl süren savaşta iki tarafta birbirine karşı önemli bir üstünlük kuramamış fakat savaş hem Irak hem de İran ekonomisine ciddi bir zarar vermiştir (Dağdeviren, 2016: 52). Ekonomiye verdiği zararın dışında 8 yıl aralıksız süren savaş sebebiyle bölgede ciddi bir siyasi istikrarsızlık ortaya çıkmıştır. Savaşın son yıllarında İran'ın, bölgedeki Kürt yöneticilerinin desteğini de alarak Halepçe ve Hurmaş şehirlerini ele geçirmesinin ardından Irak ordusu Halepçe'yi geri alabilmek için kimyasal silah kullanmış ve bu saldırılarda yaklaşık 5 bin insan hayatını kaybetmiştir (Yönlü, 2018: 212-213). Savaşın son yıllarında gerçekleşen bu olaylar nedeniyle Irak'ın kuzeyinden Türkiye'ye yönelik önemli bir göç hareketi meydana gelmiştir. Türkiye, kitlesel olarak sığınan bu kişilere barınma, sağlık ve beslenme olanakları sunmuştur. Irak hükümetinin göç eden kişilere çıkardığı affın ardından Türkiye'ye sığınan bu kişilerin çoğunluğu Irak'a geri dönmüştür (Yıldız, 2018: 58-59). Irak-İran savaşının hem bu ülkelerdeki hem de bölgedeki ekonomik, siyasi ve toplumsal yapıyı olumsuz etkilemesi göç hareketlerini tetiklemiştir. 1979 yılında İran'da gerçekleşen devrim ve 1980-1988 yıllarındaki Irak-İran Savaşı, Türkiye'ye yönelik göç hareketleri üzerinde önemli bir etki doğurmuştur.

İran'dan gelen göç hareketlerinin altında farklı siyasi, toplumsal ve ekonomik gerekçeler bulunmaktadır. Akçapar'a göre İranlıların ülkelerinden göç etme kararı almalarının altında yatan bazı sebepler şunlardır: rejimin politik olarak karşısında yer almak, eski rejimi desteklemek, etnik ve dinî açıdan azınlık olmak ve insan haklarına saygılı olmamak (2006: 222). İran'daki etnik ve dinî meseleler temelde daha eskiye dayanmaktadır. Şah döneminden itibaren güvenlik gerekçesiyle İran'daki etnik ve dinî yapılarla ilgili herhangi bir resmi sayım yapılmamıştır. İran'ın etnik nüfusunun Farslar, Türkler, Kürtler, Lorlar, Araplar, Beluçlar, Gilekler ve Mazenderanlılardan oluştuğu bilinse de İran'da devlet tarafından herhangi bir istatistik paylaşılmadığı için konuya dair analiz yapmak kolay değildir. İran, devlet politikası gereği dinler arasında Tanrı birliğini savunan Bahailik inancına mensup olanları ve İranlılar arasında din değiştirerek Hristiyanlığa geçen kişileri resmî olarak tanımamaktadır (Akçapar, 2006). Özellikle din değiştirme konusu, ülkeden Batı'ya göç etmek isteyen İranlılar için yaygın bir araç olarak kullanılmaktadır (Akçapar, 2006). Resmî anlamda tanınmayan bu

grupların İran'dan göç etme eğilimi daha fazladır. Bu anlamda Türkiye, Batı'daki ülkelere göç etmek isteyen İranlılar için transit bir geçiş noktası olabilmektedir.

Şah döneminde İran'da, sanayi yatırımlarına ve tarım politikalarına gereken önemin verilmemesi nedeniyle, gelir dağılımında sınıflar ve bölgeler arasında eşitsizlikler ortaya çıkmış ve petrolden elde edilen gelirlere bağlı bir ekonomik sistem oluşmuştur (Seçkin, 2013: 64). İran'da Şah dönemindeki ekonomi politikalarının meydana getirdiği yoksul ve işsiz sınıfın yanı sıra toplum içindeki gelir adaletsizliğinin çoğalması devrime giden temel nedenlerden olmuştur. 1979'da gerçekleşen devrimden sonra ise, kapitalist ekonomik sistem, Batı merkezli tüketim anlayışı ve popülist politikalar yeni rejim tarafından eleştirilmiştir (Yönlü, 2018). Devrimin ardından Şah rejimine yakın kişilerin mallarına el konulmuş, serbest piyasa ekonomisi yerine devleti merkeze alan ekonomi politikaları izlenmiş, dış ticaret devletin tekeline alınmış, sigorta piyasası, sanayi, bankalar ve tarımsal alanlar millileştirilmiştir. Ancak özellikle devrimden sonra maruz kaldığı ambargolar ve yaptırımlar nedeniyle yüksek enflasyon, dövizdeki dalgalanmalar ve imalat sektöründeki maliyet artışı gibi kronik sorunlarla karşılaşan İran ekonomisi potansiyelinden uzak bir gelişim göstermiştir (Ticaret Bakanlığı, 2020).

İran ekonomisi, 1979 Devrimi'nin ardından ABD'nin öncülük ettiği uluslararası boyutta uygulanan yaptırımlardan ciddi şekilde etkilenmiştir. ABD öncülüğündeki bu yaptırımların ve ambargoların temelinde İran'ın izlediği nükleer program gerekçe gösterilmiştir (U.S. Department of State, 2023). Bu ambargolar ilk olarak, İranlı öğrencilerin ABD Büyükelçiliği'ni işgali ve büyükelçilik içerisindeki personellerin rehin alınması olayıyla uygulanmıştır. Büyükelçiliğinin işgal edilmesine karşılık olarak ABD tarafından İran'a karşı ihracat yasağı konulmuş ve İran'ın ABD bankalarında bulunan 12 milyar dolarlık mevduatı dondurulmuştur (Özbey, 2019: 101). 1987 yılında Ronald Reagan tarafından, İran'ın Basra Körfezi'ndeki politikaları gerekçe gösterilerek İran ürünlerine karşı ambargo uygulama kararı alınmıştır. 1995 yılında ABD tarafından, elinde kitle imha silahı bulundurduğu ve bölgedeki terörizme destek olduğu gerekçesiyle İran'ın petrol sektörüne yaptırım uygulanmaya başlanmıştır. 1997 senesinde, ABD tarafından kendi vatandaşlarına İran ile her türlü ticari ve yatırım ilişkilerine sınırlandırma koyulmuştur. 2006 yılında, ABD tarafından İran'ın uyguladığı nükleer program gerekçe gösterilerek 2002 yılında başlatılan yaptırımların genişletilmesi konusu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) gündemine getirilmiştir. İran, nükleer programını tıbbi amaçla ve elektrik gücü üretmek gibi barışçıl amaçlarla uyguladığını savunsa da ABD öncülüğünde BM tarafından İran'a karşı yaptırım kararı alınmıştır (Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi, 2016: 34). 2010 yılında, İran'a karşı uygulanan bu yaptırımların hem kapsamı genişletilmiş hem de yaptırım uygulayan ülkelerin sayısı artmıştır. İran'a karşı Kanada,

Çin Halk Cumhuriyeti, Hindistan, İsrail, Güney Kore, İsviçre, Japonya ve Avustralya da bazı yaptırım kararları almıştır. İran ekonomisini neredeyse durma noktasına getiren yaptırımlardan en önemlisi, altın karşılığı ticaret yapmanın yasaklanması olmuştur. İran dünyadaki ekonomik sistemden neredeyse tamamen dışlanmış ve yabancı yatırımlar büyük oranda ülkeden çekilmiştir (Özbey, 2019: 101-102). Yaptırımların ülke ekonomisini durma noktasına getirmesi sebebiyle İran, P5+1 ülkeleriyle (ABD, Çin, Rusya, Fransa, İngiltere ve Almanya) 2013 yılında nükleer programı üzerine müzakerelere başlamıştır. 14 Temmuz 2015 tarihinde “Kapsamlı Ortak Eylem Planı” imzalanmış ve İran’ın nükleer faaliyetlerini sınırlandırmasına karşılık yaptırımların sekiz ile on yıllık bir süre içerisinde kaldırılmasına karar verilmiştir (Anadolu Ajansı, 2018). Ancak ABD’de Donald Trump’ın Başkan seçilmesinin ardından İran ile ilişkiler yeniden gerilmeye başlamıştır. Bunun sonucunda, 2008 yılında ABD tarafından Kapsamlı Ortak Eylem Planı anlaşmasından tek taraflı olarak çekilme ve İran’a yönelik daha ağır yaptırımlar uygulama kararı alınmıştır (Özbey, 2019: 102).

Yaklaşık olarak 35 yıldır devam eden ambargolar ve yaptırımlar İran ekonomisinin her zaman kırılğan bir yapıda olmasına sebebiyet vermiş ve ekonomik istikrarın oluşmasına engel olmuştur. Bu sebeple ülkede işsizlik ve enflasyon problemi kronikleşmiş ve kişi başına düşen gelir miktarı çok düşük seviyelerde kalmıştır. 1979 yılında gerçekleşen devrimden sonra özellikle ambargoların ve yaptırımların arttığı dönemlerde İran ekonomisinin kötüleşen durumu, ülkedeki göç eğilimini artıran önemli bir faktör olmuştur. İran’dan oluşan bu göç hareketlerinden en çok etkilenen ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. 1979 yılında yeni rejimin ilanının hemen ardından İranlıların çoğunluğu siyasi ve sosyal sebeplerle göç ederken, ilerleyen süreçte ekonomik nedenler daha ağırlık kazanmıştır (Akçapar, 2006: 822). Diğer taraftan yalnızca ekonomik koşulları kötü olan İranlılar değil, nitelikli ve eğitimli İranlılar da farklı iş olanakları çerçevesinde ülkeden ayrılabilirler (Demir, 2020: 2).

Türkiye, İran dışında farklı ülkelere de göçler almaktadır ve Türkiye’nin göç konusunda tercih edilmesinin altında her ülke için farklı itici ya da çekici nedenler bulunabilmektedir. Bu minvalde, İran uyruklu yabancılar tarafından Türkiye’nin tercih edilmesinde bazı faktörlerin daha etkili olduğu söylenebilir. Akçapar’a göre, İranlı göçmenlerin göç konusunda Türkiye’yi tercih etmelerinin sebepleri arasında doksan günlük vize muafiyeti, coğrafi olarak yakınlık, BMMYK ofisinin olması ve dinî bağlantıların bulunması sayılmıştır (2006, 832). Bunun yanı sıra, İranlı göçmenlerin göç etme kararında etkili olan diğer unsurlar arasında sosyal ve kültürel olarak daha özgür bir yaşantı, hayat standartlarının yükseltilmesi, eğitim imkânlarından yararlanmak ve iş fırsatları oluşturmak bulunmaktadır (Demir, 2020: 2). Türkiye’nin bu açılardan İranlılar tarafından daha uygun bir yer olarak görülmesi göç konusundaki çekici özelliğini ortaya koymaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı tarafından 19 Eylül 2018 tarihinde Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmeliğin Resmî Gazete'de yayımlanmasının ardından Türk vatandaşlığı kazanma şartlarında bazı değişiklikler yapılmıştır (Resmî Gazete, 19 Eylül 2018). Yapılan bu değişiklikte birlikte 2018 yılından 2022 yılına kadar vatandaşlık kazanmak için gerekli olan en az 2 milyon dolar tutarındaki sabit sermaye yatırım miktarı şartı 500 bin dolara, en az 1 milyon dolar değerindeki taşınmaz satın alma şartı ise 250 bin dolara indirilmiştir. Türk vatandaşlığı kazanmanın genel koşullarında yapılan bu değişikliklerin ardından 2020 yılı itibariyle Türk vatandaşlığı elde eden ülke vatandaşları arasında 1.690 kişiyle İranlılar birinci sırada yer almıştır (Sputnik Türkiye, 2020).

İranlılar vatandaşlık kazanmak için yaptıkları yatırımların dışında Türkiye'yi gayrimenkul satın alma konusunda da tercih etmektedir. Türkiye'de yabancılara yönelik konut satışı istatistiklerine bakıldığında, 2018 ile 2022 yılları arasında 34.543 İranlının Türkiye'den konut satın aldığı görülmektedir (TÜİK, t.y.). Uzun yıllardır uygulanan ambargolar, bozulan ekonomik sistem ve kötüleşen hayat koşulları İranlıları yatırım için daha güvenilir buldukları ülkelere yönlendirmiştir ve bu konuda da İranlılar için tercih edilen yerlerden birisi Türkiye olmuştur (Sahipkiran Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2019). İran ekonomisinin içinde bulunduğu olumsuz durum, Türkiye'ye yönelik göçlerde en önemli itici faktörlerden birisidir.

	2018	2019	2020	2021	2022
Satın Alınan Konut Sayıları	3.652	5.423	7.189	10.056	8.223
Uyruklar Sıralaması	2.	2.	1.	1.	2.

Tablo 2: 2018-2022 yılları Arasında Türkiye'den Konut Satın Alan İranlıların Sayıları ve Uyruklara Göre Konut Satışı Sıralaması (TÜİK, t.y.)

GİB tarafından yayınlanan istatistiklere göre (Göç İdaresi Başkanlığı, İkamet İzni), ikamet izni ile ülkemizde bulunan ilk 10 uyruk arasında 81.753 kişi ile İran uyruklu yabancılar dördüncü sıradadır. Öğrenci ikamet izinlerine bakıldığında, 21.044 kişi ile İran uyruklu yabancılar birinci sırada yer almaktadır. Bu durum İran uyruklu yabancıların özellikle eğitim amacıyla Türkiye'yi tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Türkiye, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne koyduğu coğrafi çekince nedeniyle mülteci

statüsü vermemesine rağmen yıllara göre Türkiye'ye uluslararası koruma başvurusu yapan ilk 3 uyruk arasında İran uyruklu yabancılar da bulunmaktadır (Göç İdaresi Başkanlığı, Uluslararası Koruma).

3. 2. İtme ve Çekme Kuramı Çerçevesinde İran'dan Türkiye'ye Göçler

Türkiye'ye yönelik İran'dan gelen göç hareketleri siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel sebepler göz önünde bulundurularak itici (-), çekici (+) ve nötr (0) faktörler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu faktörler, Tablo 3'te özet olarak verilmiştir.

	Siyasi Nedenler	Ekonomik Nedenler	Sosyal ve Kültürel Nedenler
İtici Faktörler (-)	<ul style="list-style-type: none"> *1979 İran Devrimi *1980-1988 Irak ve İran Savaşı *Eski rejimin destekçisi olmak *Rejim muhalifi olmak *Şii politik düşüncesi 	<ul style="list-style-type: none"> *35 yıldır uygulanan yaptırımlar ve ambargolar *Kişi başına düşen gelirin düşük olması *Dövizdeki dalgalanmalar *Enflasyon ve işsizliğin kronik hale gelmesi *İmalat sanayindeki maliyet artışları 	<ul style="list-style-type: none"> *Dinî ve etnik azınlık olmak *Bahailiğin ve din değiştirip Hristiyan olanların resmî olarak tanınmaması
Çekici Faktörler (+)	<ul style="list-style-type: none"> *Üç aylık vize muafiyeti hakkı tanınması *Türk vatandaşlığı elde etmek *Coğrafi yakınlık 	<ul style="list-style-type: none"> *Yatırım yapma olanakları *Vasıflı ve nitelikli işgücü için uygun iş ortamı 	<ul style="list-style-type: none"> *Batı ülkelerine gitmek için BMMYK gibi çeşitli bağlantıların bulunması *Eğitim imkânlarının gelişmiş olması *Sosyal ve kültürel olarak daha özgür bir yaşantı
Nötr Faktörler (0)	<ul style="list-style-type: none"> *Türkiye'deki siyasi iktidarların ideolojisi 		<ul style="list-style-type: none"> *Türkiye'nin etnik ve dinî yapısı

Tablo 3: İran'dan Türkiye'ye Göçleri Etkileyen Faktörler

Türkiye'ye yönelik İran uyruklu yabancıların göçünün altında yatan itici, çekici ve nötr faktörler Tablo 3'te değerlendirilmiştir. Tablodaki itici siyasi faktörler arasında; 1979 yılında gerçekleşen devrimin ardından yeni bir rejimin kurulması, eski rejimin destekçisi olmak, Irak ile İran arasında 1980-1988 yıllarında gerçekleşen sekiz yıllık savaş, yeni rejimin Şii politik düşüncesi merkezli politikaları ve bölgedeki Şii aktivizmi sayılmaktadır. İtici ekonomik faktörler arasında; ülkedeki enflasyon ve işsizlik meselesinin kronik bir sorun haline gelmesi, uzun yıllar boyunca uygulanan yaptırımlar ve ambargolar, dövizdeki dalgalanmalar, kişi başına düşen gelirin düşük olması ve imalat sanayisindeki maliyetlerin zamanla artması gibi sebepler sayılmaktadır. İtici sosyal ve kültürel faktörler arasında; etnik ve dinî açıdan azınlık olmak, Bahailiğin ve din değiştiren Hristiyanların devlet tarafından resmi olarak tanınmaması sayılmaktadır. Tablodaki çekici siyasi faktörler; Türkiye tarafından İran vatandaşlarına tanınan üç aylık vize muafiyeti hakkı, Türkiye vatandaşlığı elde edebilmek ve coğrafi yakınlık olarak sıralanmıştır. Çekici ekonomik faktörler; Türkiye'de iş bulma olanaklarının gelişmiş olması, yatırım yapma imkânlarının olması ve nitelikli işgücü ihtiyacı olarak sıralanmıştır. Çekici sosyal ve kültürel faktörler olarak; eğitim olanaklarının gelişmiş olması, Batı ülkelerine gitmek için çeşitli bağlantıların bulunması ve sosyal/kültürel olarak daha özgür bir yaşantı sayılmıştır. Tabloda nötr siyasi faktör olarak Türkiye'deki mevcut siyasi iktidarların ideolojisi belirtilmiştir. İran'dan gelen kişiler için Türkiye'deki iktidarın hangi siyasi partide olduğunun ciddi bir etkisi yoktur. Son olarak, nötr sosyal ve kültürel faktör olarak ise, Türkiye'nin etnik ve dinî yapısı belirtilmiştir. İran'dan gelen kişilerin motivasyonlarına ve Türkiye'nin sosyal yapısına bakıldığında göç etme konusunda olumlu ya da olumsuz anlamda önemli bir etkisi olmadığı söylenebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye'nin 1979 yılından 2019 yılına kadar İran'dan aldığı uluslararası göç hareketleri ele alınmıştır. Bu yıllar arasında İran'dan Türkiye'ye yönelik oluşan uluslararası göç hareketleri, İtme ve Çekme Kuramı bağlamında değerlendirilerek Türkiye'nin aldığı bu göçlerin altında yatan sebepler analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin 1979 yılından önceki dönemde aldığı göç hareketlerinin karakteristik özelliklerinden bahsedilerek Türkiye'nin aldığı göçlerin kapsamlı bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır. Buna göre, 1923 ile 1979 yılları arasındaki dönemde Türkiye'ye göç edenlerin genellikle Türk soylu ve/veya Türk kültürüne bağlı göçmenlerden oluştuğu ancak 1979 yılında İran'dan gelen göçmenlerle birlikte Türkiye'nin aldığı göçlerin karakterinin değiştiği ve yabancı -Türk soyundan gelmeyen ve Türk kültürüne bağlı olmayan- kişilerin Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin başladığı görülmektedir.

1979 yılından başlayarak 2019 yılına kadar gelen süreçte Türkiye'ye yönelen İran uyruklu yabancıların göç etme süreci üzerinden bazı tespitler yapılabilir. İlk olarak, İran'dan Türkiye'ye yönelik oluşan insan hareketliliği, göçün ne kadar dinamik bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. 1979 yılında bir ülkede gerçekleşen siyasi bir olay başta kaynak ülke olmak üzere farklı transit ve hedef ülkeleri de etkilemektedir. İkinci olarak göç hareketleri insan, toplum ve devlet bağlamında çok farklı aktörleri içerisine alan bir süreçtir. İran'daki devrimde yaşanan rejim değişikliği ve sonrasında ortaya çıkan insan hareketliliği bunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan bu göç hareketleri sadece kaynak ülke açısından değil transit ya da hedef ülkelerin devlet ve toplum yapısıyla da karşılıklı bir etkileşim oluşturmaktadır. Üçüncüsü, göç hareketlerinin oldukça kompleks bir yapısı vardır. İran'dan Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin altında yatan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel faktörler bu kompleks yapıyı ortaya koymaktadır. Hem İran hem de Türkiye açısından bu faktörlerin her birisi kendi içerisinde çok farklı unsurları barındırmaktadır. Örneğin, göçe iten siyasi nedenler arasında İran'ın kendi içindeki rejim değişikliği, komşu bir ülkeyle gerçekleşen savaş gibi faktörler etkili olurken, çekici siyasi faktörler arasında Türkiye'nin vatandaşlık politikaları etkili olabilmektedir. Diğer taraftan, ekonomik anlamda İran'a uygulanan uluslararası ambargolar ve yaptırımlar göç konusunda itici bir neden olurken, Türkiye'deki yatırım yapma olanakları ya da vasıflı işgücüne olan ihtiyaç gibi durumlar göç kararı alma konusunda etkili olabilmektedir. Yani göç, hem göçe konu olan ülkeler (kaynak ve hedef/transit) hem de göç kararını etkileyen nedenler (siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel) açısından karmaşık bir olguya karşılık gelmektedir. Dördüncü ve son olarak, buradaki analizler çerçevesinde göç hareketlerinin altında yatan faktörler arasında özellikle siyasi gelişmelerin ve olayların göç hareketleri üzerinde daha ciddi etkileri olduğu söylenebilir. İran'dan Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinde de görüldüğü gibi siyasi değişiklikler ya da dönüşümler insan hareketliliğini besleyen temel faktörlerden olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

Çıkar Çatışması

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Y. (2016). Göç Sosyolojisi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Akçapar, ř. (2006). Conversion as a Migration Strategy in a Transit Country: Iranian Shiites Becoming Christians in Turkey. *International Migration Review*, 40 (4), 817-853.

Akçay, E. Y. (2013). İran-İrak Savaşı'nın Bölgeye Etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), 105-121.

Anadolu Ajansı (2018). Dünden Bugüne İran Nükleer Anlaşması. 29 Kasım 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunden-bugune-iran-nukleer-anlasmasi/1139503> adresinden erişildi.

Bade, K. J. (2003). *Migration in European History*. New Jersey: Blackwell Publishing.

Başkan, B. (2013). Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler. *Akademik Ortadoğu: Altı Aylık Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, (7) 14, 39-62.

Berber, S. (2013). İran'ın Ekonomi Politikası, Yaptırımların Etkisi ve İkilimleri. *Bilge Strateji*, (5) 9, 61-84.

Berktaş, F. (2010). 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler. B. Örs (der.), *Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji* içinde (s. 47-114). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Castles, S. ve Miller M. J. (2008). *Göçler Çağı Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*. B. U. Bal ve İ. Akbulut (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (17), 67-91.

Dağdeviren, K. (2016, Aralık). Ortadoğu Kaynaklı Göç Hareketleri ve Türkiye'ye Etkileri (1979-2015): Kavramsal ve Olgusal Bir Analiz. *1. Uluslararası Göç*

ve Kültür Sempozyum Bildirileri Kitabı içinde (s. 45-61). Amasya: Amasya Üniversitesi ve Kibatek Vakfı.

Danış, D. (2004). Yeni Göç Hareketleri ve Türkiye. *Birikim Dergisi*, 184-185, 216-224.

Demir, Y. (2020). İran'dan Göç Nedenleri. *Diplomatic Observer*, 1 (143), 1-5.

Deniz, T. (2014). Uluslararası Göç Sorunu Perspektifinde Türkiye. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (1), 175-204.

Görçün, Ö. F. (2008). *1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye İran İlişkileri*. İstanbul: Beta.

Günay, E. Atılgan D. ve Serin E. (2017). Dünya'da ve Türkiye'de Göç Yönetimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 37-60.

Göç İdaresi Başkanlığı (2023). İkamet İzinleri, İstatistikler. 29 Kasım 2023 tarihinde <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri> adresinden erişildi.

Göç İdaresi Başkanlığı (2023). Uluslararası Koruma, İstatistikler. 29 Kasım 2023 tarihinde <https://www.goc.gov.tr/uluslararasi-koruma-istatistikler> adresinden erişildi.

İçduygu, A. (2000). The Politics of International Migratory Regimes: Transit Migration Flows in Turkey. *International Social Science Journal*, 52 (165), 357-367.

İçduygu A. (2014). *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere*. Göç Araştırmaları Merkezi. İstanbul: Koç Üniversitesi.

İnan, E. C. (2016). Türkiye'de Göç Politikaları: İskan Kanunları Üzerinden Bir İnceleme. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 10-33.

Lee, E. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, 3 (1), 47-57.

Oral, B. ve Çetinkaya F. Sosyolojik Bir Olgu Olarak Göç, Tanımı, Nedenleri ve Göç Kuramları. *Türkiye Klinikleri J. Public Health-Special Topics*, 3 (1), 1-8.

Özbey, H. (2019). İran'a Yönelik Yaptırımlar: Türkiye-İran Enerji İlişkisine Etkisi. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (8), 98-124.

Resmi Gazete (2006). İskân Kanunu. 26301.

Sahipkiran Stratejik Araştırmalar Merkezi. (2019). İran Orta Sınıfının Türkiye'ye Göçü Hızla Devam Ediyor. 30 Kasım 2023 tarihinde <https://sahipkiran.org/2019/12/19/irandan-turkiyeye-goc/> adresinden erişildi.

Sputnik Türkiye (2020). Üç yılda 7.312 Yabancı Türkiye Vatandaşı Oldu. 29 Kasım 2023 tarihinde <https://sputniknews.com.tr/20201122/3-yilda-7-bin-312-yabanci-turkiye-vatandasi-oldu-1043269162.html> adresinden erişildi.

Tafloğlu, S. (2013). İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı “Velayet-i Fakih”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 68 (3), 95-112.

TBMM Dışışleri Komisyonu (1961). *1951 Tarihinde İmzalanmış Olan Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşmenin Tasdiki Hakkında Kanun Tasarısı ve Dışışleri Komisyon Raporu*. Ankara: Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi.

Ticaret Bakanlığı (2020). İran Ülke Profili; Ekonomik Yapı. 29 Kasım 2023 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-asya/iran/genel-bilgiler> adresinden erişildi.

Türkiye İstatistik Kurumu (t.y.). Konut Satış İstatistikleri, Uyruklara Göre Konut Satışı. 30 Kasım 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=konut> adresinden erişildi.

Türkiye İhracatçılar Meclisi ve Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu (2016). *Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi*. İstanbul: TİM.

U.S. Department of State (2023). Iran Sanctions. 30 Kasım 2023 tarihinde <https://www.state.gov/iran-sanctions/> adresinden erişildi.

World Bank (2022). Net migration - Iran, Islamic Rep. 1 Aralık 2023 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/SM.POP.NETM?locations=IR> adresinden erişildi.

Van Mol, C and de Valk, H.A.G. (2016). *Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective*. New York: Springer.

Yıldız, İ. (2018). *Türkiye'ye Uluslararası Göçler ve Türkiye'nin Göç Politikası*. Ankara: Kırmızı Çatı.

Yönlü, K. (2018). *Batı Eksenli Dünya Düzeni ve Türkiye'ye Gelen Dış Göç Dinamiği: Göç Sosyolojisi*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

YENİLENEBİLİR ENERJİ ÜRETİMİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Emine CANER*

ORCID: 0009-0002-2638-1916

Sema YAŞAR**

ORCID: 0000-0002-7056-9265

Öz: Enerji, insanlık tarihinin en önemli kaynaklarından biridir ve en temel ihtiyaçların başında gelmektedir. Ekonomik büyüme açısından gerekli araçlardan biri olarak kabul edilen enerjinin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından çevre dostu olarak adlandırılan tükenmez güç kaynakları ciddi bir alternatif oluşturmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları enerji arzı açısından da büyük avantajlar sağlamaktadır. Çalışmada 1990-2019 dönemi Türkiye’de yenilenebilir enerji üretiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanılarak ARDL ve Toda-Yamamoto yaklaşımları ile incelenmiştir. ARDL testi neticesinde değişkenler arasında uzun dönemde pozitif yönlü bir ilişki olduğu yani yenilenebilir enerji üretiminin uzun dönemde iktisadi büyümeyi olumlu yönlü etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Nedensellik testine göre ise Türkiye ekonomisinde ilgili zamanda yenilenebilir enerji üretimi ile iktisadi büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

* Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, eminecnr.796@gmail.com

** Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, semayasar@sirnak.edu.tr

Bu çalışma Şırnak Üniversitesi’nde sunulan “Yenilenebilir Enerji Üretiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği” isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1446688>

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş Tarihi: 04/03/2024

Kabul Tarihi: 17/04/2024

Atıf / Cite as: Caner, E. - Yaşar, S. (2024). Yenilenebilir Enerji Üretiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 90-110.

Anahtar Kelimeler: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, Büyüme, Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi, Yenilenebilir Enerji Üretimi.

THE IMPACT OF RENEWABLE ENERGY PRODUCTION ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF TÜRKİYE

Abstract: Energy is a fundamental human necessity and one of the most significant resources in human history. Ecologically friendly, or endless, power sources are a viable option when it comes to maintaining the sustainability of energy, which is regarded as one of the essential instruments for economic expansion. Renewable energy sources are also highly beneficial in terms of energy supply. In this study, the Cobb-Douglas production function is used to assess, using the ARDL and Toda-Yamamoto techniques, the effect of renewable energy generation on economic development in Turkey from 1990 to 2019. The ARDL test revealed that there is a long-term positive association between the variables, that is, the generation of renewable energy has a positive long-term impact on economic growth. The results of the causality test indicated that, during the relevant period, there was no causal link between the generation of renewable energy and economic development in the Turkish economy.

Keywords: ARDL Bounds Test Approach, Economic Growth, Toda-Yamamoto Causality Analysis, Renewable Energy Production.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi açısından en önemli kaynaklardan biri olan enerji, bir ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyini gösteren, ülkenin devamlı ve istikrarlı kalkınmasını sağlayan ana öğelerden biridir (Xu, 2016: 310). İş yapma becerisi olarak da tanımlanabilen enerji, üretimde zorunlu bir girdi olarak kullanılmakta olup sürdürülebilirliğin sağlanması açısından da oldukça gerekli bir kaynak rolü üstlenmektedir (Koç ve Kaya, 2015: 37).

İktisadi ve sosyal açıdan büyümenin de en ciddi faktörü olan enerji, tarımsal faaliyetlerin görece daha etkin olduğu iktisadi kalkınmanın ilk aşamalarının aksine sanayileşme ile birlikte gerçekleşen hızlı nüfus artışı neticesinde en temel ihtiyaçlardan biri haline gelmiş ve bu anlamda kullanımı da artış göstermiştir. Enerji kullanımındaki bu artış üretimi artırmakta, bu ise daha iyi yaşam koşulları sağlayarak enerjiyi sanayinin

vazgeçilmez bir kaynağı haline getirmektedir (Aydın, 2010: 318). Sanayileşme, teknolojik gelişmeler, nüfustaki artış enerji gereksinimini daha da artırmaktadır (Koç ve Kaya, 2015: 37).

Ekonomik büyümenin temel hedefi, üretim ve milli geliri artırarak ekonomik faaliyetlerin özünde var olan insan ihtiyaçlarının karşılanması ve böylece refah artışının sağlanmasıdır. Bu anlamda özellikle gelişmekte olan ülkelerde sanayi sektörünün temel taşı olan enerji kullanımları günden güne artmaya devam etmekte bu da doğal kaynak tüketimi üzerinde bir baskının oluşmasına neden olmaktadır (Gürlük, 2010: 93). Özellikle sanayileşme ile beraber enerji gereksiniminin artması İkinci Dünya Savaşından sonra yaşanan hızlı büyüme ile başlamış petrol krizleri ile de devam etmiştir. 1970’li yıllarda gerçekleşen petrol krizleri neticesinde bilhassa petrol ithal eden ülkelerin ihtiyaç duydukları enerji gereksinimlerini karşılayamamaları ekonomik büyüme üzerinde de olumsuz etkilere yol açmıştır (Usta, 2016: 182).

Enerjinin üretime bağlı olarak ekonomik büyümeyi artırdığı gerçeğinin yanı sıra çevresel birtakım sorunlara yol açtığı da gözden kaçırılmaması gereken ciddi bir sorundur. Sanayi, tarım ve hizmet sektörlerinde ihtiyaç duyulan kaynak kullanımı hava, su ve toprak kirliliğine yol açarak çevrenin tahribatına sebep olmaktadır. Bu durum ise daha düşük maliyetli ve çevre dostu enerji kaynakları arayışını artırmaktadır. Dolayısıyla temiz, ucuz ve sürdürülebilir bir enerji ekonomik büyüme için temel faktörlerden biri haline gelmiştir. Ülkelerin ürettikleri enerjiyi daha verimli kullanabilmeleri için bunu sağlayacak teknolojiler geliştirmeleri de önem arz etmektedir (TÜBİTAK, 2003: 3). Ekonomilerin sürdürülebilir iyileşme seviyelerine yükselabilmeleri için en önemli kaynak süreklilik arz eden, sosyal niteliği olan, küresel, ekonomik ve çevresel enerjidir (Najam ve Cleveland, 2003: 119). Dolayısıyla ekonomik büyümede sürdürülebilirliğin sağlanması açısından enerjinin yanı sıra yenilenebilir enerjiye olan talep de günden güne artmaya başlamıştır.

Yenilenebilir enerji, kullanılmasına rağmen azalmayan, doğal kaynaklardan elde edilen, doğal süreçlerle tüketilme hızına kıyasla daha hızlı kendini yenileyen kaynaklar olarak tanımlanmaktadır (İnan vd., 2018: 21-22) Genel olarak güneş, hidrolik, rüzgâr, biyokütle, okyanus ve jeotermal güç olarak sınıflandırılabilen (Bhattacharya vd., 2016: 734) yenilenebilir enerji kaynaklarının sürdürülebilir olmasının yanında çevre kirliliğine de yol açmaması bu açıdan meydana gelebilecek olan maliyetleri de bertaraf etmesi nedeniyle söz konusu kaynaklara olan talep son dönemlerde Türkiye’de de artışa işaret etmektedir.

Türkiye fosil kaynaklar bakımından yeterli potansiyele sahip olmamasına rağmen bulunduğu coğrafik durum nedeniyle yenilenebilir güç kaynakları bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Yenilenebilir enerjinin özellikle elektrik üretimine

önemli düzeyde katkı sağladığı bilinmektedir. Türkiye’de elektrik enerjisi açısından kurulu gücün 2023 yılı Ocak ayı itibariyle %30,3’ü hidrolik enerjiden, %11’i rüzgar, %9,2’si güneş, %1,6’sı jeotermal enerjiden temin edilmektedir (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2023). Ancak Türkiye’nin yenilenebilir enerji teknolojileri açısından üst düzey teknolojiye sahip olmadığı bilinmelidir. Özellikle güneş paneli, rüzgar gülü ve santraller gibi yenilenebilir enerji üretim teknolojileri açısından gelişim sağlamak önem arz etmektedir (Yesevi, 2021).

Yenilenebilir enerjiye yönelik talep artışları dikkate alındığında söz konusu enerji üretiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin belirlenmesi önemli bir konu durumuna gelmiştir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı yenilenebilir enerji üretimi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme ilişkisinin incelendiği çalışmalar değerlendirildiğinde daha çok enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelendiği görülmektedir. Bu çalışmanın ise dönem bakımından 1990-2019 yılları ile sınırlandırılmış olmasının yanı sıra genel literatürden farklı olarak çalışmada yenilenebilir enerji tüketiminden ziyade yenilenebilir enerji üretiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin inceleniyor olması ve Cobb-Douglas üretim fonksiyonunun analize dahil edilmesi çalışmanın literatüre katkısı açısından önem arz etmektedir. Türkiye ekonomisi için söz konusu ilişkinin incelendiği bu çalışmada yenilenebilir enerji üretimi ve büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki ARDL sınır testi yaklaşımı ile, nedensellik ilişkisi ise Toda-Yamamoto nedensellik analizi ile incelenmiştir.

1. AMPİRİK LİTERATÜR

Enerji ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmaların çoğunlukla enerji tüketimi ile büyüme arasındaki ilişkiye yönelik olduğu, büyüme ve enerji üretimi ilişkisinin incelendiği çalışmaların ise daha sınırlı olduğu görülmektedir. İlgili değişkenlere yönelik yapılan çalışmalar da daha çok değişkenler arasındaki uzun zamanlı ilişkinin varlığını belirlemeye yönelik olmuştur.

Ohler ve Fetters (2014), 20 OECD ülkesi için 1990-2008 yıllık verilerini kullanarak büyüme, yenilenebilir enerji ve elektrik üretimi ilişkisini inceledikleri çalışmalarında yenilenebilir enerji üretimi ile reel büyüme arasında uzun dönemde iki taraflı ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Bayraç ve Çildir (2017) Avrupa Birliği için 2006-2015 döneminde yenilenebilir enerji üretimi ile büyüme arasında uzun zamanlı bir ilişkinin olduğunu, yenilenebilir enerji üretimindeki büyümenin GSYH’yi arttırarak iktisadi büyümeyi olumlu etkilediğini tespit etmişlerdir. Temiz Dinç ve Akdoğan (2019) ise, 1980-2016 yılları için Türkiye’de ekonomik büyüme ve

yenilenebilir enerji üretimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Bento ve Mountinho (2016) ise İtalya ekonomisi için kişi başına düşen verileri kullanarak yaptıkları çalışmalarında 1960-2011 dönemi için üretimden yenilenebilir elektrik üretimine doğru uzun vadeli tek taraflı nedensellik ilişkinin olduğunu tespit ederken, Khobai (2018) ise Güney Afrika'da 1997Q1-2012Q4 dönemini kapsayan çalışmasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu, bu ilişkinin yönünün ise yenilenebilir kaynaklardan üretilen elektrikten iktisadi büyümeye doğru olduğunu belirlemiştir. Erdoğan vd. (2018) Türkiye ekonomisi için 1998-2015 dönemi verileri ile yaptıkları çalışmada ekonomik büyümenin enerji üretiminin nedeni olduğu sonucuna ulaşırken Ünüvar ve Keskinliç (2020) ise G20 üyesi 19 ülke için 2000-2016 verileri ile yaptıkları çalışmada enerji üretimi ve iktisadi gelişme arasında nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Atems ve Hotalling (2018) 174 ülke üzerine 1980-2012 dönemi verileri ile yaptıkları çalışmalarında büyüme ve yenilenebilir elektrik üretimi arasında anlamlı ve aynı zamanda güçlü bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Singh vd. (2019) 20 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke üzerine 1995-2016 dönemi için yaptıkları çalışmada enerji üretiminin büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu ve bu etkinin özellikle gelişmekte olan ülkelerde daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Koç ve Apaydın (2020) 15 G20 ülkesi için 1991-2017 dönemini inceledikleri çalışmada büyüme ile rüzgâr enerjisi üretimi arasında pozitif bir ilişkinin varlığını belirlemişlerdir. Çomuk ve Ercoşkun (2022) 36 OECD ülkesi üzerine 2010-2018 dönemi için yaptıkları çalışmada elektrik üretiminin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki meydana getirdiğini bulmuşlardır. Kuşkaya (2023) ABD ekonomisi için 1990: Q1-2020: Q2 dönemine ait çalışmasında, Armeanu, Vintilă ve Gherghina (2017) ise Avrupa Birlięi (AB)-28 ülkeleri üzerine 2003–2014 dönemi için yapmış oldukları çalışmada yenilenebilir enerji üretiminin büyümeyi olumlu etkilediğine yönelik sonuçlar elde etmişlerdir.

Usubbeyli ve Uçak (2018) 1970-2017 dönemi için Türkiye üzerine yaptıkları çalışmada yenilenebilir elektrik üretimi ve büyüme arasında tek taraflı bir ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Acaravcı ve Erdoğan (2018) 1992-2013 dönemini kapsayan ve yenilenebilir enerji üretiminde dünyada ilk beş ülke içerisinde yer alan ABD, Rusya, Kanada, Çin, Brezilya için yaptıkları çalışmalarında, Oyeleke ve Akinlo (2020) Nijerya için 1980-2017 dönemini, Kantarmacı ve Üçdoğruk Birecikli (2020) Avrupa Birliğine üye 28 ülke için 2006-2016 dönemini inceledikleri çalışmalarında ilgili parametreler arasında eşbütünleşme ilişkisini tespit etmişlerdir. Koyuncu ve Karabulut (2021) Türkiye üzerine 1961-2015 için yaptıkları çalışmada yenilenebilir elektrik enerjisi üretiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ikinci rejim döneminde olumlu

olduğunu tespit ederken birinci rejim döneminde ise olumsuz olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Ağır ve Türkmen (2020) de yükselen piyasa ekonomileri üzerine 1990-2015 verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada yenilenebilir gücün iktisadi gelişme üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlar, yenilenebilir enerji kaynaklı elektrik üretiminin iktisadi büyümeyi azalttığını tespit etmişlerdir.

Szustak vd. (2021) seçilmiş Avrupa ülkelerinin 2018: Q1- 2021 Q1 dönemi için yaptıkları çalışmada enerji üretiminin büyüme üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığını, Birol ve Demirgil (2022) ise AB-15 ülkeleri üzerine 1995-2019 dönemi için yaptıkları çalışmada ilgili değişkenler arasında bir ilişki olmadığını belirtmişlerdir. Bağcı (2019) ise çalışmasında Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarından gerekli seviyede yararlanmadığı sonucuna ulaşmıştır.

2. VERİ SETİ VE EKONOMETRİK MODEL

Türkiye ekonomisi için yenilenebilir enerji üretimi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada 1990-2019 dönemi yıllık veriler ile ilgili parametreler arasında öncelikle uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit etmek için ARDL sınır testi yaklaşımı ardından nedensellik ilişkisinin tespiti için Toda Yamamoto nedensellik testi yapılmıştır. Üretim fonksiyonunda sermaye (K), işgücü (L) ve yenilenebilir enerji (REG) girdi olarak tanımlanırken Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GDP) değerleri de çıktı düzeyini belirlemek için kullanılmıştır. Tablo 1'de ilgili değişkenler ile verilerin teminine yönelik kaynaklar yer almaktadır.

Değişkenler	Tanımı	Türü	Kaynağı	Hesaplama Şekli
lnGDP	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Logaritmik	WDI	Sabit=2015\$
lnREG	Yenilenebilir Enerji	Logaritmik	OECD	(TOE)
lnK	Sermaye	Logaritmik	WDI	S a b i t S e r m a y e Yatırımları
lnL	İşgücü	Logaritmik	WDI	Toplam İşgücü

Tablo 1: Modelde Kullanılan Değişkenler

Modelde bağımlı değişken olan ekonomik büyüme (lnGDP) ile kontrol değişkenlerden sermaye (lnK) ve işgücü (lnL) verileri World Bank (WDI)'tan, yenilenebilir enerji üretimi (lnREG) ise OECD veri tabanından temin edilmiştir.

Model Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan yararlanılarak oluşturulmuştur. Modelde yer alan gayrisafi yurtiçi hasıla (GDP) bağımlı değişken iken bağımsız değişkenler ise sermaye yatırımları (K), işgücü (L) ve yenilenebilir enerji üretiminden (REG) oluşmaktadır. Doğrusal bir tahmin oluşturulabilmesi için değişkenlerin doğal

logaritmaları alınarak modele dahil edilmişlerdir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu aşağıdaki gibidir:

$$Q = AK^{\alpha}L^{\beta} \quad (1)$$

Cobb- Douglas üretim fonksiyonundaki A, α - ve β - birer katsayıyı ifade etmektedir. A parametresi teknoloji ile ilişkilidir. α -parametresi sermaye tutarı sabitken işgücünde %1'lik bir artış sonucunda toplam üretimin % kaç artacağını göstermektedir. β parametresi ise işgücü tutarı sabitken sermaye miktarındaki %1'lik artış neticesinde üretimde % kaçlık bir artış olacağını ifade etmektedir. Böylece α -parametresi üretimin iş gücü esnekliğini, β -parametresi ise üretimin sermaye esnekliğini göstermektedir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonunda yer alan α ve β parametreleri toplamı ($\alpha + \beta$) ölçeğe göre getiriyi yansıtmaktadır. Parametrelerin toplamının 1'e eşit olması durumunda ölçeğe göre sabit getiri söz konusu iken 1'den büyük olması ölçeğe göre artan getiriyi ve son olarak 1'den küçük olması ise ölçeğe göre azalan getiriyi ifade etmektedir (Küçük, 2011: 356).

Modele ait doğrusal tahmin denklemi aşağıdaki gibidir:

$$\ln GDP_t = \beta_0 + \beta_1 \ln REG_t + \beta_2 \ln K_t + \beta_3 \ln L_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

3. METODOLOJİ

Modele dahil edilen değişkenlerin durağanlıklarını belirlemek amacıyla öncelikle ADF ve PP birim kök testleri yapılmıştır. Parametrelerin durağanlık dereceleri belirlendikten sonra aralarındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti için ARDL sınır testi yapılmıştır. Eşbütünleşme ilişkisinin tespitinden sonra Vektör Otoregresif (VAR) modeli ve ardından da Toda-Yamamoto nedensellik testi yapılarak parametreler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir.

Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen ve Dickey-Fuller (DF) testindeki otokorelasyon sorununu çözmek amacıyla genişletilerek elde edilen Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin de mevcut modele dahil edilmesiyle elde edilmiştir (Lopez, 1997: 5). ADF testinde hesaplanan değerini geliştirilen MacKinnon kritik değerlerinden mutlak değerce küçük olması durumunda birim kökün olduğunu ifade eden H_0 hipotezi kabul edilirken hesaplanan değerini farklı anlamlılık düzeylerindeki kritik değerlerden mutlak değerce büyük olması durumunda ise H_0 hipotezi reddedilmektedir yani serinin durağan olduğuna karar verilmektedir (Biswal ve Barik, 2017: 215). ADF birim kök testi (sabitli ve trendli) denklemi aşağıdaki gibidir:

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Phillips-Perron (1988) birim kök testi hata teriminin zayıf düzeyde bağımlı olmasına ve aynı zamanda heterojen olarak dağılmasına izin vermektedir (Phillips ve Perron, 1988: 336). Bu yöntem basit bir regresyon modeline parametrik olmayan bir düzeltme kullanarak modelin artıklarındaki otokorelasyon sorununu ortadan kaldırmaktadır (Galbraith ve Zinde-Walsh: 1999: 26). Heterojenliğe izin veren Phillips ve Perron ile Dickey-Fuller (DF) testinin varsayımlarından bağımsızlık ve homojenite terk edilmiştir (Phillips ve Perron, 1988: 336-341). Phillips- Perron (PP) birim kök testi (sabitli ve trendli) denklemi ise aşağıdaki gibidir:

$$Y_t = \beta_1 + \delta Y_{(t-1)} + \beta_2 \left(t - \frac{T}{2} \right) + \varepsilon_t \quad (4)$$

ADF ve PP birim kök testi hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_0 : $\delta=0$ (Birim kök vardır, seri durağan değildir.)

H_1 : $\delta<0$ (Birim kök yoktur, seri durağandır.)

Parametreler arası uzun dönemli ilişkinin tespiti için eş bütünleşme testleri uygulanmaktadır. Değişkenlerin aynı dereceden durağan olması koşulu ile uygulanan eş bütünleşme testlerindeki bu kısıtı ortadan kaldıran Pesaran vd. (1996) (bakınız Pesaran ve Pesaran, 1997; Pesaran ve Shin, 1999; Pesaran vd., 2001) tarafından geliştirilen ARDL eş bütünleşme yaklaşımı değişik seviyede entegre olan parametreler arasındaki bağlantının açıklanmasına imkan tanımaktadır. ARDL modeli değişkenlerin tamamen I (0) ya da tamamen I(1) düzeyinde durağan olmasına veya karşılıklı eş bütünleşik olmasına bakılmaksızın uygulanabilmektedir (Narayan ve Narayan, 2005: 428-429).

ARDL sınır testinde sınırsız hata düzeltme modelinin (UECM) kullanılıyor olması başka eşbütünleşme testlerine göre istatistiksel açıdan daha iyi sonuçlar göstermektedir. Bunun yanı sıra ARDL eş bütünleşme yaklaşımının küçük örneklemelere de uygulanabiliyor olması daha güvenilir sonuçlar vermesine neden olmaktadır. ARDL yaklaşımı ile parametreler arasındaki kısa ve uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisinin varlığı belirlenmektedir. Sınır testi uygulandıktan sonra elde edilen F-istatistiğinin üst kritik değerlerinden büyük olması durumunda kısa ve uzun dönem katsayı tahmini yapılabilmektedir (Narayan ve Narayan, 2005: 429). ARDL modeli için oluşturulan sınırsız hata düzeltme modeli (UECM) aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln GDP_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta \ln GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{q1} \beta_{2i} \Delta \ln REG_{t-i} + \sum_{i=0}^{q2} \beta_{3i} \Delta \ln K_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^{q3} \beta_{4i} \Delta \ln L_{t-i} + \delta_1 \ln GDP_{t-1} + \delta_2 \ln REG_{t-1} + \delta_3 \ln K_{t-1} \\ & + \delta_4 \ln L_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (5)$$

Denklemdede yer alan α sabit terimi, Δ fark operatörünü ifade ederken, ε_t ise hata terimini göstermektedir. Regresyon tahmininden sonra değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığını tespit eden F istatistiği hipotezleri ise aşağıdaki gibidir (Shahbaz vd., 2013: 168):

$$H_0: \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = 0 \text{ (Eş-bütünleşme yoktur)}$$

$$H_1: \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq \delta_4 \neq 0 \text{ (Eş-bütünleşme vardır)}$$

F istatistiği Pesaran ve Pesaran (1997) ile Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından ileri sürülen alt kritik değer (LCB) ve üst kritik değer (UCB) ile karşılaştırılmaktadır. F istatistik değerinin üst sınır olarak belirtilen I(1) kritik değerinden büyük olması durumunda eş bütünleşmenin olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmektedir. Böylece değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu tespit edilmektedir. Ancak F istatistik değerinin alt sınırı olan I(0) kritik değerinden küçük olması durumunda ise eş bütünleşmenin olduğunu ifade eden H_1 hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığı belirlenmektedir. Fakat F istatistik değerinin I (0) ve I (1) kritik değerlerinin arasında bir seviyede kalması durumunda eşbütünleşme ilişkisi hakkında herhangi bir yorum yapılamamaktadır. Eş bütünleşme ilişkisinin tespitinin ardından kısa ve uzun dönem katsayı tahmini yapılmaktadır (Shahbaz vd., 2013: 168).

Uzun dönem katsayıların tahminini içeren denklem aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \ln GDP = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_{1i} \ln GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{q1} \alpha_{2i} \ln REG_{t-i} \\ + \sum_{i=0}^{q2} \alpha_{3i} \ln K_{t-i} + \sum_{i=0}^{q3} \alpha_{4i} \ln L_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (6)$$

Katsayı tahmininin ardından ARDL sınır testi yaklaşımının uyumluluğu tanısıl ve stabilite testleri ile tespit edilmektedir. Brown vd.'nin (1975) önermiş olduğu CUSUM ve CUSUM2 testleri parametrelerin istikrarlılığının tespiti için kullanılmaktadır (Shahbaz vd., 2013: 168). Ardından kısa dönem katsayılarının tahmini için kısa dönemde var olan dengesizliklerin uzun dönemde giderileceğini ifade eden hata düzeltme yöntemine başvurulmaktadır.

Modele ait oluşturulan hata düzeltme denklemi ise aşağıda yer almaktadır:

$$\begin{aligned} \Delta \ln GDP = \alpha_0 + \sigma_1 ECM_{t-1} + \sum_{i=1}^p \sigma_{2i} \Delta \ln GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{q1} \sigma_{3i} \Delta \ln REG_{t-i} \\ + \sum_{i=0}^{q2} \sigma_{4i} \Delta \ln K_{t-i} + \sum_{i=0}^{q3} \sigma_{5i} \Delta \ln L_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (7)$$

Denkleimde bulunan ECM_{t-1} hata düzeltme terimini ifade etmektedir. Parametreler arasında eşbütünleşme bağlantısının varlığını yani bir başka ifade ile uzun dönemli ilişkinin olduğunu tespit edebilmek için hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması gerekmektedir.

Parametreler arasında uzun dönemli bağlantının varlığı tespit edildikten sonra nedensellik ilişkisi incelenebilmektedir. Gecikme sayısı açısından duyarlı olan ve birden fazla sınıma testine tabi tutulan Granger nedensellik testi değişkenlerin birim kök içermemesine, aynı seviyeden bütünleşik olmasına ve değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin tespitine bağlı olarak uygulanabilmektedir. Fakat Granger nedensellik testinden hareketle uygulanan Toda-Yamamoto testinde ise değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi şartı olmamakla birlikte değişkenlerin durağanlıklarının farklı düzeylerde olması durumunda da değişkenlerin düzey değerleri dikkate alınarak kullanılabilir ve Wald istatistiği test edilebilmektedir. Gecikmesi artırılmış VAR analizine dayanan Toda-Yamamoto yönteminin uygulanabilmesi için öncelikle VAR modeli oluşturularak k gecikme uzunluğu belirlenmekte ve belirlenen bu değere de entegrasyon derecesi d_{max} eklenerek $(k+d_{max})$ elde edilmektedir (Mert ve Çağlar, 2019: 344-345). Toda ve Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen VAR denklemi aşağıdaki gibidir:

$$Y_t = \delta + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_i y_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \theta_i x_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (8)$$

$$X_t = \delta + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \gamma_i x_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \theta_i y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (9)$$

4. EKONOMETRİK BULGULAR

Modelde kullanılan değişkenlerin durağanlıklarını belirlemek amacıyla yapılan ADF ve PP birim kök testi sonuçları Tablo 2'de görülmektedir.

Genişletilmiş Dickey- Fuller (ADF) Test İstatistiği				
	Seviye Değeri		1.Fark Değeri	
	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli
lnGDP	0.272	-2.490	-5.397***	-5.302***
lnREG	1.738	0.356	-4.748***	-5.563***
lnK	-0.781	-2.611	-5.573***	-5.550***
lnL	1.333	-0.745	-5.178***	-5.951***

Kritik Değerler	10%	-2.623	-2.625	-2.625	-3.225
	5%	-2.078	-2.972	-2.972	-3.581
	1%	-3.679	-3.689	-3.689	-4.324
Phillips- Perron (PP) Test İstatistiği					
	Seviye Değeri		1.Fark Değeri		
	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli	
lnGDP		0.845	-2.531	-6.042***	-6.570***
lnREG		2.174	0.674	-4.855***	-5.564***
lnK		-0.752	-2.669	-5.629***	-5.455***
lnL		1.619	-0.691	-5.216***	-5.069***
Kritik Değerler	10%	-3.222	-2.625	-2.625	-3.225
	5%	-3.574	-2.972	-2.972	-3.581
	1%	-4.310	-3.689	-3.689	-4.324

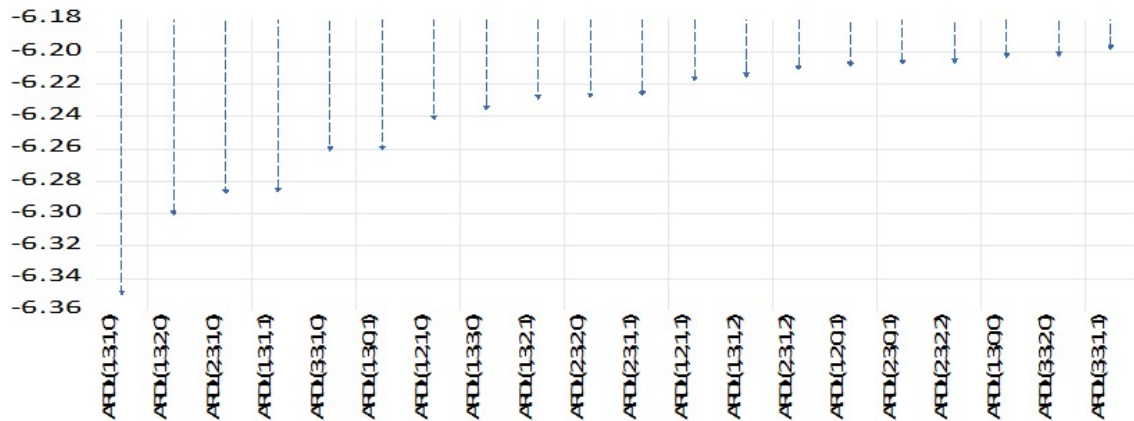
Tüm değişkenler hesaplanmış t-istatistiğini göstermektedir.

*** %1 önem düzeyinde durağanlığı ifade etmektedir.

Tablo 2: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenlerin durağanlıkları ADF ve PP birim kök testine göre incelenmiştir. Sabitli ve sabitli-trendli modeller ile incelenen tüm parametreler seviyede birim kök içermektedir ancak birinci farkta yani I (1) seviyesinde ise %1 önem düzeyinde durağan hale geldikleri görülmektedir.

Birinci farkta durağan hale gelen parametreler arasındaki uzun dönemli bağlantının tespiti için uygulanan ARDL modelinde uygun gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriteri (Akaike Information Criteria-AIC) ile tespit edilmiştir.

Şekil 1: Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Akaike Bilgi Kriterleri (İlk 20 model))

Modelde Akaike bilgi kriterine göre uygun gecikme uzunluğu ise 3 (1,3,1,0) olarak tespit edilmiştir. Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından parametreler arasında eşbütünleşme bağlantısının tespiti için gerçekleştirilen sınır testi sonuçları aşağıdaki gibidir.

k	F İstatistiği	I(0)*			I(1)*		
		%1	%5	%10	%1	%5	%10
3	112.0513	6.643	4.683	3.868	8.313	5.98	4.965

* n=30 için Narayan (2005) tarafından oluşturulan kritik değerlerdir.

t	I(0)				I(1)			
	%1	%2,5	%5	%10	%1	%2,5	%5	%10
-16.10180	-3,96	-3,65	-3,41	-3.13	-4,73	-4,42	-4,16	-3,84

I(0)=Alt Sınır, I(1):Üst Sınır

Tablo 3: ARDL Sınır Testi Sonuçları

Tabloda yer alan değerler incelendiğinde F istatistik değeri 112.0513 olarak hesaplanmıştır. F-Sınır testi değeri üst kritik değerlerin tüm önem düzeylerinden büyük ($F > I(1)$) olması nedeniyle eş bütünleşmenin olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmiş, parametrelerin eşbütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca t sınır testi değerinin mutlak değer olarak üst kritik değerlerin tüm önem seviyelerinden büyük olması değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucunu göstermektedir. Parametreler arasında eşbütünleşme ilişkisinin tespitinden sonra uzun dönem tahmini yapılmıştır.

Değişkenler	Katsayı	St.Hata	t-istatistiği	P (Olasılık)
lnREG	0.106524***	0.03477	3.062923	0.0070
lnK	0.311224***	0.015857	19.62632	0.0000
lnL	0.323053***	0.092105	3.507440	0.0027
R Squared:	0.999628	Akaike info criterion:	-6.348745	
Adjusted R Squared:	0.999431	Schwarz criterion:	-5.868805	
F-Statistic:	5072.676	Hannan-Quinn criterion:	-6.206033	
F-Statistic (Probability)	0.000000	Durbin-Watson Stat:	2.203985	

*** %1 önem düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 4: Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Uzun dönem tahmin sonuçlarına göre değişkenleri %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre lnREG değişkenindeki %1’lik artış bağımlı değişken lnGDP üzerinde %0.106524’lük, lnK değişkenindeki %1’lik bir artış lnGDP üzerinde %0.311224’lük ve lnL değişkenindeki %1’lik bir artış ise lnGDP üzerinde %0.323053’lük bir pozitif etkiye neden olmaktadır.

Tablo 5’te kısa dönemdeki dengesizliklerin uzun dönemde giderilip giderilmediğini tespit edebilmek amacıyla yapılan hata düzeltme modeli kısa dönem tahmin sonuçları yer almaktadır.

Değişkenler	Katsayı	St.Hata	t-İstatistiği	P(Olasılık)				
C	11.61748***	0.503807	23.05940	0.0000				
@TREND	0.017677***	0.000815	21.69808	0.0000				
D(REG)	-0.020665	0.021549	-0.958976	0.3510				
D(REG(-1))	-0.112797***	0.026127	-4.317183	0.0005				
D(REG(-2))	-0.065454**	0.024107	-2.715170	0.0147				
D(L)	0.083171	0.082497	1.008169	0.3275				
EC _{t-1}	-0.945250***	0.041164	-22.96302	0.0000				
t	Alt Sınır I(0)				Üst Sınır I(1)			
	%1	%2,5	%5	%10	%1	%2,5	%5	%10
-22.96302	-3,96	-3,65	-3,41	-3.13	-4,73	-4,42	-4,16	-3,84

*** %1 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5: Kısa Dönem Tahmin Sonuçları (Hata Düzeltme Modeli Sonuçları)

Kısa dönem hata düzeltme katsayısını ifade eden EC_{t-1} değeri -0.945250 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan hata terimi katsayısının negatif ve istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. t sınır testi hesaplanan değeri ise -22.96302 dir. Hesaplanan t-istatistik değerinin mutlak değer olarak üst kritik değerlerin I(1) tüm önem düzeylerinden büyük olması dolayısıyla hata düzeltme katsayısının istatistiki açıdan anlamlı olduğuna, bir başka ifade ile parametreler arasında eşbütünleşme bağlantısının varlığına ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kısa dönemde meydana gelecek dengesizlikler uzun dönem dengesine $1/0.945250=1.05$ yıl sonra gelecektir.

Test	F (Hesaplanan)	P (Olasılık)*
Değişen Varyans (Breush-Pagan-Godfrey)	0.868825	0.5691
Model Spesifikasyonu (Ramsey-Reset)	1.576194	0.2273
Otokorelasyon Serial Korelasyon LM (Breush-Godfrey)	1.465489	0.2622
Normallik (Jarque-Bera)	0.084344	0.958705

Tablo 6: Tanısal Test Sonuçları

Tanısal test sonuçlarına göre P değerinin 0.05'ten büyük olması dolayısıyla modelde değişen varyans, otokorelasyon sorunu ve spesifikasyon hatası olmadığı dolayısıyla modelin normal dağılım göstermiş olduğu sonucu elde edilmiştir. Tahmini yapılan değişkenlerin istikrarlılığının tespitinde kullanılan CUSUM ve CUSUMQ grafikleri ise Şekil 2 ile gösterilmektedir.

Şekil 2: CUSUM ve CUSUMQ Grafiği

CUSUM ve CUSUMQ grafiği parametre tahminlerinin %95 güven sınırları içerisinde yer aldığı ve buna bağlı olarak da parametrelerin her iki grafiğe göre istikrarlı olduğu sonucu elde edilmiştir.

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	89.83328	NA	2.04e-08	-6.358021	-6.166045	-6.300936
1	206.4217	189.9959*	1.20e-11*	-13.80901*	-12.84913*	-13.52359*
2	216.4024	13.30766	2.05e-11	-13.36314	-11.63536	-12.84938
3	232.9983	17.21052	2.50e-11	-13.40728	-10.91159	-12.66518

* En uygun gecikme değerini göstermektedir.

Tablo 7: VAR Analizi ile Uygun Gecikme Değerinin Belirlenmesi

Modele yönelik uygun gecikme değerinin belirlendiği VAR analizi sonuçlarının yer aldığı tabloda Akaike (AIC), Schwarz (SC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriterleri bulunmaktadır. Üç bilgi kriterinde de en küçük değerler 1 gecikme (Lag) için elde edilmiştir. Dolayısıyla uygun gecikmeli modelin VAR(1) olduğu belirlenmiştir.

k=1, d _{max} =1, (k+d _{max} =2)			
Nedensellik Yönü	Ki-kare	df	Olasılık
REG → GDP	0.072676	1	0.7875
L→GDP	3.913465	1	0.0479
K→GDP	0.101918	1	0.7495
GDP → REG	1.162327	1	0.2810
L → REG	1.156285	1	0.2822
K → REG	0.534651	1	0.4647

Tablo 8: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre olasılık değerlerinin 0.10'dan büyük olması dolayısıyla Türkiye için incelenen dönem itibariyle yenilenebilir enerji üretiminden (REG) ekonomik büyümeye (GDP) ve iktisadi büyümeden (GDP) yenilenebilir enerji üretimine (REG) doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir.

SONUÇ

Tarih boyunca insanlık için en temel kaynaklardan biri olan ve sanayileşme ile beraber önemi daha da artan enerjinin kullanımındaki artış üretimdeki artış da beraberinde getirmiştir. Üretimdeki artışın ekonomik büyümeye yol açan önemli bir faktör olduğu göz önünde bulundurulduğunda enerji üretiminin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Sanayi sektöründe son derece önem arz eden enerji tüketiminin doğal kaynaklar üzerinde baskı oluşturarak çevre kirliliğine yol aması yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelimin artırmasına neden olmuştur. Fosil kaynaklardan ziyade daha düşük maliyetli, geleceği tehdit etmeyen ve daha çevreci kaynaklar olarak bilinen yenilenebilir enerji kaynakları bu kaynaklara sahip olan ülkelere de önemli avantajlar sunmaktadır. Fosil enerji kaynakları açısından yeterli durumda olmayan Türkiye yenilenebilir enerji açısından zengin kaynaklara sahiptir. Bu da Türkiye'ye ihtiyaç duyduğu enerjiyi üretebilme imkanı sunmaktadır.

Yenilenebilir enerji kaynaklarına olan talep artışları bu kaynakların üretiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ne yönde olduğunun tespitini gerekli kılmıştır. Bu nedenle bu çalışmada yenilenebilir enerji üretiminin ekonomik büyüme üzerindeki

etkisi Türkiye ekonomisi için incelenmiştir. 1990-2019 döneminin incelendiği çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespiti ARDL sınır testi yaklaşımı ile yapılırken Toda-Yamamoto nedensellik analizi ile de parametreler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Yapılan analizler neticesinde uzun dönem katsayı tahmin sonuçlarına göre Türkiye’de yenilenebilir enerjinin ekonomik büyümenin belirleyicisi olduğu ve kısa dönemde oluşabilecek dengesizliklerin uzun dönemde giderilebileceği tespit edilmiştir. Bir başka ifadeyle Türkiye ekonomisinde yenilenebilir enerji üretimi uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Parametreler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığının belirlenmesinden sonra parametreler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiş ve analiz sonucunda yenilenebilir enerji üretiminden büyümeye ve büyümeden de yenilenebilir enerji üretimine doğru herhangi bir ilişki belirlenmemiştir.

Yenilenebilir enerji üretiminin maliyetli olması ve üretimde istenilen düzeye ulaşmanın uzun dönemler alması yenilenebilir enerji üretiminin istenilen düzeye ulaşmasını engellemiş olabilmektedir. Bu durum ise yenilenebilir enerji üretimi ile iktisadi büyüme arasında nedensellik ilişkisinin çıkmamasının en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilebilmektedir. Ancak parametreler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığının tespiti yenilenebilir enerji üretimi her ne kadar zor ve maliyetli olsa da fosil enerji kaynaklarının kullanımının gerek çevreye gerekse ekonomiye verdiği zarar düşünüldüğünde yenilenebilir enerji üretimine yönelik politikaların devamlılığının son derece önemli olduğunu göstermektedir. Bu amaçla yenilenebilir enerji üretim maliyetlerini düşürmek amacıyla vergi teşvikleri ve sübvansiyonlar başta olmak üzere teşvik edici politikalar ile üretimin sürdürülebilirliğini sağlamaya yönelik yatırım kredilerinin sağlanması yenilenebilir enerji üretimini artırabilmek için uygulanabilecek öncelikli politikalarlardır. Ayrıca uzun vadede yenilenebilir enerji üretiminde rekabet gücünü artırabilmek için alternatif politikalar da uygulanmalıdır. Bu amaçla enerji teknolojilerindeki gelişmelerin takip edilerek teknolojik yatırımların yapılması ve üretime yönelik gerekli tesislerin hazırlanması gibi gerekli fiziki ve ekonomik altyapının sağlanması ile yenilenebilir enerji üretiminin sürekliliğini sağlayıcı politikaların geliştirilmesi ve uygulanabilirliği de önem arz etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

Acaravcı, A., & Erdoğan, S., (2018). Yenilenebilir Enerji, Çevre ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş Ülkeler İçin Ampirik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13 (1), 53-64.

Ağır, H., & Türkmen, S. (2020). Ekonomik Büyümeye Etkisi Bakımından Doğal Kaynaklar: Dinamik Panel Veri Analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (3), 840-852.

Armeanu, D. Ş., Vintilă, G., & Gherghina, Ş. C. (2017). Does renewable energy drive sustainable economic growth? multivariate panel data evidence for EU-28 countries. *Energies*, 10(3), 381.

Atems, B., & Hotaling, C. (2018). The effect of renewable and nonrenewable electricity generation on economic growth. *Energy Policy*, 112, 111-118.

Aydın, F. F. (2010). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35, 317-340.

Bağcı, E. (2019). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Potansiyeli, Üretimi, Tüketimi ve Cari İşlemler Dengesi İlişkisi. *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 2 (4), 101-117.

Bayraç, H. N. and Çildir, M. (2017). AB Yenilenebilir Enerji Politikalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13 (13), 201-212.

Bento, J. P. C. and Moutinho, V. (2016). CO2 emissions, non-renewable and renewable electricity production, economic growth, and international trade in Italy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 55, 142-155.

Bhattacharya, M., Paramati, S. R., Ozturk, I., & Bhattacharya, S. (2016). The effect of renewable energy consumption on economic growth: Evidence from top 38

countries. *Applied Energy*, 162 (15), 733-741. doi: <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2015.10.104>

Birol, Y. E. ve Demirgil, B. (2022). Rüzgâr Enerjisi Üretimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: AB-15 Ülkeleri İçin Bir Panel Veri Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 61, 305-327.

Biswal, S. K. ve Barik, S. (2017). Interdependence & Integration between Futures and Spot Market: Empirical evidence in India. *International Journal of Advance Research, Ideas and Innovations in Technology*, 3 (3), 213-219.

Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J.M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society. Series B (Methodological)*, 37 (2), 149-192.

Çomuk, P., & Ercoşkun, S. (2022). OECD Ülkelerinde Elektrik Üretimini Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Panel Veri Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 72-88.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2023). Bilgi Merkezi: Elektrik. Erişim Tarihi: 9.3.2023

Erdoğan, S., Dücan, E., Şentürk, M., & Şentürk, A. (2018). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Üretimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Bulgular. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (2), 233-246.

Galbraith, J. W. and Zinde-Walsh, V. (1999). On the distributions of Augmented Dickey Fuller statistics in processes with moving average components. *Journal of Econometrics*. 93, 25-47.

Gürlük, S. (2010). Sürdürülebilir Kalkınma Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanabilir mi? *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 85-99.

İnan, İ., Akbulut, İ., & Aslan, E. (2018). Enerji Sorununun Çözümünde Yenilenemez ve Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Yeri ve Önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120 (237), 11-40.

Kantarmacı, S. ve Üçdoğruk Birecikli, Ş. (2020). Yenilenebilir enerji birincil üretiminin ekonomik büyüme ve işgücü üzerine etkisi: AB-28 Panel Veri Analizi. *İzmir Yönetim Dergisi*, 1 (1), 10-28.

Khobai, H. (2018). The causal linkages between renewable electricity generation and economic growth in South Africa. MPRA Paper No. 86485, 1-21.

Koç, Ü. ve Apaydın, Ş. (2020). İktisadi Büyüme ve Rüzgar Enerjisi: Seçilmiş G-20 Ülkeleri İçin Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 4 (3), 595-612.

Koç, E. ve Kaya, K. (2015). Enerji Kaynakları-Yenilenebilir Enerji Durumu. *Mühendis ve Makina*, 56 (668), 36-47.

Koç, E., & Şenel, M. C. (2013). Dünyada Ve Türkiye’de Enerji Durumu-Genel Değerlendirme. *Mühendis ve Makina*, 54 (639), 32-44.

Koyuncu, T., & Karabulut, T. (2021). Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma Ve Yeşil Ekonomi Açısından Yenilenebilir Enerji: Ampirik Bir Çalışma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17 (2), 466-482.

Kuşkaya, S. (2023). Yenilenebilir Enerji Ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Kantil Regresyon ile Modellenmesi: ABD Örneği. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 234-245.

Küçük, O. (2011). Faktör Esnekliği ve Ölçeğe Göre Getiri: Kobi’lerde Karşılaştırmalı Bir Cobb-Douglas Üretim Fonksiyonu Uygulaması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 353-362.

Lopez, J. H. (1997). The power of the ADF test. *Economic Letters*, 57, 5-10.

Mert, M. ve Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Najam, A., and Cleveland, C. J. (2003). Energy and sustainable development at global environmental summits: An Evolving Agenda. *Environment, Development and Sustainability*, 5, 117–138.

Narayan, P. K. and Narayan, S. (2005). Estimating income and price elasticities of imports for Fiji in a cointegration framework. *Economic Modelling*, 22 (3), 423-438.

Ohler, A. and Fetters, I. (2014). The causal relationship between renewable electricity generation and GDP growth: A study of energy sources. *Energy economics*, 43, 125-139.

Oyeleke, O. J. and Akinlo, T. (2020). Energy generation and economic growth: empirical evidence from Nigeria. *Environment, Development and Sustainability*, 22(8), 7177-7191.

Pesaran, H. M., Shin, Y., & Smith, R. (1996). Testing the existence of a long-run relationship. DAE Working Paper Series No. 9622. Department of Applied Economics, University of Cambridge.

Pesaran, H.M., & Pesaran, B. (1997). Working with Microfit 4.0: interactive econometric analysis. Oxford Univ. Press, England.

Pesaran, M. H. and Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis. In: Storm, S. (Ed.), *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: the Ragnar Frisch Centennial Symposium* (pp. 1–31). Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Pesaran, M.H., Shin, Y., & Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.

Shahbaz, M., Mutascu, M., & Azim, P. (2013). Environmental Kuznets Curve in Romania and the role of energy consumption. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 18, 165-173.

Singh, N., Nyuur, R., & Richmond, B. (2019). Renewable energy development as a driver of economic growth: Evidence from multivariate panel data analysis. *Sustainability*, 11 (8), 2418.

Szustak, G., Dąbrowski, P., Gradoń, W., & Szewczyk, Ł. (2021). The relationship between energy production and GDP: Evidence from selected European economies. *Energies*, 15 (1), 50. 1-11.

Temiz Dinç, D., and Akdoğan, E. C. (2019). Renewable energy production, energy consumption and sustainable economic growth in Turkey: A VECM approach. *Sustainability*, 11 (5), 1273.

TÜBİTAK. (2003). Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Tematik Paneli. Vizyon ve Öngörü Raporu, Ankara.

Usta, C. (2016). Türkiye’de Enerji Tüketimi Ekonomik Büyüme İlişkisinin Bölgesel Analizi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2 (2), 181-201. <http://dx.doi.org/10.20979/ueyd.3166>

Usupbeyli, A. ve Uçak, S. (2018). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji-Büyüme İlişkisi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (4), 223-238.

Ünüvar, İ. ve Keskinılıç, S. (2020). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: G20 Ülkeleri Örneği (2000-2016). *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16 (2), 251-266.

Xu, H. (2016). Linear and Nonlinear Causality between Renewable Energy Consumption and Economic Growth in the USA. *Zbornik Radova Ekonomskog Fakulteta u Rijeci : Časopis za Ekonomsku Teoriju i Praksu*, 34 (2), 309-332.

Yesevi, Ç. G. (2021). *Türkiye'nin Enerji Stratejisi ve Enerji Görünümü*. Ankara: 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü.

ANALYZING THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH EXPENDITURE, RENEWABLE ENERGY AND LIFE EXPECTANCY: EVIDENCE FROM ASIAN COUNTRIES

Iraima DORBONOVA*

ORCID: 0009-0003-0222-848X

İbrahim Halil SUGÖZÜ**

ORCID: 0000-0002-1861-3118

Abstract: This study investigates the relationship between health expenditures, renewable energy and life expectancy in Asian countries within a model covering the period 2000-2020. GDP data are also included in the model. In the study, after applying cross-sectional dependence test and Cross-sectional Augmented Dickey-Fuller unit root tests, panel cointegration test is employed to show whether there is a long-run mutual relationship between health expenditures and other variables, and then Dumitrescu-Hurlin (2012) panel causality analysis method is used to test the causality between the relevant variables in Asian countries. According to the empirical findings, while causality is found between health expenditures and renewable energy in most of the Asian countries, there is also a high level of causality between life expectancy and health expenditures. Moreover, the cointegration test between health expenditures and other variables confirms that there is a long-run relationship between the variables. It is concluded that policy makers in Asian economies should develop policy frameworks that provide opportunities for renewable energy consumption and support investment in

* PhD. Candidate, Department of Economics, Kyrgyz-Turkish Manas University, 1850D03001@manas.edu.kg

** Prof. Dr., Department of Economics, Kyrgyz-Turkish Manas University, ihsugozu@manas.edu.kg

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1459607>

Araştırma Makalesi

Research Article

Geliş Tarihi: 27/03/2024

Kabul Tarihi: 24/04/2024

Atıf / Cite as: Dorbonova, I. - Sugözü, İ. H. (2024). Analyzing the Relationships between Health Expenditure, Renewable Energy and Life Expectancy: Evidence from Asian Countries, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 111-134.

renewable energy projects to promote the use of clean technologies. Thus, an increase in renewable energy consumption can lead to economic prosperity by not only improving quality of life but also increasing productivity.

Keywords: Asian Countries, Economic Growth, Health Expenditure, Life Expectancy, Renewable Energy.

SAĞLIK HARCAMALARI, YENİLENEBİLİR ENERJİ VE YAŞAM BEKLENTİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ANALİZİ: ASYA ÜLKELERİNDEN ÖRNEKLER

Öz: Bu çalışma, Asya ülkelerinde sağlık harcamaları, yenilenebilir enerji ve ortalama yaşam süresi arasındaki ilişkiyi 2000-2020 dönemini kapsayan bir model çerçevesinde araştırmaktadır. GSYH verileri de modele dahil edilmiştir. Çalışmada yatay kesit bağımlılık testi ve yatay kesit Augmented Dickey-Fuller birim kök testleri uygulandıktan sonra, sağlık harcamaları ile diğer değişkenler arasında uzun dönemli karşılıklı bir ilişki olup olmadığını göstermek için panel eşbütünleşme testi ve ardından Asya ülkelerinde ilgili değişkenler arasındaki nedensellik test etmek için Dumitrescu-Hurlin (2012) panel nedensellik analizi yöntemi kullanılmıştır. Ampirik bulgulara göre, Asya ülkelerinin çoğunda sağlık harcamaları ile yenilenebilir enerji arasında nedensellik ilişkisi bulunurken, yaşam beklentisi ile sağlık harcamaları arasında da yüksek düzeyde nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca, sağlık harcamaları ve diğer değişkenler arasındaki eşbütünleşme testi, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır. Asya ekonomilerindeki politika yapıcıların, yenilenebilir enerji tüketimi için fırsatlar sağlayan politika çerçeveleri geliştirmeleri ve temiz teknolojilerin kullanımını teşvik etmek için yenilenebilir enerji projelerine yatırımı desteklemeleri gerektiği sonucuna varılmıştır. Böylece, yenilenebilir enerji tüketimindeki artış sadece yaşam kalitesini iyileştirmekle kalmayıp aynı zamanda verimliliği de artırarak ekonomik refaha yol açabilir.

Anahtar Kelimeler: Asya Ülkeleri, Ekonomik Büyüme, Sağlık Harcamaları, Yaşam Beklentisi, Yenilenebilir Enerji.

INTRODUCTION

In recent years, the consumption of fossil fuels has increased dramatically with the spread of industrialization and the rapid increase in the world population. The ever-increasing consumption of fossil fuels is not only depleting fossil reserves, but also threatening global climate change and increasing health risks (Farhad et al., 2008). Today, fossil fuels represent the most important energy source all over the world. While the need for energy is constantly increasing, countries are in search of new energy sources. In addition, 80% of greenhouse gas emissions are caused by the combustion of fossil fuels. In this context, renewable energy sources are needed both to slow down the depletion of fossil fuels and to slow down atmospheric pollution. Increasing infrastructure investments in renewable energy sources and shifting from fossil fuel use to alternative energy sources are among the primary objectives of all countries (Cosmi et al., 2003). Excessive carbon dioxide and other gases released into the atmosphere because of the use of solid fuels cause global climate change, air pollution and create environmental concerns on a global scale. However, energy obtained from renewable energies such as solar, wind and geothermal sources are environmentally friendly energy sources that do not cause any carbon dioxide emissions into the atmosphere (Bull, 2001). Many countries in the world are dependent on fossil fuel energy sources. Rising energy prices, diminishing world reserves, increasing energy imports, environmental and health problems caused by air pollution have led countries to search for new energy sources. Therefore, economies around the world are developing renewable energy policies to reduce dependence on fossil fuels and increase domestic renewable energy production. While fossil fuel resource reserves are limited and exhaustible, renewable energy resources are inherent in nature, have unlimited production capacity and are suitable for use in industry, housing and transportation (Popp et al., 2011).

Fossil fuel use releases a wide range of harmful pollutants into the air, including particulate matter, ozone, nitrogen dioxide, sulfur dioxide, mercury and other hazardous air pollutants. Inhalation of polluted air leads to impaired lung function, asthma, cardiovascular diseases, premature births and increased mortality in premature children. Children are particularly susceptible to asthma and lung dysfunction. Air pollution from fossil fuel use has shortened life expectancy worldwide by about 3 years. It shows that a 1% increase in carbon dioxide (CO₂) and PM₁₀ will lead to about 1.1% - 2.5% decrease in life expectancy at birth and 5.4% increase in infant mortality (Lelieveld et al., 2019; Fotourehchi and Caliskan, 2018). Many epidemiological studies around the world have identified a negative link between air pollution and population health. Air pollution can cause cerebrovascular diseases, trigger or exacerbate ischemic heart diseases. Air pollution also negatively affects the nervous, digestive and urinary systems. Long-term

exposure to air pollution has been reported to increase all-cause mortality. Furthermore, air pollution is a cause and aggravating factor for many respiratory diseases such as chronic obstructive pulmonary disease (COPD), asthma and lung cancer (Jiang et al., 2016). For example, outdoor air pollutants such as PM, NO₂ and SO₂ have been found to increase mortality rates; long-term exposure to PM increases the risk of cardiovascular disease and O₃ increases the risk of appendicitis (Kaplan et al., 2013, Carey et al., 2013, Gill et al., 2011, Peters et al., 2001).

Within this framework the use of renewable energy results in fewer emissions of greenhouse gases, CO₂, S₂O, NO_x, and particulate matter and is therefore harmless to health. Renewable energy consumption improves the quality of the air we breathe and leads to a reduction in premature death, heart attacks, asthma and cardiovascular diseases (Buonocore et al., 2016). Meeting the energy demand of countries from alternative energy sources such as solar, wind and geothermal energy is an important alternative in minimizing the health problems caused using traditional energy sources (Aldakhil et al., 2018; Treyer et al., 2014). In this context, the use of renewable energy will help reduce health expenditures by creating a positive impact on human health (Aldakhil et al., 2018; Treyer et al., 2014). Therefore, renewable energy sources contribute to the reduction of greenhouse gas emissions and fossil fuel use, prevent air pollution, and help reduce adverse impacts on the environment and health (Owusu et al., 2016). Moreover, in the long run, the use of renewable energy has positive effects on global temperature.

In the literature, the associations between health expenditure and environment pollution, renewable energy and economic growth have been deeply explored; however, less attention has been given to the health expenditure, renewable energy and life expectancy relationship. Thereby, this study aims to fill this gap and provide a contribution to the existing literature.

The use of renewable energy carries considerable significance for both the environment and human health (Ullah et al. 2020). Renewable energy provides clean energy and a clean environment, which could improve human health and life expectancy. Consequently, renewable energy consumption could prolong the life expectancy and reduce health spending. Taking this information into account, the objective of this research is to examine and discuss the long-term effects of renewable energy consumption on healthcare expenditure in Asian nations from 2000 to 2020, employing dynamic panel data methodologies. Asian countries are preferred as a panel sample in this study because being the globe's fastest expanding region, Asia necessitates escalating energy provisions to support its rapid economic growth (Raturi 2019). Besides, the extensive geographical scope of Asia coupled with their diversity

and varied institutional capabilities, presents vast opportunities in the renewable energy market. Additionally, renewable energy provides a chance for the region to attain a prominent global standing in renewable energy markets and lead the transition towards clean energy.

Asia region holds significant global importance due to its expansive landmass and substantial share of the world's population and population growth. Its economic transformation, coupled with a shift towards cleaner energy sources, is crucial for advancing global sustainability goals and reducing carbon emissions. The area has established significant renewable energy capability across various technologies, such as solar photovoltaic, wind power, hydropower, bioenergy, and geothermal sources. The Asia region is taking a prominent position in advancing the global transition to renewable energy, although the adoption of renewable energy sources is growing, it is occurring at a slower rate than that of traditional fossil fuels like natural gas and coal (Raturi 2019).

The structure of the study is as follows: The first section provides an overview of the relevant literature. The second section details the data and methodology used. The third section presents empirical outcomes of analysis. Finally, the conclusion section offers concluding remarks and potential policy recommendations.

1. LITERATURE REVIEW

A substantial study in the literature focuses on investigating renewable energy consumption and its relationships with other significant variables such as pollution, non-renewable energy consumption, international trade, and gross domestic product. Our study is connected to the branch of literature that examines healthcare expenditure and its relationship with renewable energy consumption and other proposed variables.

Ullah et al. (2020) have examined the linkage between trade, CO₂ emissions, renewable energy, and health expenditure in the case of Pakistan. They have utilized time series data spanning from 1998 to 2017 and employed the simultaneous equation approach for empirical analysis. The results from simultaneous equation reveal that an increase in trade volume positively contributes to the amount of CO₂ emissions and, as a result, CO₂ increases health expenditures. On the other hand, renewable energy is linked to reduced CO₂ emissions, and it lowers the health expenditures. This highlights the significance of renewable energy in improving environmental quality and decreasing health expenditures. Similarly, Sasmaz et al. (2021) evaluated the relationship between renewable energy use and health expenditures for 27 European Union member countries. In the research, the causality analysis is conducted separately for the two groups of EU member countries, labeled as pre-2000 and post-2000. The

analysis shows that the relationship is unidirectional for countries that became EU members before 2000 and bidirectional for those that joined after the year 2000. Likewise, Çetin (2018) investigated the long-term correlation between healthcare spending and renewable energy consumption across BRICS-T nations from 2000 to 2015, utilizing the panel auto-regressive distributed lags (ARDL) approach. The analysis reveals that income per capita and emissions per capita have a positive impact on health expenditure per capita in the long run.

Triki et al. (2023) examined the impact of renewable energy, green finance, and public health expenditure on environmental quality in the Kingdom of Saudi Arabia using data from 1980 to 2020. To investigate both long- and short-term effects, they have employed linear autoregressive distribution (ARDL) and nonlinear autoregressive distribution (NARDL) models. The practical findings indicated that, in the process of estimating the ARDL model, every variable has a significant effect on the long-term condition of the environment, leading to its enhancement. Moreover, the NARDL model confirms the presence of significant positive or negative shocks that support an asymmetric relationship with the fluctuation of variables in both the short and long run. Piran et al. (2023) evaluates the effect of global warming, education, and renewable energy on healthcare spending. To assess the effect of renewable energy on healthcare expenditure, this study integrated renewable energy with gross domestic product (GDP). According to the results obtained from Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) and Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS) estimators, there is an inverse relationship between GDP, renewable energy, education, and healthcare expenditure over the long term.

Xie et al. (2023) have examined the economic-environmental-health co-benefits of renewable energy development in China. The findings indicate that by developing renewable energy, it is possible to prevent 0.6 million premature deaths, 151 million illnesses, and 111 million days of work loss in 2050. On the other hand, Khan (2019) investigated the relationship between renewable energy, public health expenditure, logistics performance indices, and economic and environmental sustainability across ASEAN member countries, by analyzing panel data spanning from 2007 to 2017. The research applied the SEM (Structural Equation Modeling) model to test the hypotheses. The findings indicate that integrating renewable energy into logistical operations would improve both environmental and economic performance by reducing carbon emissions and greenhouse gas emissions. Based on the results, it was confirmed a negative correlation between public health expenditure and environmental performance, affirming that enhanced environmental sustainability characterized by lower carbon emissions and greenhouse gases leads to improved human health and economic growth. Shahzad et al. (2020) investigated the dynamic linkages among healthcare spending,

economic growth, CO₂ emissions, information and communication technology, and renewable energy consumption within the context of Pakistan over the period of 1995-2017. The findings concluded that economic growth and CO₂ emissions positively affect healthcare spending, whereas information and communication technology and renewable energy consumption have a negative impact on healthcare expenditure. Furthermore, bidirectional Granger causality was verified between healthcare expenditure, economic growth, carbon dioxide emissions, and information and communication technology. Unidirectional causality originates from renewable energy consumption towards healthcare spending, economic growth, CO₂ emissions, and information and communication technology. In the short term, causality is running from renewable energy consumption to healthcare expenditure and economic growth. Additionally, in the short term, causality is running from information and communication technology to economic growth. Likewise, Apergis et al. (2018) utilizes panel methodological techniques to investigate the relationship between per capita CO₂ emissions, per capita real gross domestic product, renewable energy consumption, and health expenditures as a health indicator across a panel of 42 sub-Saharan African countries, covering the timeframe from 1995 to 2011. The empirical findings confirm a long-term correlation among the variables. In the short term, Granger causality demonstrates the existence of unidirectional causalities from real GDP to CO₂ emissions, renewable energy consumption, and health expenditures, as well as bidirectional causality between renewable energy consumption and CO₂ emissions. In the long run, there exists a unidirectional causality leading from renewable energy consumption to health expenditures, and bidirectional causality between health expenditures and CO₂ emissions. The long-term elasticity indicates that both renewable energy consumption and health expenditures cause the reduction of carbon emissions, whereas real GDP results in an increase in emissions.

Ben et al. (2019) investigated the relationships between renewable energy consumption, tourist arrivals, trade openness ratio, economic growth, foreign direct investment, and CO₂ emissions for 22 Central and South American countries using annual panel data from 1995 to 2010. The empirical results indicate that the variables exhibit cointegration. Short-term Granger causality tests reveal unidirectional causalities from: (i) renewable energy to CO₂ emissions and trade; (ii) tourism to trade and foreign direct investment; and (iii) economic growth to renewable energy and tourism. In the long term, there is bidirectional causality between renewable energy, tourism, foreign direct investment, trade, and emissions. Additionally, long-term evaluations for both the whole panel and the three income panel groups analyzed (Lower Middle, Upper Middle, High) emphasize that tourism, renewable energy, and foreign direct investment cause reduction in emissions, whereas trade and economic growth result in increased carbon

emissions. On the other hand, Taghizadeh ve Taghizadeh (2020) utilizes the panel vector error correction model (VECM) and panel generalized method of moments (GMM) with data spanning from 2000 to 2016 for ten Southeast Asian countries to investigate the potential link between emissions, lung cancer, and the economy. The findings confirm that carbon dioxide and PM_{2.5} are significant risk factors for lung cancer in the area. Moreover, the rising adoption of renewable energy and higher per capita healthcare expenditure are associated with a reduction in the prevalence of lung cancer. Nawab et al. (2021) investigated the relationship between economic development and environmental deterioration, considering health expenditure and renewable energy, across six selected ASEAN nations from 2000 to 2018. GMM and Granger causality test was employed to determine the relationship between the variables. The findings suggest a bidirectional relationship between energy consumption and carbon emissions. There is a unidirectional causality between economic development, healthcare expenditure, and environmental degradation. The GMM findings show that investment in the healthcare sector and utilization of renewable energy reduces environmental degradation level. Conversely, economic growth increases carbon emissions in ASEAN nations. Moreover, Omri et al. (2023) study provides an overview of the impacts of environmental health changes and explores ways to mitigate these effects by increasing healthcare expenditures. They have analyzed whether both public and private healthcare expenditures play a role in moderating the impacts of environmental degradation on health outcomes in Saudi Arabia, specifically focusing on disability-adjusted life years and infant mortality. The empirical findings indicated that: (i) carbon dioxide emissions unconditionally have a positive effect on increasing disability-adjusted life years and infant mortality; (ii) in all estimated models, there are consistent negative impact of public health expenditures on disability-adjusted life years and infant mortality, while global and private expenditures contribute to reducing infant mortality. (iii) Allocating funds to public health is more efficient than directing resources to private health sectors in reducing infant mortality. (iv) The interactions between health expenditures and CO₂ emissions have a significant negative effect on disability-adjusted life years and infant mortality only for the specifications relating to public health expenditures.

Karimi et al. (2023) examined the influence of renewable energy, CO₂ emissions, healthcare spending, and urbanization on life expectancy in G-7 nations from 2000 to 2019. The study has implemented an innovative Method of Moments Quantile Regression (MMQR). Additionally, to ensure the robustness of MMQR, alternative estimators such as fully modified ordinary least squares, dynamic ordinary least squares, and fixed-effect ordinary least squares have been employed. The findings suggested that consumption of renewable energy, healthcare spending, and urbanization contribute to a

rise in life expectancy, while CO₂ emissions decrease life expectancy at birth. Yang et al. (2022) examined the nexus between population aging, healthcare spending, renewable energy budgets, and CO₂ emissions in G7 countries using annual panel data from 1985 to 2019. Second-generation estimation, Dumitrescu and Hurlin causality and Cross-Sectional Autoregressive Distributed Lag (CS-ARDL) methods were employed. The results from the CS-ARDL analysis show that population aging and increased renewable energy budgets improve the environmental quality of G7 countries by reducing CO₂ emissions. On the contrary, healthcare spending and economic growth weaken environmental sustainability. This conclusion drawn from the CS-ARDL analysis is also supported by the Augmented Mean Group (AMG) approach. The results of the Dumitrescu and Hurlin causality test reveal a unidirectional causality from population aging and renewable energy to CO₂ emissions. Another finding is that as the population ages, it results in increased healthcare spending, which in turn influences renewable energy budgets. Furthermore, this study also uncovers bidirectional causality between healthcare spending and renewable energy budgets.

In conclusion, numerous studies mentioned above have confirmed the bidirectional and unidirectional causality between trade, CO₂ emissions, population aging, urbanization, foreign direct investment, information and communication technology, life expectancy, renewable energy, and health expenditure in considered countries. Many researchers have identified positive causality among these variables, although some have either not observed such causality or have reported only weak relationships at most. These significant disparities may arise from differences in sample selection, methodologies, and analytical techniques employed in the studies. Additionally, country-specific characteristics related to economic, politic, technological, infrastructural, and institutional advancements play a vital role in evaluating empirical relationships.

2. DATASET, EXPLANATORY VARIABLES, MODEL AND METHODOLOGY

2. 1. Methodology

The study examines the nexus between renewable energy, health expenditure, gross domestic product and life expectancy at birth in Asian economies. Annual data are obtained from the World Bank online database for a panel of 35 Asian economies (United Arab Emirates – Armenia - Azerbaijan – Bangladesh - Bhutan - China - Georgia – Indonesia - India - Iran, Islamic Rep. – Israel – Jordan – Japan – Kazakhstan - Kyrgyz Republic - Cambodia - Korea, Rep. - Lebanon - Sri Lanka - Maldives – Myanmar - Mongolia - Malaysia - Nepal - Pakistan - Philippines - Qatar – Russian Federation -

Singapore - Thailand - Tajikistan - Turkmenistan - Turkey – Uzbekistan - Vietnam), spanning the period 2000-2020. In the countries concerned, the latest up-to-date data were available up to 2020. Table 1 presents detailed information about the variables we selected, along with their descriptive statistics. The variables used for the empirical study are health expenditures (HEX) measured as a share of total GDP, gross domestic product (GDP) measured in constant 2005 prices, renewable energy consumption (REN) measured as a share of total final energy consumption, and life expectancy at birth, total years (LEX). Based on the availability of data, our empirical analysis includes the highest possible number of observations. In this study the panel cointegration test has been applied, which shows that whether there is a long-term interrelationship between health expenditure and renewable energy, which we focus on, and then the Dumitrescu–Hurlin (2012) panel causality method was employed to test causality between HEX, REN, GDP and LEX in Asian countries. The reason for using causality tests is to reach country-based results with the Dumitrescu–Hurlin (2012) panel bootstrap causality method. Before proceeding with these estimations, the first step is to check cross-sectional dependency and confirm the stationarity of all variables in the series. For the cointegration test, the econometric methodology requires that all variables included in the model exhibit integration at order I (1).

The following steps are followed: First, cross-sectional dependency relationship between the series was tested, and then the homogeneity of the series was checked. Thus, the CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller) unit root test developed by Pesaran (2007) is employed to assess the degree of integration of the modeled variables, which is one of the second-generation unit root tests used in the case of cross-section dependency. Furthermore, Westerlund (2007) ECM Panel Cointegration analysis was conducted to test the existence of a long-term relationship between variables. Ultimately, panel causality analyses were conducted to examine the causal relationship between variables.

The general form of the empirical model illustrates the interrelationship between health expenditure, renewable energy, gross domestic product and life expectancy at birth and is demonstrated as follows:

$$HEX_{it} = f(REN_{it}, GDP_{it}, LEX_{it}) \quad (1)$$

We transformed the suggested variables into natural logarithms:

$$HEX_{it} = \beta_0 + \beta_1 REN_{it} + \beta_2 GDP_{it} + \beta_3 LEX_{it} + \mu_{it} \quad (2)$$

where β_0 the constant is term of the model; β_1 to β_3 are the coefficient values of all the explanatory indicators in the model; μ_t is the error white noise term, and t is the time period.

Variables	Description	Measurement	Source
HEX	Health Expenditure	Current health expenditure (% of GDP)	World Bank-World Development Indicators
REN	Renewable energy consumption	% of total final energy consumption	
GDP	Gross Domestic Product	Constant 2015, Log., US\$	
LEX	Life expectancy at birth	Life expectancy at birth, total (years)	
A s i a n Countries	United Arab Emirates, Armenia, Azerbaijan, Bangladesh, Bhutan, China, Georgia, Indonesia, India, Iran, Islamic Rep., Israel, Jordan, Japan, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Cambodia, Korea, Rep., Lebanon, Sri Lanka, Maldives, Myanmar, Mongolia, Malaysia, Nepal, Pakistan, Philippines, Qatar, Russian Federation, Singapore, Thailand, Tajikistan, Turkmenistan, Turkey, Uzbekistan, Vietnam		

Table 1: Summary of Variables

2. 1. 1. Cross-Section Dependence Test

One of the initial steps of the econometric estimation is to examine the cross-section dependence of the considered variables. First-generation panel unit root tests may lead to incorrect outcomes (due to size distortions) if substantial levels of positive residual cross-sectional dependence are present but ignored. The ignorance of cross-sectional dependency could result in unreliable findings because macroeconomic variables tend to impact various regions and may give rise to notable common shocks over time (Sabir and Gorus, 2019). Therefore, it's recommended to use second-generation panel unit root tests when it's confirmed that the panel exhibits considerable residual cross-sectional dependence. If cross-sectional dependence is not sufficiently high, there is a risk of losing statistical power when employing second-generation panel unit root tests that account for cross-sectional dependence. Therefore, it's crucial to present some evidence of the extent of residual cross-sectional dependence before choosing the suitable panel unit root test.

The Breusch and Pagan (1980) LM test is utilized to assess cross-sectional dependency if the time dimension is greater than cross-section size. The CD_{LM} test is utilized if the time dimension is less than the cross-section size, while the CD_{LM2} test is employed if the time dimension is equal to the cross-section size (Pesaran, 2004). The null hypothesis of this test indicates no cross-sectional dependency. The null hypothesis is rejected based on p-values, indicating the presence of cross-sectional dependence among the model variables. In the case of presence cross-sectional dependence, the second-generation unit root test is employed to assess the stationarity of variables. The

econometric method for computing cross-section dependency is outlined in equation (3), where significant p-values indicate the rejection of the absence of interdependence when the time is sufficiently large and the sample approaches infinity.

$$CSD = \frac{\sqrt{2T}}{N(N-1)} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{q=i+1}^N p_{iq} \right) \quad (3)$$

2. 1. 2. Test of Homogeneity

The Pesaran and Yamagata (2008) homogeneity test was employed to assess whether the slope coefficients of the variables are homogenous or heterogeneous. The panel data model with FE and heterogeneous slopes can be written as follows:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i' x_{it} + \varepsilon_{it}, \quad i = 1, \dots, N, \quad t = 1, \dots, T, \quad (4)$$

where α_i is bounded on a compact set, x_{it} is a $k \times 1$ vector of strictly exogenous regressor, β_i is a $k \times 1$ vector of unidentified slope coefficients, such that $\|\beta_i\| < K$. Combining the time series observations for i yields

$$y_i = \alpha_i \tau_T + X_i \beta_i + \varepsilon_i, \quad i = 1, \dots, N, \quad (5)$$

where $y_i = (y_{i1}, \dots, y_{iT})'$, τ_T is a $T \times 1$ vector of ones, $X_i = (x_{i1}, \dots, x_{iT})'$, and $\varepsilon_i = (\varepsilon_{i1}, \dots, \varepsilon_{iT})'$.

The null hypothesis of interest is:

$$H_0: \beta_i = \beta \text{ for all } i \text{ (slope coefficients are homogenous)}$$

Against the alternatives:

$$H_1: \beta_i \neq \beta_j \text{ for all } i \text{ for a non-zero fraction of pairwise slopes for } i \neq j.$$

2. 1. 3. CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller) Unit Root Test

In case of cross-section dependency, it's crucial to employ the second-generation unit root test, which considers this condition for a robust and reliable empirical estimations and policy suggestions. Several second-generation unit root tests are available for panel data analysis, including the Fisher-type test introduced by Maddala and Wu (1999) and the CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller) unit root test developed by Pesaran (2007). CADF unit root test can be conducted for each cross-section (each country) as well as for the whole panel. Pesaran (2007) CADF regression equation in a panel with T time and N cross-sectional units, $T > N$ and $N > T$, the simple dynamic linear heterogeneous panel data model is as follows:

$$y_{it} = (1 - \varphi_i)\mu_i + \varphi_i y_{i,t-1} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N \text{ and } t = 1, \dots, T \quad (6)$$

$$u_{it} = y_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

In which y_{it} is the observation on the i th cross-section unit at time f_t is the unobserved common effect, and ε_{it} is the individual-specific error.

The equation (6) and (7) we can rewrite as:

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \gamma_i \quad (8)$$

where $\alpha_i = (1 - \varphi_i)\mu_i$, $\beta_i = - (1 - \varphi_i)$ and $\Delta y_{it} = y_{it} - y_{i,t-1}$

The unit root null and alternative hypotheses can be expressed as:

$$H_0: \beta_i = 0 \text{ for all } i$$

$$H_1: \beta_i < 0, \quad i = 1, 2, \dots, N, \quad i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N$$

A statistical CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) method involves supplementary information into the regression analysis. This method incorporates the average values of lagged levels and first differences of each individual series within the panel (Pesaran, 2007). This modification improves the reliability of the regression outcomes by considering the cross-sectional interdependencies between observations in panel data. The CIPS value (Eq. 9) obtained from the CADF unit root test is derived by averaging the t value calculated for each cross-section.

$$CIPS(N, T) = t - bar = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (9)$$

where $t_i(N, T)$ is the CADF statistic for the i th cross-section unit given the t-ratio of the coefficient of $y_{i,t-1}$ in the CADF regression.

The stationarity test for each individual variable is performed using Pesaran's approach. It assesses the null hypothesis of non-stationarity against the alternative hypothesis of stationarity within panel series and across different cross-sections. If the computed t-bar statistic exceeds the critical values at significance levels of $p < 0.01$, $p < 0.05$, and $p < 0.10$, we reject the null hypothesis, suggesting that the series is stationary. On the other hand, if it does not exceed these critical values, we do not reject the null hypothesis, indicating that the series is non-stationary. If the selected series shows stationarity at the same level, the Cointegration test will be used to identify the long-term relationship among the proposed variables.

2. 1. 4. Westerlund and Edgerton LM Bootstrap Cointegration Test

Empirical research has shown a growing interest in utilizing panel cointegration techniques to explore long-term cointegration relationships among integrated variables, taking into account both cross-sectional and time dimensions. The Lagrange Multiplier (LM) Bootstrap panel cointegration test, proposed by Westerlund and Edgerton (2007) assesses the presence of cointegration in the models. This test accounts for cross-sectional dependence within and between individual cross-sectional units.

The first two tests (Ga and Gt) are designed to assess the alternative hypothesis that at least one unit within the paneled countries is cointegrated, while the other two (Pa and Pt) evaluate the alternative hypothesis that the entire panel of countries is cointegrated. This is given in equation (10).

$$\Delta y_{it} = C_i + a_{0i}(y_{i,t-1} - b'_i x_{i,t-1}) + \sum_{j=1}^{k_{i1}} a_{11j} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=-k_{2i}}^{k_{3i}} a_{2ij} \Delta x_{i,t-j} + \mu_{it} \quad (10)$$

where a_{0i} is the speed of adjustment term (error term).

2. 1. 5. Dumitrescu-Hurlin Causality Test

This paper utilizes a causality method developed by Dumitrescu and Hurlin (2012), which is the extension of the Granger (1969) causality test. The panel causality test offers several benefits, including its effectiveness in analyzing unbalanced panel datasets, can be applied both in short panel ($N > T$) and long panel ($N < T$), and it allows cross sectional dependency among the countries included in the panel. In the implementation of the procedure, it's essential for the series used in the test to be stationary.

The underlying regression can be written as follow:

$$y_{i,t} = \eta_i + \sum_{k=1}^K \pi_{ik} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \lambda_{ik} x_{i,t-k} + u_{i,t} \quad \text{with } i = 1, \dots, N \text{ and } t = 1, \dots, T \quad (11)$$

where $y_{i,t}$ and $x_{i,t}$ are the stationary and cointegrated variables, t represents the time period (T), while i denotes the cross-section dimension (N), and k signifies lag order. Coefficients are allowed to vary among individuals but are presumed to remain constant over time. The null hypotheses of the Dumitrescu and Hurlin (2012) causality test are defined as:

$$H_0: \lambda_{i1} = \dots = \lambda_{iK} = 0, \quad \forall i = 1, \dots, N$$

which indicates the absence of causality for all individuals in the panel. The alternative hypothesis of Dumitrescu and Hurlin (2012) assumes that there can be causality for certain individuals, but not necessarily for all;

$$H_1: \lambda_{i1} = \dots = \lambda_{iK} = 0, \quad \forall_i = 1, \dots, N$$

$$\lambda_{i1} \neq 0 \text{ or } \dots \text{ or } \lambda_{iK} \neq 0, \quad \forall_i = N_1 + 1, \dots, N$$

where $N_1 \in [0, N - 1]$ is unknown. If $N_1 = 0$, there is causality for all individuals in the panel. N_1 must be strictly smaller than N ; otherwise, there is no causality for all individuals, and H_1 reduces to H_0 (Lopez and Weber, 2017).

3. EMPIRICAL OUTCOMES

3. 1. Cross-Section Dependence Test Results

According to the test outcomes in Table2, it was determined that there exists cross-sectional dependence among the series across the panel in Asian countries. As cross-sectional dependency was confirmed, test techniques that consider the presence of cross-section dependence were employed in the analysis.

Variables		Breusch-Pagan LM	Pesaran scaled LM	Bias-corrected scaled LM	Pesaran CD
HEX	Stat.	3472.308	82.394	81.519	16.913
	Prob	0.000	0.000	0.000	0.000
GDP	Stat.	11653.96	319.569	318.694	107.875
	Prob	0.000	0.000	0.000	0.000
REN	Stat.	4437.238	110.366	109.491	12.954
	Prob	0.000	0.000	0.000	0.000
LEX	Stat.	10757.52	293.582	292.707	103.461
	Prob	0.000	0.000	0.000	0.000
Model	Stat.	2986.53	68.312	67.437	6.606
	Prob	0.000	0.000	0.000	0.000

Table 2: Results of Cross- Section Dependence Test

3. 2. CADF Unit Root Test Results

In this study, we utilized the Augmented Dickey-Fuller (ADF) test introduced by Dickey and Fuller (1979) to assess the stationarity and determine the integration order of all variables in the model. Table3 presents the results of the unit root estimation. As cross-section dependency was detected in the tests conducted, we move forward by

conducting a second-generation test, the Cross-sectional Augmented Dickey-Fuller (CADF) unit root test developed by Pesaran (2007).

According to the empirical findings, all variables exhibit non-stationarity in their level form. However, the test statistics and their respective p-values indicate that all series become stationary at the first difference at the 1% significance level. Therefore, we reject the null hypothesis of non-stationarity at the 1% significance level and conclude that all series within the panel of Asian countries are integrated of order I (1).

Variable	At Level			1st Difference			
	Lag	Intercept/ Trend	C I P S statistics	Lag	Intercept/ Trend	CIPS statistics	
HEX	3	0	-1.8557	3	0	-2.4206***	
GDP	3	0	-1.9031	3	0	-3.1713***	
REN	3	0	-1.7441	3	0	-3.0387***	
LEX	3	1	-2.2797	3	1	-5.0548***	
<i>Critical values of the individual cross-sectional extended Dickey–Fuller distribution averages:</i>							
Intercept (0)	%1	%5	%10	Trend (1)	%1	%5	%10
N:35 T:21	-2.32	-2.15	-2.07	N:35 T:21	-2.83	-2.67	-2.58

Statistical values have been determined according to the Akaike Information Criterion.

The symbols ***, **, * show that the statistical values are significant at 1%, 5% and 10% respectively

Table 3: CADF Unit Root Test Results for Fixed Effects Model

3. 3. Homogeneity Test Results

Based on the findings from the homogeneity test presented in Table 4, the null hypothesis (H_0) is rejected, which indicates the slope coefficients are homogenous. Therefore, it is inferred that the constant term and slope coefficients are not homogeneous across Asian countries.

Test	Test Statistic	Probability Value
Delta_tilda	22.323	0.000
Delta_tilda_adj	25.574	0.000

Table 4: Homogeneity Test Results

3. 4. Westerlund and Edgerton LM Bootstrap Cointegration Test Results

In the case of cross-dependency, it is essential to consider the results of bootstrap p-values in the cointegration test. The G_t and G_a tests examine cointegration for

individual country groups, whereas the P_a and P_t tests assess cointegration for the whole panel. According to the test results, we reject the null hypothesis H_0 , which suggests the absence of a cointegration relationship. The results presented in Table 5 indicate strong and significant evidence supporting the presence of cointegration in the model. These results provide further evidence of a significant long-term relationship, implying that they move together towards a long-run equilibrium. Thus, we can conclude that, in the long run, health expenditure will be affected by any changes in renewable energy consumption, gross domestic product and life expectancy at birth in Asian countries.

	Statistics	asym p-val	bootstrap p-val
g_tau	0.606	0.728	0.031
g_alpha	6.211	1.000	0.469
p_tau	1.472	0.930	0.038
p_alpha	2.803	0.997	0.009

Bootstrap probability values are obtained from 1000 iterations.

Lag and premise levels are taken as 2 and 1.

Table 5: Results of Westerlund and Edgerton (2007)
LM Bootstrap Cointegration Method

3. 5. Dumitrescu-Hurlin Causality Test Results

Dumitrescu-Hurlin panel causality analysis is applied to assess country-specific causality between health expenditures, renewable energy, life expectancy and GDP based on heterogeneity analysis. The results in Table 6 reveal the existence of causality from renewable energy to health expenditures in India, Israel, Kyrgyz Republic. There is a causality from health expenditures to renewable energy in Indonesia, Kazakhstan, Cambodia, Sri Lanka, Mongolia, Philippines, Turkey and Vietnam. For China, Singapore and Nepal, there is a bilateral causality between health expenditures and renewable energy.

According to another result of the analysis, there is a causality from health expenditures to life expectancy in Bhutan, Indonesia, Islamic Republic of Iran, Japan, Sri Lanka, Myanmar, Malaysia, Pakistan, Philippines and Thailand. Bidirectional causality was found in China, India, Republic of Korea and Qatar. In the United Arab Emirates, Azerbaijan, Kyrgyz Republic, Cambodia, Lebanon, Maldives, Nepal, Singapore, United Arab Emirates, Azerbaijan, Kyrgyz Republic, Cambodia, Lebanon, Maldives, Nepal, Singapore and the Central Asian countries of Turkmenistan, Uzbekistan and Tajikistan, a unidirectional causality from life expectancy to health expenditures was found.

There is a causal relationship from renewable energy to life expectancy in the United Arab Emirates, Bangladesh, India, Jordan and Turkey. While a bidirectional causality relationship was found in Maldives and Singapore, a causal relationship from life expectancy to renewable energy was found for China, Kazakhstan, Mongolia and Turkmenistan.

Finally, according to the causality analysis, there is a causality from GDP to health expenditures in Azerbaijan, Bangladesh, Indonesia, India, Jordan, Mongolia and Pakistan, and from health expenditures to GDP in the United Arab Emirates, Armenia, China, Georgia, Maldives, Nepal, Philippines, Qatar, Turkmenistan and Turkey. A bidirectional causality is found for Israel and Malaysia.

Country	HEX>REN	REN>HEX	HEX>LEX	LEX>HEX	REN>LEX	LEX>REN	GDP>HEX	HEX>GDP
	11	7	14	15	7	6	9	13
Un. Arab Emirates	1.694	0.755	2.137	5.206**	13.976***	1.517	1.991	3.605*
Armenia	0.615	1.146	0.548	0.007	0.152	0.486	0.054	2.758*
Azerbaijan	0.290	0.042	1.438	4.250**	0.012	0.356	7.889***	0.546
Bangladesh	2.185	0.261	1.616	1.178	4.080**	0.543	4.083**	2.645
Bhutan	0.289	0.123	9.208***	1.674	0.338	0.109	0.219	0.689
China	10.184***	6.955***	8.218***	3.530*	1.117	5.564**	0.022	5.582**
Georgia	1.207	0.357	0.346	9.788	0.599	0.215	0.586	9.058***
Indonesia	5.408**	1.627	6.803***	1.382	1.988	0.154	4.515**	1.452
India	0.172	18.357***	4.288**	15.491***	18.708***	0.03	3.730*	0.024
I r a n , I s l a m i c Rep.	0.224	1.217	4.320**	0.247	0.788	0.045	0.162	1.129
Israel	0.061	3.464*	1.016	14.877	0.026	0.001	2.937*	13.216***
Jordan	2.072	0.002	0.418	1.112	6.379**	2.625	4.492**	0.592
Japan	0.130	0.202	6.791***	0.198	1.611	0.96	0.833	0.001
Kazakhstan	5.850**	0.001	0.017	0.184	2.309	9.236***	2.285	0.701
K y r g y z Republic	1.921	5.363**	0.866	3.682*	2.711	1.508	2.530	0.050
Cambodia	7.326**	0.067	2.306	4.501**	0.113	1.989	1.758	0.002
K o r e a , Rep.	0.055	0.475	12.207** *	3.707*	1.973	0.112	0.546	0.926
Lebanon	1.109	0.314	3.410	3.094*	0.468	0.313	1.841	0.045
Sri Lanka	4.180**	2.386	10.043** *	0.237	0.436	0.794	0.421	2.414
Maldives	0.968	0.513	0.008	9.892***	9.512***	15.398** *	0.002	2.728*
Myanmar	0.156	3.066*	6.396**	0.038	0.026	1.181	1.584	0.227

Mongolia	8.172***	1.014	1.168	0.142	0.649	7.685***	13.141***	0.461
Malaysia	0.043	1.775	5.399**	1.570	0.837	0.294	2.975*	3.370*
Nepal	3.135*	7.876***	1.755	11.652***	1.064	1.818	1.046	13.29***
Pakistan	0.060	2.374	7.323***	0.229	0.370	0.012	3.148*	1.427
Philippines	4.441**	1.130	8.512***	0.006	2.325	1.031	0.106	7.903***
Qatar	0.538	0.408	6.168**	10.699***	0.038	0.643	1.469	5.796**
Russian Federation	0.000	0.623	1.832	0.033	0.260	0.416	0.287	0.378
Singapore	9.461***	4.542**	0.156	19.656***	5.072**	9.635***	0.046	1.699
Thailand	0.000	1.893	5.100**	0.219	0.016	0.461	1.248	0.481
Tajikistan	2.351	0.389	0.023	6.917***	1.472	0.891	0.758	2.151
Turkmenistan	0.735	1.214	0.163	8.380***	0.038	5.607**	0.824	2.818*
Turkiye	4.783**	0.093	0.796	3.464	13.242***	2.231	0.016	4.275**
Uzbekistan	0.017	0.762	0.134	19.544***	0.022	0.025	2.241	0.878
Vietnam	7.331***	1.413	0.184	0.335	1.630	0.000	2.128	0.824

Note: H₀: HEX does not cause REN when HEX>REN, etc.

The symbols ***, **, * show that the statistical values are significant at 1%, 5% and 10% respectively

Table 6: Dumitrescu-Hurlin Causality Test Results

CONCLUSION

The relationship between health expenditures, environmental pollution, economic growth and other variables has been the subject of numerous studies. However, it is difficult to say that sufficient studies have been conducted on the impact of renewable energy on health expenditures. Therefore, this study aims to investigate the dynamic causal linkages between renewable energy, health expenditures, gross domestic product and life expectancy in 35 Asian countries for the period 2000-2020 for which complete data are available. To achieve this objective, the study employs panel cointegration and panel causality analysis techniques. The empirical findings suggest that the long-run relationship between health expenditures and the independent variables renewable energy, life expectancy and GDP is strongly supported and that they move together towards a long-run equilibrium. Therefore, we can conclude that in the long run, health expenditures will be affected by any changes in renewable energy consumption, gross domestic product and life expectancy at birth in Asian countries.

The findings of the panel causality analysis provide evidence that all variables may have a causal relationship between each other across countries. To summarize, there is causality from health expenditures to renewable energy in 11 countries, from renewable energy to health expenditures in 7 countries, from health expenditures to life

expectancy in 14 countries, from life expectancy to health expenditures in 15 countries, from renewable energy to life expectancy in 7 countries, from life expectancy to renewable energy in 6 countries, from GDP to health expenditures in 9 countries, and from GDP to health expenditures in 13 countries. Accordingly, while there is a strong relationship between life expectancy and health expenditures, there are different degrees of relationships in other variables across countries. For each variable, bidirectional relationships were also found in 2 or 3 countries. These findings suggest that the consumption of renewable energy sources not only contributes to sustainable development, but also reduces health expenditures and increases the welfare of the population, leading to an increase in life expectancy. Thus, our results support previous research by Shahzad et al (2020), Apergis et al (2018), Sasmaz et al (2021), Nawab et al (2021) and Yang et al (2022).

This study offers important policy implications. Policymakers in Asian economies should develop policy frameworks that provide opportunities for renewable energy consumption and support investment in renewable energy projects. To support investment in the renewable energy sector or attract FDI, countries need to improve infrastructure, ensure security and political stability. In addition, considering that an increase in GDP significantly affects health expenditures and a change in health expenditures significantly affects life expectancy, implementing policies that prioritize economic growth will increase the quality of life along with the level of welfare. Thus, total sustainability will be realized with a clean and green environment and a higher quality of life.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

REFERENCES

Aldakhil, A. M., Nassani, A. A., Awan, U., Abro, M. M. Q., & Zaman, K. (2018). Determinants of green logistics in BRICS countries: An integrated supply chain model for green business. *Journal of Cleaner Production*, 195, 861-868.

Apergis, N., Jebli, M. B., & Youssef, S. B. (2018). Does renewable energy consumption and health expenditures decrease carbon dioxide emissions? Evidence for sub-Saharan Africa countries. *Renewable energy*, 127, 1011-1016.

Ben Jebli, M., Ben Youssef, S., & Apergis, N. (2019). The dynamic linkage between renewable energy, tourism, CO₂ emissions, economic growth, foreign direct investment, and trade. *Latin American Economic Review*, 28 (1), 1-19.

Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47 (1), 239-253.

Bull, S. R. (2001). Renewable energy today and tomorrow. *Proceedings of the IEEE*, 89 (8), 1216-1226.

Buonocore, J. J., Luckow, P., Norris, G., Spengler, J. D., Biewald, B., Fisher, J., & Levy, J. I. (2016). Health and climate benefits of different energy-efficiency and renewable energy choices. *Nature Climate Change*, 6 (1), 100-105.

Carey, I. M., Atkinson, R. W., Kent, A. J., Van Staa, T., Cook, D. G., & Anderson, H. R. (2013). Mortality associations with long-term exposure to outdoor air pollution in a national English cohort. *American journal of respiratory and critical care medicine*, 187 (11), 1226-1233.

Çetin, M. A. (2018). The Long Run Relationship between Health Expenditure and Renewable Energy Consumption in BRICS-T Countries: Panel ARDL Evidence. *ICPESS 2018 Proceedings Volume 2: Economic Studies*, 359-370.

Cosmi, C., Macchiato, M., Mangiamele, L., Marmo, G., Pietrapertosa, F., & Salvia, M. (2003). Environmental and economic effects of renewable energy sources use on a local case study. *Energy Policy*, 31 (5), 443-457.

Dickey, D.A. and Fuller, W.A. (1979) Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 47, 427-431.

Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, 29 (4), 1450-1460.

Farhad, S., Saffar-Avval, M., & Younessi-Sinaki, M. (2008). Efficient design of feedwater heaters network in steam power plants using pinch technology and exergy analysis. *International journal of energy research*, 32 (1), 1-11.

Fotourehchi, Z., & Çalışkan, Z. (2018). Is it possible to describe a Kuznets curve for health outcomes? An empirical investigation. *Panoeconomicus*, 65 (2), 227-238.

Gill, E. A., Curl, C. L., Adar, S. D., Allen, R. W., Auchincloss, A. H., O'Neill, M. S., ... & Kaufman, J. D. (2011). Air pollution and cardiovascular disease in the Multi-Ethnic Study of Atherosclerosis. *Progress in cardiovascular diseases*, 53 (5), 353-360.

Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 424-438.

Jiang, X. Q., Mei, X. D., & Feng, D. (2016). Air pollution and chronic airway diseases: what should people know and do? *Journal of thoracic disease*, 8 (1), E31.

Kaplan, G. G., Tanyingoh, D., Dixon, E., Johnson, M., Wheeler, A. J., Myers, R. P., ... & Villeneuve, P. J. (2013). Ambient ozone concentrations and the risk of perforated and nonperforated appendicitis: a multicity case-crossover study. *Environmental health perspectives*, 121 (8), 939-943.

Karimi Alavijeh, N., Ahmadi Shadmehri, M.T., Dehdar, F., Zangoei, S. and Nazeer, N. (2023), "The role of renewable energy on life expectancy: evidence from method of moments quantile regression based on G-7 countries data", *International Journal of Energy Sector Management*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/IJESM-11-2022-0001>

Khan, S.A.R. The Role of Renewable Energy, Public Health Expenditure, Logistics and Environmental Performance in Economic Growth: An Evidence from Structural Equation Modelling. Preprints 2019, 2019010102. <https://doi.org/10.20944/preprints201901.0102.v1>

Lelieveld, J., Klingmüller, K., Pozzer, A., Burnett, R. T., Haines, A., & Ramanathan, V. (2019). Effects of fossil fuel and total anthropogenic emission removal on public health and climate. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116 (15), 7192-7197.

Lopez, L., & Weber, S. (2017). Testing for Granger causality in panel data. *The Stata Journal*, 17 (4), 972-984.

Maddala, G. S., & Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61 (SI), 631-652.

Nawab, T., Muneza, C., & Afghan, M. (2021). Impact of renewable energy consumption and health expenditure on air pollutants: Implications for sustainable development in ASEAN countries. *iRASD Journal of Energy & Environment*, 2 (2), 78-89.

Omri, A., Kahouli, B., & Kahia, M. (2023). Impacts of health expenditures and environmental degradation on health status—Disability-adjusted life years and infant mortality. *Frontiers in public health*, 11, 1118501.

Owusu, P. A., & Asumadu-Sarkodie, S. (2016). A review of renewable energy sources, sustainability issues and climate change mitigation. *Cogent Engineering*, 3 (1), 1167990.

Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers. Economics*, 1240 (1), 1.

Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22 (2), 265–312.

Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of econometrics*, 142 (1), 50-93.

Peters, A., Dockery, D. W., Muller, J. E., & Mittleman, M. A. (2001). Increased particulate air pollution and the triggering of myocardial infarction. *Circulation*, 103 (23), 2810-2815.

Piran, M., Sharifi, A., & Safari, M. M. (2023). Exploring the Roles of Education, Renewable Energy, and Global Warming on Health Expenditures. *Sustainability*, 15 (19), 14352.

Popp, D., Hascic, I., & Medhi, N. (2011). Technology and the diffusion of renewable energy. *Energy Economics*, 33 (4), 648-662.

Raturi, A. K. (2019). REN21, 2019: Asia and the Pacific Renewable Energy Status Report.

Sabir, S., & Gorus, M. S. (2019). The impact of globalization on ecological footprint: empirical evidence from the South Asian countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 33387-33398.

Sasmaz, M. U., Karamıklı, A., & Akkucuk, U. (2021). The relationship between renewable energy use and health expenditures in EU countries. *The European Journal of Health Economics*, 22(7), 1129-1139.

Shahzad, K., Jianqiu, Z., Hashim, M., Nazam, M., & Wang, L. (2020). Impact of using information and communication technology and renewable energy on health expenditure: a case study from Pakistan. *Energy*, 204, 117956.

Taghizadeh-Hesary, F., & Taghizadeh-Hesary, F. (2020). The impacts of air pollution on health and economy in Southeast Asia. *Energies*, 13 (7), 1812.

Treyer, K., Bauer, C., & Simons, A. (2014). Human health impacts in the life cycle of future European electricity generation. *Energy Policy*, 74, S31-S44.

Triki, R., Kahouli, B., Tissaoui, K., & Tlili, H. (2023). Assessing the link between environmental quality, green finance, health expenditure, renewable energy, and technology innovation. *Sustainability*, 15 (5), 4286.

Ullah, I., Rehman, A., Khan, F. U., Shah, M. H., & Khan, F. (2020). Nexus between trade, CO2 emissions, renewable energy, and health expenditure in Pakistan. *The International journal of health planning and management*, 35 (4), 818-831.

Westerlund, J., & Edgerton, D. L. (2007). A panel bootstrap cointegration test. *Economics Letters*, 97 (3), 185–190.

Xie, Y., Xu, M., Pu, J., Pan, Y., Liu, X., Zhang, Y., & Xu, S. (2023). Large-scale renewable energy brings regionally disproportional air quality and health co-benefits in China. *Iscience*, 26 (8).

Yang, X., Li, N., Mu, H., Ahmad, M., & Meng, X. (2022). Population aging, renewable energy budgets and environmental sustainability: does health expenditures matter? *Gondwana Research*, 106, 303-314.